

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КРАСНЯНСЬКА Н . Д., СЛОБОДЯНЮК О. Р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

Одеса
Одеський державний екологічний університет
2018

УДК 94(477)
К 78

Рекомендовано методичною радою Одеського державного екологічного університету Міністерства освіти і науки України як конспект лекцій (протокол № 9 від 27. 06. 2018 р.)

Краснянська Н. Д., Слободянюк О. Р.

Історія України та історія української культури: конспект лекцій. Одеса: ОДЕКУ, 2018. 207 с.

В конспекті лекцій у відповідності із робочою навчальною програмою дисципліни викладаються найважливіші положення курсу «Історія України та історія української культури», розглядаються основні етапи становлення і розвитку історії України та історії культури українського народу, його матеріальні, духовні і мистецькі надбання, культурні явища і події в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Конспект лекцій розрахований на студентів всіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання Одеського державного екологічного університету.

ISBN 978-966-186-034-5

© Краснянська Н.Д., Слободянюк О.Р. , 2018
© Одеський державний екологічний університет, 2020

ЗМІСТ

Передмова	6
Тема 1. Витоки українського народу та його культури.....	8
1.Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	8
2.Проблема «прабатьківщини» слов'ян.....	13
3.Східні слов'яни: розселення, заняття.....	14
4.Перші державні об'єднання східних слов'ян	15
Тема 2. Східнослов'янська держава Київська Русь.....	17
1.Походження Київської Русі та її назви: сучасний історіографічний дискурс. 17	
2.Виникнення і становлення давньоруської держави, економічний, державний та соціальний устрій	19
3.Прийняття християнства та його історичне значення.....	21
4.Причини та наслідки роздібненості Русі	22
Тема 3. Історія українських земель в другій половині XII ст. – першій половині XIVст. Галицько-Волинська держава	25
1.Виникнення Галицько-Волинської держави	25
2.Галицько-Волинська держава у 1241-1340 рр.....	27
3.Початок формування української народності	30
Тема 4. Культура Київської Русі та культура Галицько-Волинської держави.....	32
1. Культура дохристиянської Русі.....	32
2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі.....	35
3. Культура Галицько-Волинської держави	45
Тема 5.Україна під владою Литви та Польщі (середина XIV – середина XVII ст.)	48
1.Українські землі у складі Литовсько-Руської держави.....	49
2.Зародження та розвиток козацтва. Суспільно-політична організація Запорозької Січі	52
3.Люблінська унія та її історичні наслідки для України.....	55
4.Посилення соціального, релігійного та національного гноблення. Козацько-селянські повстання кінця XV – першої пол. XVI ст.....	56
Тема 6. Українська культура XIV – першої половини XVII ст.....	58
1. Історичні та суспільно-політичні умови розвитку української культури. Полемічна література.....	58
2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування. Культурна і просвітницька діяльність П.Могили	62
3.Архітектура і мистецтво	66
Тема 7. Визвольна війна українського народу 1648-1657 рр	70

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація...	70
2. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького: перемоги і поразки.....	71
3. Українсько-московський договір 1654 р.: сучасне трактування...	73
4. Формування української гетьманської держави в процесі національно-визвольної боротьби	74
Тема 8. Доба Руїни. Українська козацька держава (сер. XVII - XVIII ст.)	77
1. Внутрішнє та зовнішнє становище України у другій половині XVII ст	77
2. Гетьманування І. Мазепи. Наступ на політичну автономію України першої половини XVIII ст	80
3. Правобережні та західноукраїнські землі XVII–XVIII ст. Соціально-економічне становище, селянський рух та церковне життя... ..	83
4. Українська культура (сер. XVII-XVIII ст.).....	85
Тема 9. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій в XIX ст	92
1. Адміністративний, економічний та соціальний устрій України у першій половині XIX ст	93
2. Реформи 60-70 рр., їх економічні та суспільно-політичні наслідки	95
3. Національно-культурне відродження в Україні.....	97
Тема 10. Україна на початку XX ст	104
1. Революційні події в Україні.....	104
2. Перша світова війна і Україна... ..	110
3. Українська культура на початку XX ст	111
Тема 11. Відродження, обстоювання державності українського народу(1917-1920)	115
1. Центральна Рада на шляху від автономії до самостійності	115
2. Держава гетьмана Павла Скоропадського	120
3. Директорія. ЗУНР: пошук політичних та державницьких альтернатив... ..	121
Тема 12. Україна в міжвоєнний період(1921-1939 р.).....	125
1. Національно-державні відносини в Україні 1920-30-х рр. Союзний договір 1922 р. та його оцінка в контексті міжнародного права	125
2. УСРР в умовах форсованої індустріалізації. Колективізація села, методи здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932–1933 рр	127
3. Українізація, її суть та результати	130
4. Основні тенденції культурного розвитку 20- 30-х років XX ст	132
Тема 13. Україна в роки Другої світової війни та її складової частини – Великої вітчизняної війни.....	144
1. Українське питання напередодні та в початковий період війни. Доля західноукраїнських земель.....	144
2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим в Україні та боротьба народу проти загарбників	147

3.Відновлення радянської влади в Україні та завершення об'єднання її земель	154
4.Основні підсумки й уроки Другої світової війни	155
5.Культура в роки Великої вітчизняної війни	156
Тема 14.Роки посилення сталінського тоталітаризму(1945-1953рр.).	
«Хрущовська відлига»(1953-1964рр.)	161
1.Економічний та суспільно-політичний стан України у другій пол. 40-х поч. 50-х рр.....	161
2. Рух опору на Західній Україні..Положення УГКЦ.....	163
3. Сталінські репресії в Україні: масштаби та демографічні наслідки.....	165
4. Реформи Хрущова та їх наслідки для України	166
Тема 15.Період застою і кризи радянського суспільства(1964-1985рр.)Часи перебудови та активізації суспільно-політичного життя в Україні(1985-1991 рр.).....	169
1. Період застою і кризи радянського суспільства (1964-1985 рр.).....	169
2.«Перебудова» в СРСР та її криза... ..	171
3. Активізація національного руху в Україні. Утворення суспільно-політичних рухів і партій	173
4. Культурні процеси 60-80-х років. Українські «шістдесятники»	175
Тема 16.Україна – незалежна держава. Поступ у ХХІ ст	183
1.Проголошення незалежної України та перші кроки на шляху її затвердження	184
2.Розбудова незалежної української держави: соціально-економічні, політичні, культурно-релігійні проблеми.....	185
3.Багатопартійність в Україні в умовах незалежності	189
4.Зовнішньополітичні акції України	190
Тема 17.Культура в часи перебудови та становлення незалежної держави.....	193
1.Відродження історичної та культурної спадщини українського народу	193
2. Досягнення і проблеми розвитку культури суверенної України.....	195
3.Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору наших днів... ..	197

ПЕРЕДМОВА

Основною метою дисципліни «Історія України та історія української культури» є вивчення студентами історичного минулого українського народу та народів, які історично займають українську етнічну територію, через призму переважно таких проблем як:

боротьба українського народу за власну державу на прикладі різних історичних періодів;

модернізація та трансформація українського суспільства протягом віків;

матеріальні, духовні і мистецькі надбання, культурні явища і події в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Ці та інші проблеми дадуть змогу студентам зрозуміти історичний процес на українському підґрунті.

«Історія України та історія української культури» – предмет гуманітарного курсу, його вивчення відповідає завданням гуманізації підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, сприяє здобуттю необхідних для інтелігента обсягу і рівня загальноісторичних та загальнокультурних знань, забезпечує їх орієнтацію в історичному просторі.

Засвоєння цього курсу також має сприяти самовизначенню студентів в особистих світоглядних позиціях та духовних інтересах, зрозуміти своє місце в історії і значення для суспільства своєї професійної діяльності, до якої вони готуються, сприяє становленню фахівців як майбутніх інтелектуалів з універсальною загальноосвітньою та загальногуманітарною підготовкою.

При складанні конспекту лекцій авторами-укладачами було використано матеріали напрацювань вітчизняних фахівців-істориків, зокрема, такі навчальні видання: Бойко О.Д. Історія України. – К.: «Академія», 2002; Грабовський С. Нариси історії українського державотворення. – К., 1993; Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004; Історія України. (Під. ред. В.А.Смолія). – К., 1997; Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртися А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994; Українська культура: історія і сучасність; Навч. посібник / За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994. При цьому автори-укладачі спиралися на принцип комплексного вивчення студентами суспільних наук, який передбачає оволодіння ними поряд з Історією України та історією української культури низки філософських, економічних та інших соціальних дисциплін.

Основна мета наданого конспекту лекцій полягає у залученні студентів до вивчення історії України та історії української культури, забезпеченні національно-патріотичного виховання, формування національної свідомості,

зростання почуття любові та поваги до своєї Вітчизни, для виховання громадянської позиції студентської молоді та її залучення до демократичних цінностей.

Після вивчення та засвоєння наданого матеріалу студенти повинні **знати:**

- важливі проблеми, періоди вітчизняної історії, починаючи з далекого минулого, з появи людей на території сучасної України, їх розселення та складання способу життя, головним чином проблеми витоків українського народу, віхи його висхідного історичного шляху і значного вкладу в розвиток світової цивілізації, багатовікової історії українського національно-визвольного руху, українського державотворення, здобуття Україною незалежності, утвердження і розбудови Української держави в 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.;
- пізнавальну, практично-політичну, світоглядну і виховну функції історії України та історії української культури;
- методологію історичної науки, новітні історичні концепції;
- повчальні уроки минулого;
- найновішу науково-історичну літературу, матеріали історичних досліджень по актуальних проблемах, обговорених останнім часом на всеукраїнських та міжнародних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

вміти:

- самостійно осмислювати загальні закономірності розвитку суспільства, враховуючи історичний досвід, який застерігає всіх від ігнорування, а тим більше порушення їх, від силових спроб загальмувати або зупинити суспільний прогрес, від ворожнечі чи відкритої конфронтації, що загрожують непоправними катаклізмами;
- пояснюючи події й процеси минулого, вияснити їх причини і наслідки;
- точно і зважено, без упередженості враховувати вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на історичні процеси;
- проводячи аналіз, ґрунтуватися на важливих і обов'язкових для дотримання методологічних принципах: а) історизму, б) об'єктивності, в) соціального підходу, г) альтернативності, д) творчого характеру; застосовувати сучасні методологічні підходи до вітчизняної історії;
- творчо працювати з історичними джерелами, документами та науковою літературою, критично розглядати їх;
- всебічно і глибоко аналізувати сучасність, щоб завжди мати впевненість у правильності обраного шляху, підтвердженого попереднім досвідом;
- застосовувати тверді знання з історії України та Історії української культури у повсякденній діяльності (як майбутні фахівці), для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінки суспільних явищ, подій, процесів;
- бачити у вітчизняній історії, тобто у минулому суспільстві і його сьогоденні, все те, що повчає, дає досвід, уроки;

- виявляти особливості розвитку сучасної вітчизняної історичної науки, як нашими вченими-істориками, так і зарубіжними, в тому числі дослідниками-істориками української діаспори.

- правильно розуміти уроки історії, ясно бачити розвиток суспільних, політичних, культурних процесів в державі, їх взаємодію, навчитися робити загальногромадянські, загальноцивілізаційні висновки з історичного минулого України.

Тема 1. Витоки українського народу та його культури

- 1.Первісне суспільство і перші державні утворення на території України.
- 2.Проблема «прабатьківщини» слов'ян.
- 3.Східні слов'яни: розселення, заняття.
- 4.Перші державні об'єднання східних слов'ян.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати стадії розвитку первісного суспільства;
- мати уявлення про формування людської спільності на території України в стародавні часи;
- розкрити досягнення і значення трипільської культури;
- пояснити причини тривалого заселення півдня України кочовиками та їх місце в історичному розвитку українських земель;
- дати характеристику античним містам-державам Північного
- проаналізувати походження східних слов'ян, розселення їх в Україні

1. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України.

На думку істориків, перші люди з'явилися в Африці близько 2,5 млн. років тому. До Європи найдавніші мешканці прийшли лише через 700 тис. років. На території сучасної України перші люди з'явилися ще пізніше – близько 1 млн. років тому. Їх переселення відбувалося двома шляхами з Європи та Закавказзя. Історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: палеоліт (стародавній кам'яний вік 1млн. – 11 тис. років тому), мезоліт (середній кам'яний вік 11 – 9 тис. років тому), неоліт (новий кам'яний вік 7 – 4 тис. років тому), енеоліт (мідно кам'яний вік 4 – 3 тис. років тому), бронзовий вік (3 – 1 тис до н. е.).

Кам'яний вік – це найдовший період історії людства. У цей період воно, власне, і виникло. Знаряддя праці тоді виготовляли з каменю (креміль, обсидіан, сланець), кістки, дерева. Кам'яний вік поділяють на три етапи: палеоліт, мезоліт, неоліт. Протягом цього часу відбувається виникнення людини сучасного фізичного типу **кроманьйонця** (40-35 тис. років тому), виникнення перших релігійних уявлень: тотемізму, анімізму, магії,

фетишизму. Цей проміжок пори є добою зародження та існування первіснообщинного ладу характерними рисами якого є: низький рівень розвитку продуктивних сил, рівність усіх членів суспільства, колективний характер праці, спільна власність на знаряддя та результати праці, зрівняльний розподіл праці.

В **мезоліті** відбувається приручення перших тварин (собаки, свині, кози), відбувається винайдення луку та стріл, човнів та плотів.

У період **неоліту** відбувається перелом в історії людства. Англійський археолог Г. Чайлд назвав цей період неолітичною революцією. Її суть полягає в переході від традиційного привласнюючого господарства до відтворюючого.

Мідний, або мідно-кам'яний вік був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу. Характерними рисами енеоліту стало: відокремлення скотарства від хліборобства, поруч з кам'яними знаряддями праці почали виготовляти мідні, перехід від мотичного до рільного землеробства, почали вирощуватися майже всі сучасні зернові та садово-огородні культури, було винайдено вози, розвивалася примітивна торгівля.

У лісостеповій зоні України за часів енеоліту поширилася **трипільська культура** (4 тис. 3,5 тис років до н.е.), яку відкрив у 1893 р. археолог В. Хвойка поблизу с. Трипілля на Київщині. Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км квадратних, що нині входять до території України, Молдови та Румунії. Відомо понад 3 тис. п оселень на берегах річок, схилах долин. Найвідоміші поселення Майданецьке, Тальянки та ін. площею 250-400 га. В яких проживали до 10-20 тис. осіб (так звані протоміста, будинки в яких були розташовані по спіралі). Житла в більшості були двоповерховими дерев'яними з глиняною піччю та жертovníком. Основою господарства було рільне землеробство вирощували: пшеницю, ячмінь, просо, горох, з тварин вирощували свиней, велику та дрібну рогату худобу. Кожні 50-70 років трипільці переселялися на нові місця через виснаження землі. В сфері суспільних відносин відбувся перехід від матріархату до патріархату, збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки. В духовній сфері домінувало поклоніння богині родючості та матеріалізації її у символи добробуту – жіночі статуєтки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки води. Причини зникнення трипільської спільноти остаточно не з'ясовані. Виділяють декілька версій – були витіснені кочівниками, або розпалися внаслідок господарської та екологічної кризи.

У **бронзовому** віці відбувся розпад первіснообщинного ладу. Характерними рисами стало виробництво першого штучного матеріалу бронзи, посилення розподілу праці, поява майнової нерівності, родова община замінюється сусідською. До епохи бронзи в Україні належать ямна та катакомбна культури.

Відкриття та поширення заліза започаткувало нову еру в історії людства – залізну. Перші залізні вироби мали космічне походження і були виготовленні з уламків метеоритів. Для території України початок залізної доби пов'язаний з культурою кочовиків **кіммерійців**. Одні дослідники вважають, що це був давньоіранський кочовий народ, який потрапив до південноукраїнського степу через Кавказ. Інші вважають прабатьківщиною кіммерійців нижнє Поволжя. Кіммерійці жили в степах від Дону до Дунаю. Най достовірніше про них написав Геродот. Це перший народ який перейшов від осілого землеробства до кочового скотарства. Розводили переважно коней. Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Цей народ був першим хто почав на території України виплавляти з болотяної руди залізо. Усі згадки про кіммерійців пов'язані з їх військовими походами. Військо складалося з рухливих загонів вершників, озброєних залізними мечами, кинджалами, луком і стрілами бойовими молотами та булавами наводило жах на сусідів. Вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Археологічні пам'ятки, залишені кіммерійцями на території України це здебільшого підкурганні поховання воїнів зі зброєю і кінським спорядженням та надмогильні стели-обеліски, що зображують постать воїна, оперезаного бойовим поясом з підвішеною зброєю. Однак, хоча кіммерійці і мали своїх царів. Утворити власну повноцінну державу їм не вдалося. У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася.

На початку VII ст. до н.е. в степи українського Причорномор'я вдерлися кочові племена скіфів. Ці іракомовні племена вийшли з глибин Азії, спустошливим маршем пройшли по країнах Близького Сходу й осіли у південних областях України. Самоназва цього народу – «сколоти», скіфами ж їх називали греки, і саме ця назва увійшла до історії. Скіфи ділилися на кілька племен, основними серед них були такі: царські скіфи (жили між Дніпром і Доном), скіфи-кочовики (мешкали у причорноморських степах), скіфи-землероби (проживали в лісостепу на лівому березі Дніпра) і скіфи-орачі (заселяли землі над Бугом). Панівне положення було у царських скіфів, що займалися в основному військовими походами. Це були природжені воїни, відмінні наїзники, все життя яких було підпорядковане військовим законам. Звичайне озброєння скіфів: складаний лук зі стрілами, короткий меч, спис, дротики та щит. За деякими даними скіфська стріла могла пролетіти понад 500 м., що свідчить про високу техніку виготовлення луків і стріл. Скіфи здійснювали часті й небезуспішні грабіжницькі походи до Малої Азії та придунайських земель. У 512 р. до н.е. їм вдалося завдати поразки і вигнати зі своїх володінь перську армію Дарія I, яка необачно вторглася до Скіфії. Скіфи-кочовики, які займалися скотарством, скіфи-землероби і скіфи-орачі, що займалися землеробством, платили данину царським скіфам і знаходилися в

політичній залежності від них. Безумовно, у скіфському суспільстві існувала соціальна і майнова нерівність, про що, крім усього іншого, говорить і наявність у скіфів рабів. У скіфів були розвинені різні ремесла і промисли. Вони досягли помітних успіхів в обробці чорних і кольорових металів, а також бронзи. Скіфи виготовляли посуд на гончарному крузі, обробляли шкіри, шили одяг. Ювелірні вироби скіфських майстрів стоять в одному ряду з кращими світовими зразками і до теперішнього часу приголомшують своєю витонченістю й оригінальним стилем. Усе мистецтво скіфів пронизане так званим "звіриним" стилем. Найчастіше скіфи змальовували оленів, коней, баранів, кішок, левів і фантастичних грифонів.

Починаючи з III ст. до н.е. на територію Причорномор'я постійно вдираються все нові та нові хвилі кочовиків з Азії, з якими скіфи були вимушені вести вперту боротьбу. На рубежі III і II ст. до н.е. останнього удару по Скіфії завдали сармати. Частина скіфів була підкорена і асимільована прибульцями, а частина сховалася в Криму, де створила нову скіфську державу на чолі з царем Скілуром зі столицею в Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до III ст. н.е., після чого була розгромлена племенами готів.

У III в. до н.е. в Північне Причорномор'я почали проникати зі сходу, з басейну Волги іраномовні сарматські племена. Сармати були дуже близькі до скіфів за походженням і способом життя. Вони розгромили скіфів і шість століть панували в степах Північного Причорномор'я. Назва сарматів походить від іранського слова «саоромант» «оперезаний мечем». Античні автори часто згадують у своїх працях сарматів. Всі вони підкреслюють, що це був народ воїнів-вершників, добре озброєних і хоробрих. Сармати відрізнялися агресивністю і войовничістю. Важливе місце в сарматському суспільстві займала жінка. Сарматські жінки чудово вміли їздити верхи на коні, майстерно володіли зброєю і постійно брали участь разом з чоловіками у військових походах. А легенди розповідають про те, що жодна сарматська дівчина не виходила заміж, поки не вбивала хоч одного ворога. Сарматські племена були кочовими, тому вони постійно шукали нові території і нові пасовища, просуваючись на захід. З кінця II ст. до н.е. сарматські племена масово заселяють територію Північного Причорномор'я. Після того, як сармати завоювали Скіфію, вони стали могутньою політичною силою в степах Північного Причорномор'я. У I ст. до н.е. вони вторгаються на територію Римської імперії. Грецькі міста-колонії Причорномор'я платили сарматам величезну данину. На території України сармати займали степи між Доном та Дніпром і часто доходили до Південного Бугу та Дунаю. Основними заняттями сарматів були скотарство, мисливство та рибна ловля. Вони розводили стада великої рогатої худоби, отари овець, табуни коней, полювали на степових звірів і птахів, ловили рибу в річках і озерах. У сарматів були розвинені ковальська справа, прядіння і ткацтво, обробка шкіри та пошиття з неї одяг і взуття,

виготовлення кераміки, зброї, прикрас, бронзоліварне справу. Частина сарматів жила осіло, оселившись на рівнинах і в долинах річок Дон, Дніпро та Дунай. Основним заняттям цих племен було землеробство. У III в. н.е. сармати уклали союз з готами, що прийшли в Причорномор'ї з берегів Балтики. Кінець пануванню сарматів в південних землях України поклали гуни, розгромивши їх.

Греки з'явилися у Північному Причорномор'ї в середині VII ст. до н.е. Тут вони знайшли родючі, практично незаселені землі і почали будувати свої міста-колонії. Причинами, що підштовхнули греків до колонізації, були такі: перенаселення міст у самій Греції, усобиці та війни на території Греції, необхідність пошуку нових джерел сировини і ринків збуту. Першим грецьким поселенням на території сучасної України було місто Борисфен, побудоване на острові Березань, поблизу нинішнього Очакова. Потім у Дніпровсько-бузькому лимані з'явилася Ольвія («Щаслива»), яка стала незабаром найбільшим грецьким містом у Північному Причорномор'ї. Наприкінці VII - початку VI ст. до н.е. були побудовані міста Херсонес (околиця сучасного Севастополя), Тіра (Білгород-Дністровський), Пантікапей (Керч), Феодосія, Фанагорія (Тамань), Танаїс (гирло Дону) та інші. Населення грецьких міст поділялося на вільних та рабів. Вільні люди мали право брати участь у народних зборах, обирати та бути обраними на державні посади. Народні збори вирішували важливі державні питання. Політичний устрій, який склався в грецьких містах отримав назву рабовласницької демократії. У 480 р. до н.е. утворюється політичне об'єднання грецьких міст-колоній у Криму - Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї. Незабаром це царство значно розширює свою територію по берегах Азовського моря й у Східному Причорномор'ї. У I ст. до н.е. подальша експансія Боспорського царства зіштовхнула його з великою Римською імперією. Внаслідок невдалих війн з Римом Боспорське царство почало занепадати, а в 63 р. римські легіони вступили до його столиці Пантікапея. Всі грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я були вимушені визнати владу римлян. У перші століття нашої ери Північне Причорномор'я стає об'єктом постійних атак з боку чисельних варварських племен, що просувалися зі сходу. У III ст. на територію Південної України вступають племена аланів і готів. У ході боротьби з ними римляни залишають Ольвію і Херсонес. Але незабаром у Північному Причорномор'ї з'явився новий страшний ворог, який прийшов з глибин Азії – гуни. Спустошуючи все на своєму шляху, гуни у 70-х рр. IV ст. вдерлися на територію Боспорського царства, перетворивши його міста на руїни. Завмерло життя і в Ольвії. Лише Херсонес уцілів на деякий час, опинившись на узбіччі головних шляхів нашествя гунів. Згодом слов'яни почали називати це місто Корсунем.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге,

грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії – Візантії.

2. Проблема «прабатьківщини» слов'ян.

Питання походження слов'ян на сьогодні ще недостатньо вивчене. Існує кілька теорій щодо походження східнослов'янського етносу, та часу, коли це відбувалося: вісло-дністровська теорія (Л. Нідерле, Н. Шахматов, В. Петров), яка твердить, що ще у II тис. до н. е. Існувала балто-слов'янська спільність і саме після її розпаду виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л. Нідерле вважав ареал між Віспою і Дніпром, а центром прадавніх слов'янських земель - Волинь; вісло-одерська теорія (Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавинський, Ю. Косташевський) вказує, що прабатьківщиною, слов'ян була територія між річками Віслою та Одером; дніпро-одерська теорія (П. Третьяков, Б. Рибаків, М. Артамонов, В. Гензель) ввібрала в себе ідеї попередніх теорій і розмістила прабатьківщину слов'ян між Дніпром і Одрою; вісло-дніпровська теорія (В. Баран, Д. Козак та ін.) твердять, що у I ст. н.е. центром активної слов'янської життєдіяльності була територія між Віслою і Дніпром.

Перші згадки в писемних джерелах про ранньослов'янські племена зустрічаються в творах римських вчених I – II ст. н. е. Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, де слов'яни фігурують під назвою венеди (венети). Етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псев-до-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про походження та діяння гетів», або «Гетика» (551) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550—554). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні Європи антів і склавинів зафіксована також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп. Прокопій Кесарійський описує життя ранніх слов'ян так: «Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і тому в них вигідні й не вигідні справи завжди ведуться спільно... Вступаючи в битву, більшість йде

на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають (на собі) ні хітона, ні (грубого) плаща, тільки штани... Є в тих і других єдина мова, повністю варварська. Та і зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються. Всі вони високі і дуже сильні, тілом же та волоссям не дуже світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти, але всі вони трохи червонуваті... Та й ім'я за старих часів у склавинів і антів було одне».

Отже, слов'янство як самостійна етнічна спільнота вийшло на історичну арену на початку I тис. н. е. Це був динамічний і драматичний час Великого переселення народів (II-VII ст.). Першо-поштовхом цього процесу стало переміщення готів з Прибалтики до Причорномор'я. Готські племена, що осіли в пониззі Дніпра, отримали назву остготи, а ті, які зосередилися між Дністром та Дунаєм, - вестготи. У 375 р. готів перемогли гуни, частково їх підкоривши, частково витіснивши з Причорномор'я. Гуни створили між Доном і Карпатами могутню державу, на чолі якої став Аттіла. Про силу цього державного утворення свідчать вдалі походи гунів у Галлію та Східну Римську імперію. Проте після кількох поразок від римлян та їхніх союзників, смерті 451 р. Аттіли гунська держава поступово втрачає силу і розпадається. Ці історичні колізії суттєво вплинули на долю слов'янства. Відчувши, що гуни вже не становлять серйозної небезпеки, не перешкоджають міграції, слов'яни, починаючи з V ст., могутнім потоком вирушили у візантійські землі. Як свідчать джерела, починаючи з 527 р., походи антів і склавинів разом із іншими варварськими народами на Константинополь стають регулярними. Нестримне слов'янське нашествя призвело до того, що вже 577 р., слов'яни контролювали землі на території Фракії та Македонії, а на початку VII ст. ними було захоплено Далмацію та Істрію. Наприкінці VII ст. слов'яни майже повністю оволоділи Балканським півостровом, проникли до Малої Азії. Про масштаби та інтенсивність слов'янської експансії свідчить той факт, що тогочасні західні автори називають навіть Пелопонес Славонією. Візантійський імператор Константин Багрянородний так підсумовує наслідки слов'янської міграції: «Зіслов'янилась вся наша земля і стала варварською».

3. Східні слов'яни: розселення, заняття.

Картину розміщення східних слов'ян на Східноєвропейській рівнині яскраво зобразив давньоруський літописець кінця XI початку XII ст. Нестор у «Повісті минулих літ», яка «увібрала весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської культури». На Правобережжі середньої течії Дніпра жили поляни з центром у Києві; на північ і захід від полян, між ріками Россю і Прип'яттю – древляни з центром у Іскоростені; на північ від полян і древлян, на Лівобережжі Прип'яті – дреговичі; на захід від полян, за верхньою течією Південного Бугу – бужани й волиняни; південніше полян, у Південному

Подніпров'ї – уличі, а ще далі на південний захід, у басейні Дністра – тиверці; у Закарпатті – білі хорвати; на лівому березі Дніпра, в басейні рік Сули, Сейму, Десни, сягаючи на сході до Сіверського Дінця – сіверяни; на північ від сіверян, між верхньою течією Дніпра і Сожа – радимичі; на північ від радимичів, у верхів'ях Волги, Дніпра й Двіни – кривичі з центром у Смоленську; в басейні Західної Двіни, по річці Полоті – полочани; у районі озера Ільмень – словени; нарешті, на крайньому сході регіону розміщення східних слов'ян жили в'ятичі, які займали басейн верхньої і середньої течії Оки й Москви.

Археологічні розкопки дають досить повне уявлення про рівень економічного розвитку східних слов'ян у VII-VIII ст. Основу їхнього господарства становило орне землеробство, в якому тепер застосовувалися більш досконалі знаряддя праці, зокрема рало з широким лезом і залізним наконечником. На землеробській основі розвивалося скотарство, яке давало тяглову силу і продукти харчування. Промисли - полювання, рибальство, бортництво - почали відігравати у господарському житті слов'ян допоміжну роль. Ці зміни у господарському житті свідчили про величезний прогрес. Продуктивність праці значно зросла, цілком можливою стала індивідуалізація виробництва, створювались умови для переходу від ранньокласових відносин до феодальних. Дедалі більше розвиваються ремесла: ковальська та ювелірна справа, оброблення каміння, дерева та кістки, ткацтво, теслярська та гончарна справа. На новій, більш високій, ніж у попередній період, виробничій основі відбувався процес відокремлення ремісництва від землеробства. Розвиток ремісництва був однією з передумов виникнення і зростання міст наприкінці VI - VIII ст. Результатом відокремлення ремісництва від землеробства було зародження товарного виробництва. Регулярний товарний обмін свідчив про появу постійних надлишків продукції у землеробстві, скотарстві, ремісництві. У VII-VIII ст. починають інтенсивно розвиватися зовнішні економічні зв'язки східних слов'ян. Волзький шлях зв'язував землі східних слов'ян з племенами Середнього Поволжя і далі через Хвалинське (Каспійське) море – з країнами Сходу, Дніпровський шлях з Візантією. Волзький і Дніпровський шляхи набули загальноєвропейського значення, з'єднуючи країни Причорномор'я і Сходу з Прибалтикою.

Економічний прогрес у східних слов'ян був рушійною силою їхнього суспільного розвитку. За умови існування індивідуальних господарств додатковий продукт, що отримувався в них і досягав значних розмірів, ставав власністю виробника і міг бути джерелом збагачення. Так виникла спочатку майнова, а потім і соціальна нерівність.

4.Перші державні об'єднання східних слов'ян.

Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. Поступово з розкладом родоплемінного ладу і появою класів у VIII-IX ст. набирає силу

процес об'єднання окремих племен та їхніх союзів. Саме на цьому ґрунті і виникають державні утворення – племінні князівства та їхні федерації. За свідченням арабських авторів, уже в VIII-IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: **Куявія** (земля полян з Києвом), **Славія** (Новгородська земля) і **Артанія** (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею (арабські автори асоціюють його з Куявією) з центром у Києві. Як вважають фахівці, саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого і зросла Давньоруська держава. Показово, що існування ранньодержавного осередку у дніпровських слов'ян з єдиновладним правителем на чолі підтверджується численними вітчизняними і зарубіжними джерелами. Зокрема, французька урядова придворна хроніка Бертинські аннали повідомляє про послів народу Рос, які у 839 р. прибули до імператора франків Людовика Благочестивого у Інгельгейм. У V-VI ст. суспільний лад слов'ян перебував у стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії, суть якої полягала в тому, що реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалася у руках знаті (старійшин та князів). Проте з часом глибокі зміни в суспільному житті, що відбулися у VIII ст., підштовхнули процес державотворення.

Становлення державності у східних слов'ян логічно впливало з їхнього суспільного розвитку: 1. Еволюція родоплемінної організації, збільшення об'єднаних територій, постійна воєнна активність зумовили необхідність переходу до нових методів і форм управління. Роль народних зборів поступово занепадає і на перший план у політичному житті дедалі впевненіше виходить князівська влада (спочатку виборна, а пізніше – спадкова). 2. Зростаюча зовнішньополітична активність перших осередків державності. Посилення соціально-політичної ролі князівської влади сприяли виділенню дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. Будучи спочатку лише силовою опорою для князів і племінної аристократії, дружина з часом перетворилася на своєрідний самостійний орган публічної влади. 3. Прогресуюча соціальна диференціація суспільства зумовила появу постійних органів примусу. Протягом усього I тис. матеріальна культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Як правило, слов'янські поселення мали площу 1 – 2,5 га і розташовувалися на південних схилах річок та інших водоймищ цілими групами недалеко одне від одного. Житлом для людей служили напівземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. – пічкою-кам'янкою. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася врізаними узорами. Тенденції до формування спільної матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян.

Отже, зміни, що відбулися у суспільному житті східних слов'ян у VI – IX ст. (удосконалення техніки та технології землеробства, піднесення ремесла, пожвавлення торгівлі, розклад родово-общинного ладу, класова диференціація, виділення дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію, формування спільної культури, поява перших протодержав) сприяли створенню фундаменту, на якому в IX ст. зросла могутня будова Давньоруської держави. Подальше становлення державності у східних слов'ян було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їхнього суспільства. У процесі державотворення помітну роль відіграли зовнішні сили: варяги, які сприяли активізації політичного життя східнослов'янського суспільства, та хозарський каганат, який, постійно загрожуючи агресією, підштовхував слов'янські землі до консолідації. Водночас історичні факти свідчать, що перші протодержавні утворення – князівська влада та інші елементи державотворчого процесу, мають головним чином місцеве походження і виникли задовго до утворення Давньоруської держави.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Дайте характеристику первісної доби на території України.
2. Розкрийте суть та значення неолітичної революції.
3. Проаналізуйте виникнення, розвиток та зникнення племен трипільської культури.
4. Охарактеризуйте племена киммерійців, скіфів і сарматів на території України в давнину.
5. Дайте характеристику античним містам-державам Північного Причорномор'я та Криму, яка їх цивілізаційна роль?
6. Проаналізуйте походження слов'ян, розселення їх в Україні.

Додаткова література з теми 1.Бойко О.Д. Історія України, К.:Академія,2002.-С.6-64

2. Грабовський С. Нариси історії українського державотворення.-К.,1993.- С.5-32;
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996.- С.5-21;
4. Історія України.(Під. ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996. - С.4-11;
5. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.17-28;
6. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.22-34;
7. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004 - С.5-44;
8. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.7-28;
9. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.9-40.

Тема 2. Східнослов'янська держава Київська Русь.

1. Походження Київської Русі та її назви: сучасний історіографічний дискурс.
2. Виникнення і становлення давньоруської держави, соціально-економічний, державний устрій.
3. Прийняття християнства та його історичне значення.
4. Причини та наслідки роздробленості Русі.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати виникнення, розвиток Київської Русі;
- знати значення прийняття християнства,
- розкрити причини занепаду держави, історичне значення Київської Русі;
- пояснити походження назви Русь, Україна, національної символіки

1. Питання про походження Київської Русі та її назви: сучасний історіографічний дискурс.

Завдання розібратися у походженні держави Київська Русь занадто складне і відповідальне. Серед причин, що майже унеможливають досягнення поставленої мети, виділимо кілька: заплутаність трактування питання походження Київської Русі в світовій і вітчизняній історіографії, вузькість джерельної бази, суперечливість і неоднозначність на сьогодні відомого нам історичного фактажу, патріотично-ідеологічні пріоритети дослідників (істориків), які перш за все нехтували об'єктивністю тощо.

Першим, хто поставив питання походження Київської Русі був Нестор, легендарний чернець (ієродиякон) Печерського монастиря у славнозвісній «Повісті минулих літ», створений упродовж 1112-1113 рр.

Згодом, широкого розповсюдження набули кілька теорій: **норманська**, за якою скандинавам належала визначальна роль у творенні Київської держави, та **антинорманська**, за якою цю роль відповідно відіграли слов'янські чи ослов'янені народи. Існує ще **хозарська теорія**, однак вона не настільки актуальна. Прихильники цих теорій і донині полемізують між собою, постійно знаходячи нові аргументи. Отже, зупинимось докладніше на цих теоріях. Ще 1735 р. член Санкт-Петербурзької академії наук проф. Т. Байєр у своєму трактаті висловив думку, що давньоруське літописне слово «варяги» це назва скандинавів, які запровадили державність на Русі. Це слово у давніх скандинавських джерелах позначало «найманих охоронців візантійських імператорів», які називали себе «русами» за походженням, а не «норманами» чи «свеями», тобто прямо не засвідчували свою причетність до Скандинавії. Започаткована Байєром норманська теорія походження державності на Русі у XVIII ст. й пізніше знайшла підтримку як у німецькомовних вчених в Росії та за кордоном (Г.Ф. Міллер, А.Л. Шльоцер, І.Е. Тунман, Х.Ф. Хольманн, К.Ф. Рафн), так і серед російськомовних (Н.М. Карамзін, В.О. Ключевський, М.Н. Погодін, А.А. Шахматов, В.А. Брим). Відповідно сформувалися дві школи – норманська та антинорманська. Серед антинорманістів є вчені, які погоджуються, що варяги – це

скандинави, однак стверджують, що вони не принесли державність на Русь, а лише зіграли певну політичну роль як найманці при князівських дворах і були асимільовані слов'янами. Історик А.І. Попов назвав «безплідними» суперечки норманістів і антинорманістів. Він стверджує, що слово «варяг» має скандинавське походження саме через те, що варяги приходили на Русь з північногерманських земель і ставали тут найманими воїнами. Більшість антинорманістів, як і всі норманісти, сходяться на тому, що варяги і руси це скандинави. Норманісти трактують події з Лаврентіївського літопису таким чином, що слов'янські та фіно-угорські племена що мешкали на Ільменському озері, не зумівши впорядкуватися своїми силами, призвали з-за Балтійського моря найманих скандинавських князів з дружиною. Ця літописна оповідь про призначення союзом північно-західних племен варязького конунга Рюрика з братами залишається ще загадковою для дослідників. Російські вчені XVIII та XIX ст. ставилися до цієї оповіді з повною довірою. Вони дискутували лише з питання етнічної приналежності прибульців, не сумніваючись у достовірності самих подій під 862 роком. Вчений А. Шахматов, з яким погоджувався й історик Б. Рибаків, зазначали, що оповідь про призначення варягів – це пізня вставка, скомбінована шляхом штучного поєднання кількох північноруських переказів, що підлягали глибокій переробці літописців. Прихильник слов'янської концепції Б. Рибаків стверджував, що фраза з Сильвестрової редакції «Повісті временних літ» (1116 р.) про призначення варягів на Русь («І від тих варяг прозвалася Руська земля Новгород...») не є достатньою підставою для ототожнення варягів з Руссю. Він вважає, що іноземці-варяги асоціювали Новгород з Руською землею, а самі новгородці завжди називали Руссю тільки Київ і Київщину. Про третю редакцію літопису Рибаків пише, що вона єдина містить явні проварязькі вставки, але він пояснює це тим, що людина, яка здійснювала редакторську роботу над літописом, була пов'язана родинними узами з королівськими домами Північної Європи, у тому числі з варязьким (шведським). Вчений стверджує, що тенденційність вставок, створених у 1118 р., з приводу подій 862 р. (майже трьохсотрічної давності), не дозволяє вважати їх підставою для побудови наукової гіпотези. Скандинавських джерел, що дозволили б ототожнити варягів з Руссю, за словами Рибаківа, немає.

М. Брайчевський піддавав сумніву етнічну належність Рюрика і його роль у давньоруській історії. За його словами, деякі дослідники вважають Рюрика вихідцем з Данії, але вчений не виключав, що він міг походити з венедських ободритів, в їхніх землях відоме торговельне місто Рерик, і в хроніці XI ст. німця Адама Бременського ім'я Рерик виступає як назва поморських слов'ян.

За хозарською теорією (автор – проф. О.Пріцак, Гарвардський університет), Руська земля розвивалася і міцніла під патронатом Хозарії, а поляни були не слов'янами, а різновидом хозар. Київська їх гілка була спадкоємницею роду легендарного полянського князя Кия, який заснував Київ у VIII ст. Проте ця теорія не підтверджується археологічними даними.

Важко сказати, яка з теорій походження Київської Русі є найбільш вірогідною, що також визнають історики О.Бойко, В.Петровський та ін. Однак, варто пам'ятати, що лише комплексне вивчення різних джерел (літописних та археологічних) дасть вірну відповідь. Східнослов'янське суспільство ще до літописного закликання варягів мало свої протодержавні утворення, підвалини пізніших процесів державотворення. А присутність варязького, хозарського та інших елементів у формуванні державності слов'ян лише пояснює складну еволюцію їх суспільного розвитку.

2. Виникнення і становлення давньоруської держави, соціально-економічний, державний устрій.

Утворення Київської Русі. Крок до східнослов'янської державності було зроблено 882 р. новгородським князем Олегом, який з дружиною спустився Дніпром, взяв Смоленськ, Любеч, а потім хитрістю захопив Київ, убив київських князів Аскольда і Діра й проголосив Київ столицею: «Хай буде Київ матір'ю градам руським». Від того часу надходять систематичні відомості про розвиток державності на Русі. Письмові угоди Києва з Константинополем 907, 911 та 944 рр. стали першими політичними актами молодой держави.

Періодизація політичної історії. В історії Київської Русі можна виділит три періоди:

1. За князювання Олега (882-912), Ігоря (912-945) та Святослава (957-972) відбувається об'єднання земель і племен східних слов'ян. У політиці князів переважала зовнішня експансія. Відчутні пережитки родоплемінного ладу.

2. Період найбільшої могутності Київської держави за кн. Володимира Святославовича (980-1015) і Ярослава Мудрого (1019-1054). Здійснюються внутрішні реформи. Родовий принцип управління остаточно замінюється державним. Варязьку аристократію витісняють дружинники і бояри місцевого походження. Формується вотчина.

3. Початок феодального дроблення Русі: друга половина XI – перша третина XII ст. – час правління Ярославичів і їх нащадків.

Соціально-економічний та державний лад Київської Русі. В Київській Русі інтенсивно розвивалися феодальні відносини. Але в момент її виникнення і певний час надалі (до кінця XI ст.) в її соціально-економічному ладі зберігалися помітні залишки попереднього родового ладу, що визначає її як ранньофеодальну державу, з таких причин: а) економічну основу держави становили вільні селяни-общинники. Приватне феодальне землеволодіння (вотчина) перебувало в зародку і сформувалося тільки на кінець XI ст. Феодальна рента здійснювалася у формі данини; б) в системі влади відчутною залишалася роль місцевої племінної знаті; в) важливу роль продовжували відігравати форми родоплемінного ладу – народне ополчення, віче; г) відчутними були залишки язичництва.

Для державно-адміністративного устрою Київської Русі був характерний федеративний устрій. Великокнязівська влада мало втручалася у внутрішнє життя

приєднаних земель. Їх обов'язок обмежувався сплатою данини, а також участю у військових походах київського князя. Показово, що в період феодальної роздробленості Київська держава розпалася приблизно на такі ж за розмірами і межами територіальні одиниці, з яких вона колись утворилася.

Могутня держава створила сприятливі умови для швидкого розвитку продуктивних сил. Господарський прогрес виявився у значному поширенні знарядь праці із заліза, витісненні примітивних систем землеробства (підсічно-вогневої) трипільною, розвитку ремесел, торгівлі і міст. Якщо на момент утворення Київської держави було 20 міст, то напередодні розпаду – 238. У містах проживало до 15% усього населення України-Русі. Високого рівня досягла залізоробна справа, ковальство. Землероби почали ширше застосовувати багатозубі рала із залізними наральниками з широкими лезами. Найдосконалішим знаряддям оранки став плуг з череслом, вперше згаданий в «Повісті временних літ» під 981 р. У другій половині XI ст. на Русі при оранці землі почали використовувати коня як тяглову силу, що значно підвищило продуктивність праці хлібороба. З першої половини XI ст. згадуються млини.

Поряд з іноземною монетою з'явилася і місцева. Володимир почав карбувати «златники» і «срібники», на яких був вибитий геральдичний знак – тризуб. Але головною одиницею з XI ст. стають гривни злитки срібла. Київська гривна важила близько 160 г, в інших місцевостях від 95 до 195 г.

Індивідуальна земельна власність утвердилася в Київській Русі в другій половині XI ст. У «Руській Правді» (1037 р.), ще не було такої власності, а вже у «Правді Ярославичів» (1072 р.) з'являються свідчення особистого князівського землеволодіння.

Реформи Святослава і Володимира. Підсумком першого етапу було об'єднання східнослов'янських племен у межах однієї держави. Завершує героїчну добу кн. Святослав (962-972), зробивши перші спроби зміцнення великокнязівської влади. Він посадив на київський престол старшого сина Ярополка, в древлянській землі – Олега, у новгородській – Володимира. Таким чином вся давньоруська держава опинилася під владою однієї династії; а завершив її син Святослава Володимир, який на відміну від батька дбав про мирну розбудову держави. Він усунув від влади племінних вождів, а на їх місце посадив власних синів. У віддалені землі намісниками призначив вірних йому бояр. Володимир присік сепаратизм радимичів і в'ятичів, зробив невдалу спробу підкорити і племена хорватів, зміцнив зв'язки з угорським, німецьким та чеським королями.

3. Прийняття християнства та його історичне значення.

Обрання віри у **988** р. кн. Володимиром I не є випадковим. Руську державу до цього кроку підштовхували економічно-торгові інтереси, поєднані шляхом «із варяг у греки», так і загальнополітичні розрахунки. Хрещення Володимира Святославича, його родичання з візантійським імператором ввело київських

князів до християнського світу. Цей факт забезпечував офіційну легітимацію Русі в очах Європи бо лише християнський правитель міг стати суб'єктом міжнародного права, кордони його володінь вважалися (номінально недоторканими, воїнів під час збройних конфліктів брали у полон, а не в рабство, заручатися поняттям справедливості серед сусідніх королів.

Київські митрополити (греки) не знали місцевої мови, тобто були певною мірою ізольовані і від пастви, і від місцевого кліру. Вони не орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі, приїжджаючи іноземцями і ними залишаючись (тим більше що з огляду на зрілий вік їхнє перебування тут майже ніколи не тривало надто довго). Іноземне походження київських митрополитів дозволило зберігати нейтралітет у міжкнязівських чварах і уникати церковного розпаду. Церковні книжники наполегливо пропагували ідею єдності Руської землі навіть тоді, коли Київської держави як єдиного цілого вже не існувало. У центрах єпархій створювалися єпископські кафедри, напередодні монголо-татарської навали їх функціонувало 16. Єпископи, на відміну від митрополитів, були переважно з місцевих. Релігійним центром країни став Київ, де в 1037 р. (є сучасна версія, що 1011-1014 рр.) був збудований Софійський собор. Загалом у Києві нараховувалося 40 церков. У 1051 р. бояри-монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра Печерський монастир (біля 150 ченців). Того ж року Ярослав Мудрий призначив київським митрополитом (русина) Іларіона, що послабло залежність Русі від Візантії.

На Русі після 988 р. поширюється розвинута форма писемності, абетка якої була створена у 860-ті роки братами Кирилом і Мефодієм, які розробили систему старослов'янської мови, призначеної для перекладу Святого Письма з грецької на зрозумілу всім мову.

4. Причини та наслідки роздрібненості Русі.

Вже після смерті Ярослава Мудрого (прожив 76 років, похований у саркофазі в Софійському соборі у 1054 р.) Київська держава все більше ослаблюється і роздроблюється на мало пов'язані між собою феодальні князівства. Єдність Київської держави послаблювалася складним порядком престолонаслідування в князівській династії, що породжувало усобиці і напади половців. Заради цього **1097** р. під Києвом князі зібралися на Любецький з'їзд. Вони уклали угоду, за якою спільна «отчина» розпадалася на три відокремлені лінії Ярославового роду – Ізяславичів, Святославичів і Всеволодовичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: «Кождо да держить отчину свою». Але постанови Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського (1100), Золочівського (1101) та Долобського (1103) – не припинили чвар і виявилися безплідними.

Після смерті київського князя Святополка і повстання киян у 1113 р. на запрошення київських бояр великокнязівський стіл зайняв Володимир Мономах (1113-1125). Його батько Всеволод Ярославич був переяславським князем, а мати

– дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха. Князь володів грецькою, половецькою, а після одруження з англійкою Гітою Гарольдівною – й англійською мовами. За князювання у Чернігівському, а потім у Переяславському князівствах Володимир Мономах здобув собі гучну славу поборника єдності Русі, переможця половців, талановитого й мудрого правителя. Зайнявши великокнязівський стіл у 60-річному віці. Мономах зумів відновити політичну єдність більшості руських земель. Його «Устав» доповнив кодекс законів «Руської Правди», обмежував сваволю лихварів і феодалів. Повчаючи синів, Мономах заповідав не забувати убогих і не давати «сильним» погубити людину, захищати і бідного смерда, і вбогу вдовицю. Політику централізації держави продовжував його син Мстислав (1125-1132). Проте йому випало бути останнім з київських князів, при яких Київська держава зберігала свою єдність.

Феодална роздрібненість є закономірним етапом у розвитку феодалного суспільства. Роздробленість, що охопила Русь у XI-XIII ст., дістала назву феодалної, оскільки в її основі була еволюція феодалних відносин. У Київській державі розвинулися продуктивні сили, збільшилася виробнича спроможність селянина. За таких умов зросла цінність землі, яку знать прагнула перетворити на свою приватну власність. За рахунок общинних земель зростала чисельність боярсько-князівських володінь – вотчин. Протягом кінця XI – першої половини XII ст. сформувався клас великих землевласників – бояр, які стають значною економічною і політичною силою. Інтереси боярства були зосереджені перш за все на місцевих земельних інтересах, а не на загальнодержавних. Земля давала тепер набагато більші прибутки, ніж воєнні походи. Феодалізація суспільства посилювала соціальну напруженість, яка вимагала відповідного регулювання. Удільні князі під тиском місцевого боярства і власних земельних інтересів прагнули до піднесення свого князівства за рахунок сусідів. Розвиток продуктивних сил вимагав відповідних виробничих відносин і перебудови самої форми держави. Окремі землі держави настільки зміцніли, що намагалися вийти з-під київського центру. Економічна основа суспільства – натуральне господарство, також не створювало необхідних передумов для об'єднання.

Передумовою розпаду Київської Русі були величезні її розміри. До її складу входили різні племена, які так і не склали єдиної народності в межах країни, а були об'єднані тільки владою великого князя та церкви. Якщо раніше політичне, суспільне, економічне й культурне життя Русі зосереджувалось у Наддніпрянщині, навколо Києва, то в XII ст. стрімко підносяться Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Смоленськ, Полоцьк тощо. Князі й бояри цих земель дбають здебільшого про власний добробут і власні володіння і не цікавляться загальнодержавними справами. Зовнішньополітичні інтереси різних земель суттєво відрізнялися: якщо південно-східна частина держави (власне Русь) перш за все була зацікавлена в організації оборони від половецьких набігів, то Володимиро-Суздальське і Галицьке князівства уже менше переймалися

половецькою загрозою, а Новгородська та Псковська землі більше були стурбовані експансією німецьких рицарів-хрестоносців.

Переміщення євразійських торговельних шляхів з Дніпра та Чорного моря на Середземне море і занепад торговельного шляху «Із варяг у греки», на якому багатів Київ, стало ще однією передумовою розпаду давньоруської держави.

Уже на кінець XI ст. політична роздробленість Київської Русі стає цілком очевидною. В окремих землях формуються місцеві князівські династії. За правнуками Ізяслава – утвердилося Турівське князівство. За родом Святослава закріпилося Чернігівське князівство. Нащадки київського князя Володимира Мономаха започаткували два потужні родові коліна – Мономаховичів Юрійовичів та Мономаховичів Мстиславичів. Перші після Юрія Долгорукого перетворилися на династичних правителів Володимиро-Суздальського князівства – історичного ядра майбутньої Московської держави. Лінія Мономаховичів Мстиславичів, київського князя Мстислава Великого (1125-1132), лягла в основу *волинської* – галицько-волинська династія Романовичів (нащадків Романа Мстиславича і його сина Данила Галицького) та *смоленської*, яка проіснувала до переходу у 1404 р. Смоленська під владу Великого князя Литовського.

До середини XII ст. на території колишньої Київської Русі сформувалося близько 15 князівств, кожне з яких жило самотійним політичним життям, лише номінальне визнаючи старійшинство великого київського князя. На початку XIII ст. це поняття взагалі зникає. Однак чим далі відходили один від одного родові уділи, тим гучніше пропагувалася ідея єдності і братерства усіх князів політиками і книжниками. Такі уявлення, ґрунтовані на штучних ідеологемах, примушували навіть князів окраїнних земель втягуватися в боротьбу за столичний Київ, де між 1146 та 1246 рр. правителі мінялися 47 разів; повертаючись по кілька разів на престол, тут правили 24 князі, причому 35 князів тривало менше року кожне.

Історичне значення Київської Русі. Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи, яка відіграла велику роль у світовій історії.

Утворення великої і сильної давньоруської держави сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, посилювало їх у боротьбі з зовнішніми ворогами. В російській історіографії, особливо у XIX ст., утвердився погляд на Київську Русь як на державу російського народу. Існування українського і білоруського народів як окремих, самотійних народів великодержавною ідеологією взагалі не визнавалося. Українські ж історики не сприйняли такої схеми. Щоб підкреслити спадковість України від Київської Русі, вони ввели термін «Україна-Русь». Першим його вжив професор Київського університету В. Антонович, а згодом М. Грушевський виніс його в титул своєї фундаментальної праці «Історія України-Русі».

Київська держава мала своїм головним осередком території, які включали нинішні етнічні українські землі. Саме на цих землях витворилися й діяли державні органи влади й управління з центром у Києві. Київські князі поширювали й зміцнювали свою державу, спираючись передусім на сили

подніпровського населення. Найвидатніші пам'ятки – літописи, архітектурні споруди тощо теж створювалися у Києві та інших подніпровських, пізніше українських, землях. Отже, Україна – пряма спадкоємиця державності і культури Київської Русі. Одночасно Київська Русь стала витокom державності і цивілізації для російського і білоруського народів. Економічна та військова могутність, активні виступи на міжнародній арені висунули її в число провідних країн середньовічного світу. Успішно відбиваючи напади степових кочівників, Русь відіграла роль щита, який прикрив західноєвропейську цивілізацію зі сходу. Стародавня Русь мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Визначте соціально-економічні та політичні фактори утворення Київської Русі.
2. Порівняйте розвиток Київської Русі за перших князів IX-X ст.
3. У чому полягало історичне значення християнізації Русі?
4. У чому є своєрідність соціально-економічного розвитку Київської Русі за правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
5. Які причини і наслідки роздробленості Київської Русі?
6. У чому полягає історичне значення Київської Русі?

Додаткова література з теми

1. Бойко О.Д. Історія України, К.:Академія, 2002. - С.64-115;
2. Грабовський С. Нариси історії українського державотворення.-К., 1993. - С.34-76;
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.22-56;
4. Грушевський М.С.Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.-Донецк, БАО, 2002. - С.51-69;
5. Історія України. (Під. ред. В.А.Смолія).- К., 1997. - С.87-291;
6. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.29-61;
7. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.35-58;
8. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.45-138;
9. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.29-56;
10. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.41-96.

Тема 3. Історія українських земель в другій половині XII ст. – першій половині XIVст. Галицько-Волинська держава.

1. Виникнення Галицько-Волинської держави
2. Галицько-Волинська держава у 1241-1340 рр.
3. Початок формування української народності.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити етапи історичного розвитку Галицько-Волинської держави;
- охарактеризувати розвиток об'єднаної Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича;
- проаналізувати розвиток Галицько-Волинської держави за Данила Романовича;
- пояснити поступове політичне ослаблення держави;
- розкрити значення Галицько-Волинської держави в історії українського народу;
- пояснити початок формування української народності.

1. Виникнення Галицько-Волинської держави

Історія Галицько-Волинської держави- складова частина історії Давньої Русі. Впродовж півтора сторіччя вона відігравала надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. Галицько-Волинська держава виникла не в результаті розпаду Русі, а внаслідок місцевого розвитку: на той час, коли на цю територію поширилася влада Києва, тут уже існували численні міста з князями, котрі змогли об'єднати землі, населені дулібами, білими хорватами, буханами та іншими племенами. Починаючи з XI століття, київські князі розглядали південно-західні землі як свою вотчину. Політика великих київських князів щодо Волині і Галичини не знаходила підтримки серед місцевої земельної знаті, і вже з кінця XI століття вона почала боротьбу за їх відособлення.

Початковий період створення відокремленого від Києва князівства у Галицькій землі відомий лише у загальних рисах. У 1084 році тут з'явилися три князі-ізгої: *Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі* - правнуки Ярослава Мудрого. В їхніх руках опинилися головні міста краю - Перемишль, Звенигород і Тереховля. У 1097 році Любечський з'їзд визнав за Ростиславичами захоплені ними згадані міста. Свої землі вони спільно боронили від сусідів, що загрожували їм з усіх боків. Угорщина прагнула поширити свої кордони за Карпати, Польща наступала на західне пограниччя, київські і волинські князі намагалися приєднати Галичину до своїх земель. В середині XII століття почало швидко підноситися Волинське **князівство**. За правнука Володимира Мономаха **Мстислава Ізяславича** (1157-1170) волинська земля утворила окреме князівство.

У 1199 році волинський князь **Роман Мстиславич** (1173 -1205),
спираючись на

підтримку дружинників, частини середніх і дрібних бояр та міщан, які були незадоволені могутністю великих бояр, оволодів Галичем. Утворила ся **єдин а Галицько -Волинська держава** . Це була важлива подія; утворився новий сильний політичний організм на заході, що міг перейняти на себе спадщину від занепадаючого Києва. Нова держава мала свою економічну основу: вона була розташована на шляху Буг-Дністер і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Важливим було й те, що Галицько-Волинська держава займала лише українські землі. Це сприяло консолідації народу.

Галицько-Волинська держава відігравала провідну роль серед інших українських князівств. Роман користувався впливом на Київ, у 1202 році посадив там залежного від себе князя. Так само й інші князі визнавали його силу й авторитет. Деякі літописці давали йому почесний титул великого князя й навіть «самодержця всея Русі», «царем на Русі». Підвищенню авторитету Романа сприяли його походи проти половців. Боротьба з половцями була найважливішим питанням тогочасного життя, і князі, які очолювали походи в степ, здобували симпатії громадськості. Роман двічі організовував великі наступи на половців. Взимку 1202 року він «взяв вежі половецькі і привів багато бранців і душ християнських, велику силу визволив від них; і була радість велика в Руській землі». У 1204 році разом з іншими видатними князями він також захопив бранців і половецькі стада. Роман у цих походах відзначився особистою хоробрістю. Половці навіть лякали ним дітей. У 1204р. папа римський Інокентій III запропонував Роману Мстиславичу королівську корону. Недаремно літописець називав Романа великим князем, «царем на Русі»; «самодержець» вперше в літописі застосовано саме щодо нього. Цей титул засвідчив зміцнення позицій великого князя, підпорядкування ним непокірних боярських угруповань. Саме у Романа Мстиславича шукав притулку візантійський імператор Олексій III Ангел після захоплення Константинополя хрестоносцями. Роман здійснив сміливі й успішні походи на половців та литовців. Згодом, втрутившись у боротьбу між прихильниками пап та прибічниками імператорської династії, Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихвостом на Віслі (1205 р.). Після загибелі Романа залишилися два його малолітні сини - *Данилко* і *Василько*. Їх опікуншею була мати Ганна Романова - енергійна жінка з політичним хистом. Її опорою були тільки волинські бояри. Галицькі бояри хотіли відокремитися. У справі Галицько-волинської держави почали втручатися Угорщина і Польща, що призвело до сорокалітньої міжусобної боротьби (1205-1245). Боротьба молодих Романовичів – Данила і Василька за повернення своїх земель була складною і тривалою. Спираючись на підтримку середніх та дрібних феодалів і городян, Данило Романович припинив усобиці й поновив єдність Галицько-Волинської держави. З 1223 року він оволодів Волинню, у **1237-1238** рр. Данило Романович остаточно укріпився в Галичі. Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом. Незадовго до зруйнування Києва Батиєм Данило укріпився в Києві і посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого і хороброго воєводу, якому і довелось керувати обороною міста від монголо-татар. Галицько-волинська держава внаслідок монголо-татарської навали зазнала руйнувань, але залишилася найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. Князь Данило кілька років не визнавав влади татарського хана. Однак його влада похитнулася. Бояри плели інтриги. У серпні 1245 року під Ярославом на річці Сяні відбулася вирішальна битва, в якій війська Данила розгромили угорські лицарські війська, польські загони, а також дружини галицьких бояр. У полон попав тогочасний лідер бояр Володислав, який проголосив себе у 1213 році

галицько-волинським князем, його вбили як лихого заколотника. У полон потрапив також угорський полководець Фільній, який 30 років розоряв руські землі. Данило Романович велів його жорстоко покарати. Його відрубана голова була посаджена на кіл. Ця битва поклала край зазіханню західних сусідів на Галицько-Волинську державу. Угорський король Бела IV тепер уже сам пропонував Данилові укласти мирну угоду. Більш того, він пропонував скріпити угоду шлюбом сина Данила Лева з його донькою Констанцією, чому так противився раніше. Так була упокорена королівська Угорщина.

Як бачимо, в XIII столітті, в час правління Данила Галицького, його Галицько-Волинська держава опинилася в надзвичайно складній ситуації. З одного боку – нищівна монголо-татарська навала. З іншого – західні держави, які ніколи не поціновували і не були вдячні русичам, котрі першими прийняли на себе основний удар кочівників. Більше того, вони намагалися скористатися з ослаблення східнослов'янських князів, щоб урвати для себе шматок ласої землі, її багатств. Успішне утвердження Данила силою меча серед європейських держав викликало тривогу в ставці Батия. Він послав до Данила в його нову столицю Холм свого посланця Мауци (Могутній). Той став на порозі і кинув лише два слова: «Віддай Галич!». Це означало, що Данилові негайно потрібно було їхати в Золоту Орду.

2. Галицько-Волинська держава у 1241-1340 рр.

Не маючи змоги виставити достатньо надійний опір переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати на переговори до хана Батия. Данило поїхав до Батия у Сарай наприкінці 1245 року. У переговорах він виявив велику дипломатичність, визнав зверхність хана і повернувся до своєї країни «мирником», тобто союзником Батия. Це було великою дипломатичною перемогою Данила. Подальша діяльність Данила свідчить про те, що він визнав себе залежним лише на деякий час у складних обставинах і одразу ж почав готуватися до боротьби з Ордою, збирав сили, будував міста і зводив укріплення. Зокрема в 1250-х рр. було побудоване місто Львів. Данило поширив свій вплив на Підляшшя і литовське плем'я ятвягів. Шукаючи союзників проти татар, він уклав угоди з угорським королем Белою IV (син Данила Лев був одружений з дочкою Бели Констанцією), а також з Польщею і великим князем Литви – Міндовгом. Міжнародному авторитетові Данила сприяло вінчання його в **1253 р.** отриманою від папи Інокентія IV королівською короною. Місцем коронації він обрав **Дорогочин** (Підляшшя), де свого часу розгромив тевтонських лицарів. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинську державу королівством. Прийняття корони від папського легата було вдалою дипломатичною і політичною акцією Данила Галицького. Це вибило зброю з рук литовців і хрестоносців. Акція стала також політичним визнанням за Данилом давніх прав на київську спадщину. Давній титул київських керманичів – *цар, каган чи король* – в очах

європейських політиків закономірно належав володареві Київської держави. Тепер Галицька Русь ввійшла як рівноправна держава в коаліцію західних країн. Однак надії Данила на допомогу західних країн у боротьбі з Ордою не виправдалися, і він розпочав її власними силами. На початку 50-х років XIII століття правителі Золотої Орди зробили спробу зміцнити свою владу в Галицько-Волинському князівстві, яке фактично їм не підлягало. У 1254 році військо, очолюване Куремсою, вдерлося на Волинь, але, зустрівши опір, відступило. Куремса опирався на допомогу смоленського князя Ізяслава Мстиславовича. Останній у 1254 році захопив Галич, але син Данила Романовича Роман на чолі своєї дружини вибив нападників з міста. Данило Романович воював також з тими руськими князями, котрі підтримували завойовників. Він визволив Побужжя, ввійшов в Болохівську землю. Міста, що знаходилися під татарами, були зруйновані, більшість місцевих феодалів перейшла на службу до Данила Романовича. Проте головної мети походу - визволення від татар Подніпров'я і Києва - досягти не вдалося. Литовський князь Міндовг, з яким перед походом було укладено мир, не тільки не надіслав обіцяної допомоги, але й зайняв ворожу позицію. Орда вважала небезпечним зміцнення Галицько-волинської держави й вирішила вжити рішучих заходів. У 1258 році із Золотої Орди був посланий з великим військом воєначальник Бурундай. Татари зруйнували стіни і фортифікаційні споруди міст Стіжка, Львова, Кремінця, Луцька, Володимира та інших. Уцілів лише Холм. Ця подія справила гнітюче враження. Ідея визволення західних земель з-під ординського ярма, розширення держави, за рахунок східних земель рушилася. У 1264 році Данило Галицький помер і був похований в його улюбленому місті Холмі.

Данило належав до найвидатніших діячів Русі XIII століття. Його діяльність припала на надзвичайно складний час. З великими зусиллями він наново об'єднав розтерзану державу, ведучи боротьбу з Польщею і Угорщиною, а також з анархічним боярством. Він нічого не втратив з батьківських земель, забезпечив західні кордони, поширив територію на півночі, повернув авторитет князівської влади, відновив державний апарат. А головне - не дав знищити своєї держави татарам.

Данило Галицький став зачинателем цілої династії галицько-волинських князів Романовичів, які гідно продовжували його справу – Лев I (1264-1301), Юрій I (Львович) (1301-1308), сини Юрія Лев II і Андрій (1308-1323). При Юрії I Львовичі, скориставшись з внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинська держава змогла на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Показником могутності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе «Королем Русі (Галицької землі) і князем Володимири» (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, до якої входило кілька єпархій – володимирська, луцька, перемишльська, турово-пінська.

Розпад Галицько-Волинської держави розпочався після смерті Юрія-Болеслава (1340) і запрошення Любарта Гедиміновича (охрещеного під іменем Дмитрій). Влада Любарта-Дмитрія обмежувалася Волинню, а столиця містилася в Луцьку, номінально ж у його підпорядкуванні перебувала й Галичина. Вже за кілька днів після смерті Юрія-Болеслава польський король Казимир III оволодів Львовом, проте втримати його не зміг. Розпочався новий період української історії. З середини XIV ст. майже всі землі Галицько-Волинської Русі потрапили під егіду Литовського князівства. Українські землі переходили в підданство цієї держави, аби звільнитися від монголо-татарського поневолення. І фактично уже в 60-х роках XIV ст., до Литви відійшли усі землі Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини - всі основні землі Подніпров'я, ядро Київської Русі. Таким чином, величезна українська територія вивільнилась від ординського ярма на століття раніше, аніж інші землі, завойовані монголо-татарами.

Отже, з падінням Галицько-Волинської держави припинився **перший період державності українського народу, який почався з середини VII століття і продовжувався до середини XIV століття.**

Роль Галицько-Волинської держави в історії української державності.

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинська держава відіграла надзвичайно важливу роль в історії українського народу:

- зберегла від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства,сприяла їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- модернізувала давньоруську державну організацію;
- розширила сферу дії західноєвропейської культури, сприяла поступовому подоланню однобічного візантійського впливу;
- продовжила славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іга представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені.

3. Початок формування української народності.

Важлива роль у формуванні нової історичної спільності людей народності належить державі. Утворення Київської Русі стало важливим етапом у формуванні української народності. В умовах єдиної держави, цілком природно, відбувалося руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Етнічна консолідація східного слов'янства у VI – на початку XII ст. реалізувалася переважно на регіональному рівні. Тобто, переростання родоплемінних зв'язків у нову спільність типу народності відбувалося в межах окремих регіонів, а не в масштабі всієї Київської Русі.

Населення східнослов'янських земель VI-XIII ст., яке склало етнічну основу формування української народності (поляни, сіверяни, древляни, уличі,

тиверці, волиняни, білі хорвати та їх нащадки), може бути назване як протоукраїнці. Цей термін вказує на факт наявності основних етноутворюючих ознак сучасної української нації вже на зламі I і II тисячоліть (особливості мови, звичаї і традиції, риси матеріальної культури), але попереджає, що в той час формування народності не завершилося, регіональні межі не були зламані; про існування ж єдиної східнослов'янської народності говорити буде не правильно.

Питання про «давньоруську народність». Перші етапи формування української народності подавалися офіційною історіографією у вигляді теорій, які штучно підганялися під великодержавницькі доктрини чи то Російської, чи то радянської імперії. Найбільш поширеною серед них була теза про існування «давньоруської народності». На підтвердження цієї тези посилялися на єдність території (всі східні слов'яни перебували в межах однієї держави), «давньоруської мови» й віри. У радянській історіографії побутувало положення про те, що в Київській Русі сформувалася єдина давньоруська народність, з якої після монголо-татарської навали та роздроблення Русі у XIV-XV ст. сформувалися українська, російська та білоруська народності. Немає достатніх підстав вважати, що за історично короткий час – одно-два століття – на значних просторах могла сформуватися єдина народність і за такий же приблизно час – розпастися. Територіальна єдність була відносною. В умовах панування натурального господарства Київська Русь являла собою конгломерат різних племен і народів. Давньоруська територія була заселена нерівномірно, окремі її частини розчленовувалися широкими і часто непрохідними лісами та болотами. За таких умов єдність усієї давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, лише нечисленним прошарком урядовців, до того ж ця єдність носила своєрідний і відносний характер: Новгород постійно протистояв стольному Києву, київським князям постійно доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів. Дані лінгвістики свідчать, що східнослов'янські діалекти розрізнялися між собою не менше, ніж сучасні українська, російська і білоруська мови. Спільність мови (літературної), релігії, культури існувала лише на офіційному, наднаціональному рівні. Вона створювалася і підтримувалася державними структурами і спрямовувалася церковними структурами. Але ця спільність виходила за межі Русі, поширюючись також на Болгарію і Візантію, і тому вона не могла стати основою формування саме «давньоруської народності». Культура простих людей, яка виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі, цілком відрізнялася від офіційної. Причому у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї й обряди своїх предків, свій фольклор і духовний світ. Християнство утвердилося як пануюча релігія лише в містах, а села почали християнізуватися лише після монголо-татарської навали. Твердження, що їх мешканці відчували «спільність свого походження й розвитку» і усвідомлювали «територіальну цілісність та єдність мови, культури

й віри», є надто сміливим. Відсутність єдиного інформаційного поля (шляхів сполучення) в Київській Русі, виключає можливість появи свідомості такого типу. Навряд чи й взагалі основна маса населення (окрім князів, їхніх наближених й книжників) мала бодай приблизне уявлення про розміри Русі. Однакова книжна мова і єдність духовно-інтелектуальної традиції, звичайно, породжували відчуття взаємної спорідненості, але тільки серед освіченої еліти. Отже, стверджувати, що княжу Русь заселяли люди, які усвідомлювали свою належність до «єдиної давньоруської народності» не можливо! Прихильники тези про існування «давньоруської народності» спільність князівсько-боярської верхівки Русі видають за етнічну спільність усіх східних слов'ян.

Поява окремих східнослов'янських народностей була результатом не поділу так званої давньоруської народності на три частини, а консолідацією кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, які внаслідок дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності.

Питання для самоперевірки та повторення

1. За яких обставин утворилася Галицько-Волинська держава і коли?
2. Охарактеризуйте роль Романа Мстиславовича?
3. Скільки років продовжувалась боротьба за галицький престол?
4. Охарактеризуйте роль Данила Галицького в історії Галицько-Волинської держави.
5. Хто був останнім князем Галицько-Волинської держави?
6. Визначте історичне значення Галицько-Волинської держави.

Додаткова література з теми

1. Аркас М. Історія України-Русі. - Одеса, 1994. – С.107-127.
2. Братко-Кутинський О.А. Нащадки Святої Трійці. – К., 1992. – С.4-6, 24.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. Т.І – С.80-96.
4. Зайцев Ю. та ін. Історія України. Навчальний посібник. – Львів, 1996. – С.75-83.
5. Заставний Ф.Д. Географія України: У двох кн. – Львів, 1994. – С.6-7.
6. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст. – Харків, 2001. – С.104-122.
7. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991. – С.127-159.
8. Сергійчук В.І. Національна символіка України. – К., 1992. – С.6-11.

ТЕМА 4. Культура Київської Русі та Культура Галицько-Волинської держави

1. Культура дохристиянської Русі.
2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі.
3. Культура Галицько-Волинської держави.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охаректизувати релігійні вірування давніх слов'ян;
- розкрити роль християнства в формування культури Київської Русі;
- описати найважливіші здобутки давньоруської культури в галузі літератури, архітектури, образотворчого мистецтва;
- показати провідні жанри образотворчого мистецтва;
- проаналізувати напрямки розвитку культури в Галицько-Волинській державі.

1. Культура дохристиянської Русі.

Культура Київської Русі – яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь залишила помітний слід у світовій історії. Вона проіснувала з IX до середини XIII ст. То була одна з найбільших монархій раннього Середньовіччя, яку можна порівняти хіба що з імперією Карла Великого. В часи свого найвищого розквіту вона простягалася від Чорного до Балтійського моря і Льодовитого океану, від Закарпаття до Північного Уралу та Волго-Окського межиріччя. Основою культури Київської Русі була багатовікова самобутня культурна традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство - підсічно-вогневе в поліській зоні й орне - у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До цього часу в лісостепу давно переважало двопілля-одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісовебджільництво) для основного населення Русі стали до того часу підсобними, хоч і дуже важливими, промислами. Досить високого рівня досягло до X віку і ремесло. Виготовленням виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. У X ст. майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі. Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове ткання і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалися оповіді про кожум'як - людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названий час в давньоруських містах від шістдесяти доста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники,

сідельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготувати свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями. Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет. До речі монети візантійських імператорів Анастасія I (491-518 рр.) Юстиніана I (527-565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва принаймні в кінці V ст. н. е. Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (рузарії, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари. Відбувалося швидке зростання міст. Якщо ще в VI ст. готський історик Йордан писав, що у слов'ян «замість міст ліс і болота», то в IX ст. скандинави називали Русь Гардарікою – «країною міст». До початку X ст. в літописах згадуються понад двадцять міст.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис «Повість временних літ» свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я. Родова община називалася «мир» або «верв» (вірвовкою відмірювали наділи землі общинникам). За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка і обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добром. Члени общини були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичаєве) право було нелегко замінити. Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Зазвичай князя обирали або призначали для відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою ватажка «пошукати собі честі, а князеві слави» в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина. Навіть у X ст. великий князь київський Святослав відмовив у проханні матері, княгині Ользі, прийняти християнство, посилаючись на свою дружину. Більшість воїнів йшла в похід піхотою, маючи лук і стріли, невеликі щити і списи. Важкого обладунку, на відміну від середньовічних рицарів, у слов'янських воїнів не було. У бою, як відмічає Прокопій Кесарійський, слов'яни були мужні і безстрашні. У IX-X ст. широко використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кістені на ланцюгу або ремені, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчуга, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштовували засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб

переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. У X ст. Костянтин Порфірородний наставляв своїх спадкоємців уникати великих зіткнень з Руссю і особливо – не допускати її союзу з кочовиками. Вже у VI ст. руські князі мали кораблі з вітрилами і веслами, які досягали берегів Візантії.

Давні слов'янські вірування були **язичницькими** і ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів. Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та могутності: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був Перун - бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок, він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог - бог вогню; Стрибог - бог вітрів, який втілює стріли і війну; Дажьбог - бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс - бог сонця (іноді місяця); Симаргл – бог підземного світу. Уявляли його в образі крилатого пса. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збручський ідол. Відмітною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок і т.д., такі місця називалися капищами. Культ божеств – прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов - відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних віруваннях злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця - дух літньої полуденної спеки, крикси – духи крику і плачу тощо. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів і заборон. Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу ("світове дерево"), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегле долі – «суду Божому». Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини. Релігія східних слов'ян, як і інші складники культури, які формувалися на етапі родоплемінних відносин, з виникненням і розвитком державності неминуче повинні були зазнати серйозних змін. Якісно нові культурні процеси в Київській Русі відбулися вже після прийняття християнства.

2. Вплив християнства на розвиток культури в Київській Русі.

У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в **988р.** Спочатку князь Володимир зробив спробу модернізації язичництва, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але й страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літопису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир відродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських жертвоприношень, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру. Те ж саме робилося й у Новгороді. Однак проведена реформа язичництва не досягла своєї мети. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії - на відміну від західноєвропейських країн - церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами. Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес (Корсунь) і звідти продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського «варвара», володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць. Київський князь повернув Херсонес Василеві II як віно (викуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що при таких обставинах ні про який васалітет не могло бути й мови. Володимир хрестився сам (згідно з «Повістю временних літ» ще в Корсуні, у Криму), хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні – печеніги, половці, берендеї, каракалпаки; на північному заході – литва, ятвяги; на північному сході – чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, ям, печора та інші угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія

впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», - так говорили в той час про воєвод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею - пророком, Ярило - зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) – до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи». Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають **церкви і монастирі**. Все духовенство відповідно ділилося на «біле» і «чорне». При церквах мешкали численні служителі: крім священика, були так звані «церковні люди» - ігумен, диякон (-біле духовенство»), а також паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітничі безшлюбності для «білого» духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління. Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Чернецтво, або «чорне» духовенство, найбільш повно і наочно втілювало ідеї зречення від мирської суєти, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці, на відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітничу безшлюбності. Життя перших київських ченців - Антонія, Феодосія Печерського та інших - було винятково важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святенник та інші. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. У XIII ст. в Київській Русі було біля 50 монастирів, з них 17 - у самому Києві. Вищі посади в церковній ієрархії займає тільки «чорне» духовенство. Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом

єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів - церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Єдність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства. Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією - найбільш розвиненою феодальною державою з передовою культурою. Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

Писемність і літературна традиція Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX ст. У «Житії» слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X ст. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з старосв'єврейською, розповсюджувалася в Хазарії. Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі ще до хрещення, стала знайдена в 1949 р. в одному зі смоленських курганів глиняна посудина середини X ст. з давньоруським написом «гороухща» (гірчиця). Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами - грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) - Костянтина (в чернецтві - Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма - кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця - розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX ст. місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери. До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, складалися юридичні акти («Руська правда»), літописи, пам'ятки світської художньої літератури («Слово о полку Ігоревім»). Обидві мови активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Обидві вони були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений «Повістю временних літ»: «І раді були слов'яни, слухаючи про велич божу своєю мовою», а «словенська мова і руська одне є».

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI ст., спиралася на два найважливіших джерела - усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії. У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора «Слова о полку Ігоревім», народні мотиви лягли в основу творчості «віщого Бояна», якого він назвав «солов'єм старого часу». Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії - колядки і щедрівки. Вершиною усної народної творчості став героїчний билинний епос, що склався до X ст. і розвивався в XI-XIII ст. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. У найдавніших билинах народ ідеалізував своє минуле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка - безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше Ілля Муромець похований у печерах Києво-Печерської лаври, завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, ростовець Альоша, рязанець Добриня, новгородець Садко. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечтва, доблесті і слави древніх русичів. Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати перекладна література. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східно-середземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира - **Остромирове Євангеліє**. Також поширювалися апокрифи – твори релігійного змісту. Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало літописання. Початок його відносять ще на кінець X ст. «**Повість временних літ**» є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII ст. ченцем Нестором на основі декількох більш давніх літописів X-XI ст. Одна з величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загальноруський літопис. Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і візантійських хронік з їх придворно-феодалною і церковною тенденційністю. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіти князів. Щоб

відчути це, досить пригадати сюжети «Повісті временних літ», присвячені заснуванню Києва, походу Олега на Константинополь і його смерті, помсти княгині Ольги древлянам, хрещенню Русі Володимиром. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому «Повість временних літ» була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Стародавньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: «Книги - ріки, які наповнюють Всесвіт», «Книги – джерела мудрості»). З початком роздробленості Русі літописи складалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.). Галицько-Волинський літопис - головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств. Найбільш цікава та частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор був гарячим прихильником Данила, ймовірно, його дружинником, володів літературним талантом і широкою ерудицією. Тому літопис являє цінність як для історії, так і для літератури.

У такому жанрі оригінальної літератури Київської Русі, як філософсько-богословська публіцистика, поєднувалися художня досконалість та ідейна спрямованість. Першим її зразком стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 р. митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилалися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангельської «благодаті») над Старим Заповітом (біблійним «законом»); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В орнаментальному обрамленні богословської схоластики Іларіон проводив думку, що князь Володимир рівний за своїми діяннями Костянтину. Останнього, як відомо, церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що Володимир, прийнявши християнство і похрестивши Русь «за божественним навіюванням», ставав рівним не тільки св. Костянтину, але і першим апостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополю. Дійсно, Володимир був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI сторіччі. «Слово» Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією. В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися повчання. Для князя Святослава в 1073 р. укладено знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі, «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Його головна ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності. Популярним жанром була житійна (агіографічна) література. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу

християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі писалися життя князів. Першими були прославлені убієнні в 1015 р. сини Володимира Святославича — Борис і Гліб. Загинули вони за наказом їх брата Святополка Окаянного. Відмінність «Життя Бориса і Гліба» від подібних візантійських полягає в ідеї патріотизму: вони є заступниками всієї Руської землі. «Житіє» малює Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря – хороброго, мудрого, розумного. Були також складені «Життя» княгині Ольги, Володимира Святого. Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського», одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Найвідоміший «Києво-Печерський патерик» - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври. Вершиною тогочасної літератури Київської Русі стала героїчна поема «Слово о полку Ігоревім». В ній широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася лицарська доброчесність захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. «Слово о полку Ігоревім» - яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

Про розширення освіти серед русичів свідчать численні берестяні грамоти, а також надписи, зроблені на виробах ремісників і на стінах будівель. У літописі від 972 р. вперше згадується про введення Володимиром Святославовичем шкільного навчання на Русі. Ярослав Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей. Дипломатичні й торгівельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами вимагали від русичів високої освіти з обов'язковим знанням грецької та латинської мов. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав у 1037 р. створює школу, яка, продовжуючи кращі традиції Володимирової та візантійських шкіл, була по суті вже школою нового типу. Вчилися у цій школі діти найвищої знаті Русі, діти самого Ярослава, з десятків шляхетних іноземців – претенденти на корони королів. Зокрема, діти англійського короля Едмунда Залізобоклого, угорський королевич Андрій, наступник датського престолу Герман, норвезький конунг Гаральд, син норвезького короля Олафа та інші іноземці. Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський

монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів.

Мистецтво Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва, досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку. У центрі поселень знаходилися «гради», які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських «градах» споруджувалася зі зрубів - колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові тереми, зруби закладалися в основу кріпосних валів. Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва.

З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самостійну давньоруську переробку візантійських зразків. Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успіння Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десяту частину великокняжих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240 р., коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони і була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурівок. Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів. Така композиція храму базувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди - напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори). Особливого значення надавалося куполу, який, з точки зору богослов'я, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення - концентрувати духовну енергію людей, «молитовне горіння» і направляти в небо. Вважалося, якщо молитва окремої людини може «не дійти» до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори - золотистий і зелений - вважалися у Візантії священними. Древньоруські майстри удосконалили візантійський тип кладки. Стіни соборів викладалися з рядів каменю, які чергуються, і плінфи (плоска цегла, близька до квадратної

форми). Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став **Софійський собор** у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославові Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем входження на князівський стіл і поставлення на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом. За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. У своєму первинному вигляді собор являв собою п'ятинефну хрестовокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар. Дванадцять малих куполів сходишками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величчя і гармонії. Багато куполів, пірамідальна композиція, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів - ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку. Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль **Києво-Печерської лаври**. Споруда головного собору - Успенська церква - була важливим етапом розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення одно купольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 р., а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква. На межі XI-XII ст. недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михайлу, який увійшов в історію під назвою **Золотоверхий**. Він був зруйнований в 30-і р. р. XX ст. і відновлений в останні десятиліття. Не менш цікаві архітектурні пам'ятники й інших центрів Київської Русі, які особливо піднялися в XII-XIII ст.ст., в епоху дроблення Русі на питомі князівства. Роздробленість об'єктивно сприяла зростанню міст, розвитку в них ремесел і торгівлі. У нових центрах розвивається культура, тісно пов'язана з місцевою народною творчістю. Архітектори переходять на місцеві будівельні матеріали: в Подніпров'ї і на Волині - на цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі - на білий камінь. Звідси бере початок значна художня різноманітність в архітектурі давньоруських земель.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були **мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра**. Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися на основі візантійських шкіл. Фресками - розписами водяними фарбами по сирій штукатурці - вкривалися стіни православних храмів. Така техніка

вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом. Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення склалися зі смальти - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена - понад 30, червона і синя - по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла. Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 177 відтінків. Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Головна мозаїка - велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Автор виявив глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями, великими колірними площами. Напевно, найбільш знаменита мозаїчна **Богоматір-Оранта**. Оранта - назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди. Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис. Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей - митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих - заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його наближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмедя» та інші). На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції іконописного мистецтва. Перші ікони були

привезені з Візантії, зокрема ікона **Володимирської Богоматері**. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам - канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Найбільші майстри вміли, не пориваючи з канonom, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями. У «Києво-Печерському патерику» описане життя знаменитого майстра Алімпія (Аліпія) Печерського. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Ще кілька століть іконопис залишався найбільш поширеним жанром живопису. Поява мистецтва книжкової мініатюри співпадає з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався «лицьовий». Зображенням трьох євангелістів - Іоанна, Луки і Марка — було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. «Лицьовим» є знаменитий «Ізборник» Святослава. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення по так званому Радзивілівському літопису XV ст., який є списком з рукопису XIII ст. Його 617 мініатюр – своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-прикладне мистецтво. Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського. Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром київські майстри перевершили вчителів.

Музика. У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.

Отже, у розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа - самобутня культура східнослов'янських племен. Принциповим рубежем у розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури. На відміну від Західної Європи, на Русі держава не підпала під владу церкви, і, відповідно,

в культурі світські елементи були сильнішими. Намітилася прогресивна тенденція диференціації духовної культури. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких її сферах перевершивши його. Нові віяння в культурі, більша регіональна своєрідність з'явилися у зв'язку з феодальною роздробленістю. Однак для закріплення і розвитку культурної динаміки Русь потребувала відновлення політичної єдності.

3. Культура Галицько-Волинської держави.

Культура Галичини і Волині періоду феодальної роздрібненості цікава і своєрідна. Загалом місце Галицько-Волинської Русі в історії вітчизняної культури переважно визначається особливостями соціально-економічного і політичного розвитку цього краю протягом усієї ранньофеодальної епохи. Величезну роль у політичному і культурному житті Галицько-Волинської Русі відігравали церковні утворення. У першій половині XIII ст. єпископи, будучи найбільшими духовними феодалами, нерідко очолювали боярську «крамолу». Зміцнивши свою владу, князі стали призначати єпископів із числа своїх прихильників. Верхівка духовенства і пізніше зберегла великий вплив на державні справи, але писемність аж ніяк не була монополією духівництва. Буквені клейма на глиняному посуді і свинцевих пломбах, написи на повсякденних речах (прясельцях, кістяних рукоятях ножів) свідчать про те, що грамотні люди були й у середовищі ремісників, рядових дружинників. У Звенигороді, Перемишлі, Галичі знайдені бронзові стилуси («писала») для писання на воскових табличках, що застосовувалися при навчанні грамоті. Освічені люди, знавці іноземних мов, працювали в княжих і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Здавна знаходилося в Подністров'ї Галицьке Євангеліє 1144 року. Ця пам'ятка цікава тим, що являє собою найдавніше в східних слов'ян Євангеліє. Літописання в Галицькій землі з'явилося рано, і з самого початку в ньому була світська спрямованість. Місцеві літописці були освіченими людьми, вміло користувалися літературними джерелами. Літопис XIII ст., який прийнято називати **Галицько-Волинським**, дійшов до нас у складі Волинського літописного зведення кінця XIII - початку XIV ст. Однак перша його частина (звід Данила Галицького) була створена приблизно в другій половині 40-х - 50-х років XIII ст. Цей звід був складений у м. Холм для обґрунтування політики Данила, що вважав своє князівство законним спадкоємцем давнього Києва. З цією метою холмський літописець докорінно переробив Київський літописний звід, що включав «Повість временних літ» і Київський літопис, доведений до 40-х років XIII століття. Перед початком «Повісті временних літ» літописець, що працював у Холмі, додав перелік київських правителів від Діра й Аскольда до Дмитра, намісника Данила Галицького. Київський літопис перших десятиліть XIII ст. він замінив власним. На відміну від багатьох інших

літописних пам'яток, літопис Данила Галицького — логічна розповідь, без хронологічної сітки.

Виразний приклад розвитку в Галицько-Волинській Русі своєї культури — зодчество цього краю. Як і всюди на Русі, більшість споруд тут будували з дерева, кам'яними спочатку були тільки одні храми, рідше князівські палати. Будівництво найдавнішого культурного центру на заході Русі — Володимира-Волинського говорить про тісні його зв'язки з Києвом. Збережений (у реконструкції) Володимирський Успенський собор, будівництво якого було завершено в 1160 р., повторює план Успенського собору Києво-Печерської лаври. Це типовий шестистовпний одно купольний храм із трьома апсидами по східному фасаду. Він дуже схожий на такі сучасні йому спорудження, як церкви Кирилівська і Богородиці у Києві, Переяславський храм, Борисоглібські собори Чернігова і Смоленська, Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря. До середини XII ст. романська будівельна пластика була Смоленська, Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря. До середини XII ст. романська будівельна пластика була вже загальноприйнятим у галицькому зодчестві прийомом. Фрагменти колон і напівколон, капітелей були виявлені не тільки серед залишків ряду храмів давнього Галича, але й в інших містах — на Буковині, в Звенигороді. Різьблене вбрання збереглося тільки в храмі Пантелеймона біля Галича. Тут портали обрамлені колонами з капітелями коринфського ордеру. Західний, головний портал — перспективний, що іде в глиб стіни. Його верхня частина прикрашена стилізованим орнаментом, перевитим джгутами. До романських деталей цієї церкви є близькі аналоги в деяких храмах в Угорщині. У Галицькій землі ще в дохристиянську епоху було розвинене не тільки різьблення, але і кругла скульптура. Паралельно з архітектурою в Галицько-Волинській Русі розвивався монументальний живопис, але останній відрізнявся великим консерватизмом. Як правило, розпис храмів фресками робився за княжим замовленням. Іконопис розвивався в Галицько-Волинській Русі під впливом київського, який тут високо цінувався. Найдавніші збережені ікони Галичини відносять до XIII ст. Безцінною пам'яткою є «**Покрова**», що зберігається у Київському національному музеї українського мистецтва. Унікальна композиція цієї ікони, що не має прямих паралелей у давньоруському і візантійському мистецтві. На відміну від всіх інших ікон на цю тему, в галицькій Богородиця зображена з дитиною в лоні, а дугоподібний покрив над нею нагадує завісу, зображену на іконі в константинопольському Влахернському храмі. Ймовірно, що безпосереднє знайомство галицьких художників із візантійською пам'яткою дало поштовх розвитку самостійної іконографії Покрови, культ якої асоціювався з ідеєю захисту від зовнішніх ворогів. З робіт художників високого професійного рівня збереглася ікона Богоматері - Одигітрії кінця XIII-XIV ст. із Покровської церкви м. Луцька (зберігається в Київському національному музеї українського мистецтва). Вражає мужній сум у погляді

матері, цілісність і епічна величність її образу. Галицьке образотворче мистецтво XIV ст. гідно представляє відома ікона Юрія Змієборця на чорному коні (зберігається у Львівському національному музеї українського мистецтва). У ній немає нічого зайвого. Ритм ліній і чітко обмежених кольорових плям підпорядкований єдиному художньому задуму: створити образ безстрашного воїна, вірного своєму обов'язку. На ясно-сірому тлі виділяється темний силует коня з вершником і червоний плащ воїна. Надзвичайне сполучення динамізму і гармонійної 42 врівноваженості окремих елементів композиції свідчить про майстерність художника.

Культура Галицько-Волинської Русі розвивалася в нерозривному зв'язку з життям, із соціально-економічною і політичною історією краю. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська Русь протягом сторіччя після монголо-татарської навали не відставала від сусідів, а в ряді випадків навіть стала батьківщиною творчих імпульсів, що збагатили скарбницю східноєвропейської культури того часу. Галицько-Волинська культура довела свою життєздатність, збагачуючись як у результаті внутрішнього розвитку, так і в ході міжнародних зв'язків і не втрачаючи при цьому східнослов'янської специфіки.

Загалом Галицько-Волинській землі належить почесне місце у формуванні давньоруської, а пізніше й української культури, у закріпленні її зв'язків із культурою російського і білоруського народів, а також із культурою південних і західних слов'ян. Тому протягом сторіч у важкий час панування іноземних феодалів багато слов'янських діячів літератури, мистецтва, просвітництва зверталися до спадщини Давньої Русі, взагалі, Галицько-Волинської держави, зокрема. Культура доби Київської Русі стала не тільки продовженням культурного розвитку попередніх часів, а й виявом якісних зрушень у житті східних слов'ян. Ці зрушення були пов'язані із розпадом родового ладу та визріванням феодальних відносин. За досить короткий час давньоруська культура досягла високого рівня, посівши помітне місце у колі середньовічних культур світу. Виходу давньоруської культури на світовий рівень сприяло інтенсивне поширення християнства на київських землях. Нова релігія допомагала утвердженню феодального ладу, зміцненню молодій державності, сприяла міжнародним контактам. Поширення християнства забезпечило розвиток писемності, сприяло появі визначних літературних пам'яток та мистецьких цінностей.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Якими були релігійні вірування давніх слов'ян?
2. У чому, на вашу думку, полягала складність і суперечливість запровадження християнства на Русі?
3. Якою була політика князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого стосовно розвитку освіти та просвітництва?

4. Як вплинуло християнство на розвиток літератури у Київській Русі?
5. Яка споруда вважається першим кам'яним храмом на Русі?
6. Коли був закладений Софійський собор у Києві?
7. Який жанр живопису був найпоширеним після прийняття християнства? Наведіть приклади.
8. Якими були особливості літописання в Галицько-Волинській Русі?

Додаткова література з теми

1. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загальн. ред. Яртися А.В., Шендрика С.М., Черепанової С.О. – Львів, 1994, 2005.
2. Історія української культури. За ред. І. Крип'якевича. К., 1994.
3. Українська культура: історія і сучасність; Навч. Посібник / За ред. Черепанової С.О. – Львів, 1994.
4. Толочко П.П. та ін. Давня історія України. Кн. 2. К., 1994.
5. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К., 1980.
6. Бабишин С.Д. Школа та освіта Київської Русі. – К., 1973.
7. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
8. Верещагин Е.М. Христианская книжность Древней Руси. – М., 1996.
9. Горський В.С. Святі Київської Русі. – К., 1997.
10. Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI - нач. XII вв. – К., 1988.
11. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.

Тема 5. Україна під владою Литви та Польщі (середина XIV – середина XVII ст.)

1. Українські землі у складі Литовсько-Руської держави:
 - а) соціально-економічне становище; б) суспільно-політичний устрій.
2. Зародження та розвиток козацтва. Суспільно-політична організація Запорозької Січі.
3. Люблінська унія та її історичні наслідки для України.
4. Посилення соціального, релігійного та національного гноблення. Козацько-селянські повстання кінця XV – першої пол. XVI ст.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати боротьбу за українські землі між Польщею і Литвою;
- порівняти «Тиху» литовську експансію і насильницьке польське завоювання українських земель;
- розкрити зміст етапів об'єднання Литовського князівства і Польського королівства;

- проаналізувати наслідки Кревської і Люблінської уній;
- розкрити соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої;
- укладання Берестецької церковної унії та її наслідки для українського народу;
- розкрити причини виникнення козацтва;
- дати характеристику і ознаки державності Запорізької Січі.

1. Українські землі у складі Литовсько-Руської держави.

Литовське князівство утворилося в XIII ст. Після занепаду Галицько-Волинської держави з середини XIV ст. українські землі поступово потрапляли під його владу. Великий князь Міндовг (1230-1263) поширив владу на землі Західної Русі (Білорусь). За правління Гедиміна (1316-1341) та його синів Любарта і Ольгерда (1345-1377) Галичина разом з Холмщиною відійшла до Польщі, а Волинь – до Литви. Після смерті останнього з Романовичів цей край потрапив під владу князя Любарта, який мав дружину з родини галицько-волинських князів і тому вважав законними свої права на ці землі. Він намагався відродити державу Данила Романовича й почувався на цих землях незалежним володарем. У битві на річці Сині Води **1362 р. Ольгерд** завдав поразки Золотій Орді і приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля. Згодом відвоював у Польщі частину західноукраїнських земель.

Отже, Литовсько-Руська держава утворилась майже за 150 років і була найбільшою в Європі. Її територія простягалась від Балтійського до Чорного морів. 90% її території становили білоруські й українські землі. Більш розвинена культура цих земель позначилася на соціально-економічному, політичному та культурному розвитку Литовської держави.

Литва не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель. На чолі удільних князівств замість Рюриковичів були поставлені переважно представники литовської династії Гедиміновичів (сини і племінники Ольгерда). Так, сину Ольгерда Володимирі дісталось Київське князівство та Переяславщина, Дмитру Корибуту – Чернігівське й Новгород-Сіверське князівство тощо. У невеликих князівствах влада належала місцевим українським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину. З таких удільних князів складалася великокнязівська рада. Повноваження удільних князів на місцях були досить великими. Удільні князівства являли собою справжні автономні утворення. Литва потрапила під культурний вплив своїх слов'янських підданих: литовські князі прийняли православну віру, вживали староруську мову, складали закони на основі "Руської правди". Литовська панівна верхівка, яка була до цього язичницькою, прийняла православну віру. Великі землевласники використали включення східнослов'янських земель до складу литовського князівства насамперед для розширення свого землеволодіння. Литовські князі роздавали завойовані землі

литовським та українським удільним князям та боярам за військову службу. Маєтки надавалися в тимчасове володіння, до смерті, або з правом передачі в спадщину. Литовські роди зливалися з руською знаттю. Уряд Великого князівства Литовського не перешкоджав місцевому населенню у збереженні і розвитку національних особливостей. У зв'язку з цим багато істориків називають Велике князівство Литовське литовсько-руським.

Отже, Велике князівство Литовське і Руське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам – культурна й економічна. Автономія українських князівств посилювала сепаратистські тенденції, відкривала перспективи виходу князівств з-під влади литовського центру. Щоб не допустити цього, Литовський уряд у другій половині XV ст. взяв курс на ліквідацію удільних князівств. Вони перетворювалися на звичайні провінції (воєводства) на чолі з намісниками, що призначалися великим Литовським князем. У 1452 р. було ліквідовано Волинське князівство, а 1471 р. – Київське князівство.

З кінця XIV ст. між Польщею і Литвою розпочалася боротьба за українські землі. Їх прагнення були об'єднані зусиллями перед небезпекою з боку Тевтонського ордену, який панував на Балтійському узбережжі, з боку Московського князівства, авторитет якого зростав після перемоги над татарами в Куликовській битві 1380 р., з боку Кримського ханства (виділилося 1443 р. із складу Золотої Орди). Низка зовнішніх і внутрішніх обставин спонукали Польщу і Литву до об'єднання, яке відбувалося нерівномірно до середини XVI ст. У цьому процесі виділяють два основних етапи – Кревська унія 1385 р., яка започаткувала об'єднання Литви і Польщі, та Люблінська унія 1569 р., яка завершила їх об'єднання в єдину державу – Річ Посполиту. Унія 1385 р. була шлюбною унією литовського князя Ягайла, молодшого сина Ольгерда, котрий, зайнявши великокнязівський престол всупереч принципам родового старшинства, опинився у скрутній ситуації. Проти нього виступили старші Ольгердовичі і кузен Вітовт. Одружившись з польською королевою Ядвігою він був проголошений польським королем. Внаслідок цього припинялися сутички між Польщею і Великим князівством Литовським, а їх збройні сили об'єдналися. Унією передбачалося приєднання Великого князівства Литовського до Польщі. Проте, у результаті прагнення литовської верхівки до політичної самостійності Литва фактично залишилася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала кузену Ягайла – князю Вітовту (1392-1430).

Позитивні умови унії: об'єднання зусиль двох держав допомогли розгромити **Тевтонський орден** і зупинити просування німецьких рицарів у слов'янські землі (битва при Грюнвальді 1410 р.). Негативні: посилювався вплив поляків в Україні почалося насильницьке насадження католицтва. Польща прагнула повністю підкорити Велике князівство Литовське. Після

смерті Вітовта у жовтні 1430 р. його наступником став молодший брат Ягайла – сіверський князь Свидригайло Ольгердович. Він знову повів боротьбу проти посилення Польщі за незалежність Литовського князівства. У своїй політиці князь Свидригайло спирався на українську знать, що зумовило невдоволення литовських феодалів-католиків. Вони проголосили Великим князем литовським стародубського князя Сигізмунда Кейстutowича (брата Вітовта). Наступні чотири роки в межах Великого князівства Литовського існувало дві держави – власне Литва і "Велике князівство Руське". Перше очолював Сигізмунд, друге – Свидригайло. Вирішальна битва між руськими та польсько-литовськими військами відбулася у 1435 р. під Вількомиром. Цю битву за масштабністю історики порівнюють з Грюнвальдською. Війська Свидригайла були вщент розбиті, самому князеві довелося рятуватися втечею. Свидригайло зрікся титулу князя Великого князівства Руського, однак перманентна війна тривала до 1440 р., коли від рук змовників, очолюваних волинськими князями Іваном і Олександром Чарторийськими, Сигізмунд загинув. Великим князем було обрано сина короля Ягайла – 13-річного Казимира Ягайловича (1440-1492), який 1444 р. став королем Польщі. Об'єднання Литви і Польщі було відновлене у формі персональної унії. Та з часом намагання Казимира ліквідувати автономію українських князівств увінчалися успіхом. Скориставшись смертю Свидригайла він ліквідував Волинське (1452) і Київське (1471) князівства. На українських землях поширювався воєводський устрій.

Після смерті Казимира 1492 р. зростає воєнна активність Москви, яка почала наступ на Смоленські та Чернігово-Сіверські землі. Князь Іван III мотивував свої дії необхідністю захисту православних від релігійних переслідувань і насадження католицизму. В результаті війни з Литвою (1500-1503) Москва закріпила за собою всю Чернігово-Сіверщину, не відмовившись від подальшого просування в руські землі. Воєнні дії активізували визвольний рух в українських землях, який пов'язаний з іменем князя М.Глинського. У 1508 р. він очолив повстання руської та білоруської знаті, невдоволеної пануванням Литви. Причини поразки повстання слід шукати як у відсутності обіцяної допомоги із зовні – з боку кримського хана та московського князя, так і у відсутності глибоких соціальних коренів. На цей час українські князі й бояри вже адаптувалися у системі Литовського князівства, більшість із них обстоювала лише власні інтереси і не бажала ними ризикувати заради ідеї утворення Київської держави. Самому ж М.Глинському в історичній науці даються протилежні оцінки – від оборонця національних інтересів руських земель до талановитого авантюриста.

У XV–XVII ст. більшість міст України отримали **магдебурзьке право**. Це – феодальне міське право, за яким міста звільнялись від управління й суду феодала та отримували самоврядування. Одними з перших це право отримало міста Сянок (1339), Львів (1356). Заможні міщани обирали міський орган самоврядування – магістрат, що складався з двох колегій, члени яких обиралися

довічно. Українське суспільство залишалося становим, обсяг привілеїв визначався від народження, а перехід від одного стану до іншого був майже неможливим. Привілейованими вважалися шляхта і духовенство. Шляхта (землевласники) були захищені від позасудового покарання та позбавлення землі й поділялись на: князів, панів, зем'ян, панцирних бояр, шляхту-голоту. Міщанство поділялось на: патриціат, бюргерів, плебс. Селянство становило до 80 % населення і поділялось на "похожих" (особисто вільних) і "непохожих" (кріпаків). Закріпачення пов'язують з привілеєм Казимира IV 1447 р., а пізніше – з **Литовськими статутами** (1529, 1566, 1588). Серед селян виділялися: слуги, данники, тяглові. Погіршення життя населення призводило до поширення різних форм протесту: втечі від феодала, підпали маєтків, вбивства слуг або родини шляхтича. Із найвідоміших повстань варто відзначити повстання під проводом Мухи (1490 р.), в якому взяли участь близько 10 тис. осіб. Знаті окремих українських земель кілька разів робила спроби стати на захист своїх інтересів. Але чужоземне й насамперед польське панування породило нове явище – культурну асиміляцію української знаті панівною державою. Поступово, ототожнюючи власні прагнення з потребами держави, що виявила готовність йти їй назустріч, українська шляхта втрачала здатність боронити національні інтереси.

2. Зародження та розвиток козацтва. Суспільно-політична організація Запорозької Січі.

Історичні умови виникнення козацтва: підневільне становище України під владою Литви і Польщі; позбавлення власної державності; соціальне гноблення; національні і релігійні утиски, сформували у другій половині XV – XVI ст. новий суспільний стан і збройні сили – козацтво. Перша письмова згадка про козаків датована **1489 р.**, а про українських козаків 1492 р. (татарський хан скаржився Великому князеві Литовському, що кияни і черкаські напали на татарський корабель). Термін козак означає вільна, озброєна людина.

На півдні України існував великий малозаселений район – Дике поле. Люди з Полісся і Волині вирушали на середнє й нижнє Подніпров'я (так звані степові уходи) полювати, ловити рибу, збирати мед, нападати на татар. Пани не втручалися в життя південних районів і згодом тут почали оселятися бідняки або втікачі-кріпаки. Кількість козаків швидко зростала. Існували городові козаки (мешкали в Подніпров'ї) й низові козаки (проживали нижче Дніпровських порогів). Козаками ставали передусім селяни, а також міщани і дрібна шляхта. За національним складом найбільше було українців, однак зустрічалися молдаване, литовці, білоруси, росіяни і татари. Основні заняття козаків: землеробство, скотарство, полювання, рибальство, торгівля. Нерідко грабували татарських купців. Заможні козаки мали у господарстві наймитів.

Запорізька Січ як особлива військово-територіальна політична організація українського козацтва виникла в **середині XVI ст.** за дніпровими порогами. На

думку вчених, перша Запорізька Січ була заснована в 1550-ті рр. на острові **Хортиця** Дмитром Байдою-Вишневецьким. Запорізька Січ стала ядром майбутньої української держави, продовженням традиції українського народу, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств. Безперечно, Запорізька Січ не була державою в повному розумінні слова, але мала стільки виразних ознак державності, що її не раз справедливо називали **«козацькою республікою»**. Територія цієї держави називалася Землями Війська Запорозького, або Вольностями Війська Запорозького, і простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміуса в Надазов'ї на сході. На півночі її межа проходила по річках Орел (на Лівобережжі) та верхів'ях Інгулу й Інгульця (на Правобережжі). Столицею була Січ – місто-фортеця. У військовому відношенні Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному – на 5-10 паланок. Центри паланок мали невеликі фортечні укріплення, в яких розміщувалась козацька залога. Основними населеними пунктами у паланках були слободи, зимівники, хутори. Тут жили і займалися сільським господарством жонаті козаки й селяни. Козаки були приписані до одного з куренів Коша і відбували військову службу; селяни платили податки і виконували різні повинності для війська. Усе військо поділялося на січових і волосних козаків. Перші, власне, й були цвітом козацтва, вони були неодруженими; тих, хто відзначився в бою, мав інші заслуги, звали лицарством, або товариством. Вони із свого середовища обирали старшину, одержували грошове і хлібне забезпечення, брали участь у розподілі здобичі і розв'язували всі справи війська. Частина козацтва, яке залишалось на Січі по куренях, поділяли на старших і молодших. Вони становили козацьке військо. Запорожців наприкінці XVI ст. налічувалось 5-6 тис., з них десята частина, постійно змінюючись, була січовою залогою, у той час як інші брали участь у походах або займалися промислами. На Січі склався своєрідний суспільний устрій. Верховна влада належала Січовій (Військовій) Раді, право голосу в якій мав кожний запорожець (саме тому козацьку державу визначають як республіку). Рада збиралась 2-3 рази на рік (на Різдво, після Великодня, на Покрову). Рада керувала всіма важливими справами Січі, проводила внутрішню і зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала чи надсилала посольства, чинила суд, розподіляла угіддя тощо. На раді обирали січову старшину – кошового отамана, писаря, суддю, осавула, які становили козацький уряд. Кошовому отаману належала вища військово-адміністративна влада на Січі. Суддя чинив суд, а за відсутності отамана він ставав наказним отаманом та головним скарбником Січі. Писар відав канцелярією Січі, забезпечував здійснення зв'язків Січі з сусідніми державами, а осавул відповідав за внутрішній порядок на Запорожжі. Право на Січі ґрунтувалося виключно на традиціях козацького життя. Писаних законів у Січі не було. А ті, що були відомі на той час (Литовські статuti, польське право), козаками не визнавалися. Охоронцем права та норм закону на Січі був кошовий суддя.

Покарання за провини були досить суворі, особливо за вбивство. На Січі існувало досить багато звичаєвих правових норм: суворо заборонялось вводити жінку на Січ, страшенним злочином вважалась крадіжка (каралася смертю) тощо. Умовами прийому на Січ були: **православна віра, знання тогочасної української мови, вміння володіти зброєю**. Січовий козак повинен був дотримуватися традицій товариства і клятви на вірність йому, бути неодруженим. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю і проживати в містах та містечках, у селах за межами Січі.

Запорізька Січ відіграла надзвичайно важливу роль в історії українського народу, насамперед у його національно-визвольній боротьбі, у розвитку збройних сил та військового мистецтва, в освоєнні степових просторів Центральної та Південної України. Протягом багатьох десятиліть Запорізька Січ захищала український народ від спустошливих наскоків турецько-татарських орд. Запорізька Січ як козацька держава стала однією з перших республік у тогочасній Європі.

Щоб врегулювати відносини з татарами й турками, які постійно скаржились на козаків, король Сигізмунд Август у **1572** р. видав наказ про занесення **300** заможних козаків до реєстру. Їм виплачували за службу гроші і надавали певні привілеї. У **1576** р. король Стефан Баторій збільшив реєстр до **600** чоловік і дав грамоту на право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції. Реєстровці звільнялись від сплати податків та виконання повинностей. У містечку Трахтемирів на Київщині мали власний монастир – як шпиталь і арсенал. Пізніше реєстр збільшувався і, залежно від обставин, становив від 1 до 6 тис. козаків.

У походах на Кримське ханство і Туреччину козаки звільняли невольників, захоплювали трофеї і здобич – зброю, гроші, коней, цінні речі, худобу тощо. Прославився легендарний ватажок Самійло Кішка, який 25 років був у полоні. У **1599** р. він підняв повстання на турецькій галері, перебив екіпаж і повернувся до Січі, де став гетьманом. У **1600** р. козаки здійснили похід на порт Варну. У **1608** р. зруйнували Ізмаїл і Білгород. У **1616** р. на чолі з П.Сагайдачним зруйнували Кафу, де знаходився найбільший невольницький ринок і визволили багатьох полонених. Значною подією стало взяття Азову (турецької фортеці) і утримання її протягом кількох років. У **1618** р. П. Сагайдачний вирушив на Москву для допомоги королевичу Владиславу. Його військо стояло біля Арбатських воріт, але не штурмувало Москву. У **1621** р. козаки взяли участь у Хотинській війні з турками, де П. Сагайдачний отримав поранення і через рік помер. Його вважають найвеличнішим гетьманом до Б. Хмельницького. Він перетворив козаків на військову силу. Військове мистецтво козаків не поступалося найкращим європейським арміям. Піхота шикувалася у три шеренги: перша стріляла, друга подавала рушницю, а третя заряджала їх. Кіннота наступала лавою, тобто півколом, й атакувала ворога не лише з фронту, а й з флангів. Ефективно працювали сторожова й

розвідувальна служби. Для оборони використовували табір – чотирикутне рухоме укріплення з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою ланцюгами возів, усередині якого розташовувалося козацьке військо. Козаки були озброєні самопалами, рушницями, шаблями, списами, застосовували луки, стріли та гармати. Плавали човнами – чайками або байдарками по 50-70 чоловік. Козаки мали власну символіку – **клейноди**: герб (козак з шаблею і рушницею); прапор (синього, чорного, малинового кольору з вишитим золотом зображенням Покрови); бунчук (дерев'яна палиця з мідною кулею на кінці та китицями з кінського хвоста і червоних мотузків); булава; пірнач; каламар (чорнильниця з гусячим пером); печатки; литаври.

3. Люблінська унія та її історичні наслідки для України.

Шлях до об'єднання Польського королівства і Великого князівства литовського, започаткований Кревською унією 1385 р., був завершений **1569 р.** Люблінською унією. На прийняття цієї унії вплинула низка чинників, як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних. Внутрішньополітичними чинниками підтримки польсько-литовської унії були протести населення українських земель. Воно потерпало від наскоків кримських татар і не спроможне було самотужки захистити свої південні кордони і найпридатнішим кандидатом для цього була Польща, яка також була зацікавлена у прийнятті нової унії. Польська шляхта зазіхала на українські землі, адже на території Польщі вільних земель уже не було.

Скликаний 1569 р. в Любліні королем Сигізмундом Августом сейм з представниками обох держав проходив у драматичній та гострій боротьбі. **1 липня 1569 р.** була укладена Люблінська унія. За її умовами Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в єдину державу – **Річ Посполиту**. Ця держава повинна була мати виборного короля, спільний сейм, спільну казну і монету, єдину зовнішню політику. Своїми в Литві залишались лише місцеве самоуправління і судочинство. Українські землі, крім Берестейщини та Пінщини, увійшли до Польщі і утворили шість воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке, Волинське (Луцьк), Київське, Подільське (Кам'янець) і Брацлавське (Брацлав).

З укладенням Люблінської унії закінчилася литовсько-руська доба в історії України. Найдраматичнішим наслідком Люблінської унії для України була остаточна втрата державності. Після прийняття унії доля українських земель залежала виключно від зовнішніх обставин. На карту була поставлена також і доля українського народу як етносу, адже йому загрожувало повне національне знищення. Українських селян жорстоко визискувала польська шляхта. Феодалам за польським законом навіть дозволялось карати селян на смерть. На теренах України набувала поширення **фільваркова система господарювання**, яка спричинила панщину і закріпачення селянства. Обмежувались у правах і українські міщани. Значні зміни відбуваються в

релігійній сфері. Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників. Тому в Україні створювалися єзуїтські школи і колегіуми. Платою за освіту часто ставало зречення рідної мови і віри. Ополячення та покатоличення української шляхти означало для України втрату сили, здатної очолити боротьбу за відновлення державності. Однак незаперечним є й те, що після прийняття Люблінської унії Україна повернулася до Заходу, на її землях поширювалась освіта, адже тепер багато українців отримали змогу навчатися в західноєвропейських університетах.

Люблінська унія стала подією величезної політичної ваги, але для долі України мала суперечливі наслідки: з одного боку, вона сприяла посиленню польської експансії на етнічні українські землі, руйнівному наступу католицизму, наростанню соціальної напруги, ополяченню тогочасної української еліти. З іншого боку, безумовно позитивним наслідком унії було возз'єднання українських земель, вихід їх на орбіту західноєвропейської культури, могутній спалах культурно-освітнього руху, який вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження українського народу як усвідомленої спільноти.

4. Посилення соціального, релігійного та національного гноблення.

Козацько-селянські повстання кінця XV – першої пол. XVI ст.

Після утворення Речі Посполитої українські землі перейшли під владу Польщі. Населення зазнавало постійних утисків: селян закріпачували, збільшували податки і повинності, поширювалась фільваркова система, переслідувалась православна церква, обмежувались привілеї козаків. Це викликало посилення антикріпосницької боротьби, яка мала антифеодальний та національно-визвольний характер. На кінець XVI ст. активізувалися походи козаків проти Туреччини, що помітно погіршило її стосунки з Польщею. У відповідь польський уряд категорично заборонив походи і стратив деяких організаторів. Але це не зупинило козаків. Поступово їхні виступи проти польських панів набували дедалі більш організованих форм. У **1591 р.** починається повстання реєстрових козаків на чолі з К.Косинським. Приводом стала особиста образа К.Косинського на князя Я.Острозького, який відібрав у нього маєток Рокитне. Проте незабаром повстання, підтримали місцеві селяни і воно охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля и Волинь. У лютому 1593 р. князь К.Острозький розбиває військо Косинського на р. П'ятці. Козаки укладають угоду, згідно з якою Косинський позбавляється гетьманства, козаки втрачають право нападати на сусідні країни, а селяни-втікачі повертаються до своїх поміщиків. Косинський з вірними козаками тікає на Січ і звідти у травні 1593 р. наступає на Черкаси, де зазнав поразки від Черкаського і Канівського старости Є.Вишневецького та загинув. Військо відступило на Запоріжжя. У **1594-1596** рр. розгортається нове повстання під проводом С.Наливайка, який, був сотником князя К.Острозького та брав участь у придушенні повстання

К.Косинського. Але після битви на р. П'ятці він кинув службу та організував загін нереєстрових козаків для походів на татар. Захопивши багато здобичі, Наливайко послав ганців на Січ із закликом розгорнути антипольську боротьбу. Запорожці, очолювані Г.Лободою, виступили на підтримку, і вже до кінця 1596 р. повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Не останню роль у такому стрімкому успіхові відіграло те, що основні польські сили у цей час перебували у Молдавії, де підтримували польського ставленика на молдавський трон. Але, побачивши реальні загрози з боку козаків, польський уряд вирішив направити проти них військо. У березні 1596 р. повстанці С.Наливайка об'єдналися із загонами Г.Лободи і біля с. Трипілля дали бій полякам, після чого, відступили за Дніпро. Біля м. Лубни в урочищі Солониця стали табором, але були оточені. Складне становище козаків погіршувалося загостренням суперечностей серед старшини. Лободу вбили за підозрою в зраді, а Наливайка видали полякам. Опір було зламане. Наливайка ж у квітні 1597 р. стратили у Варшаві. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. зазнали поразки через неорганізованість та відсутність єдності, але продемонстрували вплив козацтва у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами. У 1625 р. після повстання на чолі з М.Жмайлом польський уряд змушений був підписати Куруківську угоду, згідно з якою козацький реєстр стає вже 6 тис. у складі шести полків – Київського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського, але козакам було заборонено здійснювати самостійні військові походи. Приводом для наступних заворушень стали суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. У 1630 р. запорожці під керівництвом Т.Федоровича (Трясила) виступили з Січі. Незабаром повстання охопило Лівобережжя й частину Правобережжя. 30-тисячний загін повсталих розгромив військо під Переяславом і змусив Річ Посполиту шукати компромісу. Нова угода в Переяславі збільшувала реєстр до 8 тис. осіб, зберігаючи привілеї козацької старшини. І хоча Федорович з частиною козаків повернулися на Запоріжжя, селяни, міщани та нереєстрові козаки ще якийсь час продовжували боротьбу. Широкий суспільний рух змусив короля Владислава 1632 р. затвердити на сеймі «Статті для заспокоєння руського народу», які легалізували існування православної церкви та повернули їй частину майна. Вже 1634 р., після закінчення польсько-московської війни, в якій на боці Польщі воювали й козаки, уряд Речі Посполитої знову урізав права та вольності українців. Щоб нейтралізувати Січ, польський уряд збудував 1635 р. на Дніпрі фортецю Кодак, але того ж року козаки під командуванням І.Сулими розгромили Кодацьку залогоу та зруйнували фортецю. У 1637-1638 рр. вибухнули нові повстання під керівництвом П.Бута (Павлюка), Д.Гуні та Я.Острянина, які знову показали суперечності між реєстровим та нереєстровим козацтвом, що й стало однією з причин поразки 1638 р. Це дало можливість Польщі того ж року нав'язати козацтву «Ординацію Війська Запорізького реєстрового». Відповідно до її положень реєстр скорочувався до 6 тисяч. На

чолі козаків затверджувався польський комісар, заборонялася виборність, відновлювалася фортеця Кодак, Січ мала бути ліквідована.

Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. були погано організовані, не мали чіткої програми дій, не мали програми подальших дій після перемоги, не мали досвіду боротьби. Придушивши повстання, Польща вжила жорстоких заходів проти козаків. На українських землях наступило «десятиліття золотого спокою». Повстання, хоч і зазнали поразки, але сприяли зростанню національної свідомості українців та накопиченню ними досвіду для майбутньої боротьби та розгортання у майбутнього широкого національно-визвольного руху

Питання для самоперевірки та повторення

1. Дайте характеристику політиці литовських князів на українських землях у XIV-XV ст.
2. Кревська унія: причини укладання, суть та наслідки.
3. Які характерні риси соціально-економічного розвитку українських земель у XIV- середині XVI ст.?
4. Люблінська та Берестейська унії: причини укладання, суть та наслідки.
5. Причини виникнення українського козацтва та суспільно-політичний устрій Запорозької Січі

Додаткова література з теми

1. Бойко О.Д. Історія України, К.:Академія, 2002. - С.142-196;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.57-76;
3. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.-Донецк, БАО, 2002. - С.85-99;
4. Історія України. (Під ред. В.А.Смолія).- К., 1997. - С.87-271;
5. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.69-115;
6. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.59-93;
7. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.139-246;
8. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.57-78;

Тема 6. Українська культура XIV- першої половини XVII ст.

1. Історичні та суспільно-політичні умови розвитку української культури. Полемічна література.
2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування. Культурна і просвітницька діяльність П.Могили.
3. Архітектура і мистецтво.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- показати етапи формування української народності та її культури;
- розкрити роль *братств* в релігійно-культурному русі;
- охарактеризувати полемічну літературу та її роль у боротьбі з уніатами;
- описати перші вищі навчальні заклади та їх засновників;
- проаналізувати нові напрями і стилі в архітектурі та мистецтві.

1.Історичні та суспільно-політичні умови розвитку української культури. Полемічна література.

Монголо-татарська навала в середині XIII ст. і наступне півтора столітнє панування Золотої орди призвели до занепаду економічного, політичного і культурного життя на слов'янських землях. Від численних міст і поселень залишилися самі руїни або тільки назви. Процес формування культури в XIV-XVI ст. був відображенням складного процесу формування української народності, що почався після розпаду Київської Русі. Роздробленість Київської Русі супроводжувалася розпадом давньоруської народності і утворенням на її основі трьох східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської. Разом з формуванням української народності розгорталися процеси формування власне української культури. Дослідники виділяють два етапи у цьому процесі: — XIII - XV ст., коли культура загалом зберігала давньоруську основу в усіх сферах; — XVI - перша половина XVII ст. Цей етап позначений виникненням стійких етнічних ознак та їх поєднанням у систему. Процес формування української народності був прискорений в XIV-XV ст., коли східна частина України була підкорена литовськими князями, а Галичина та Поділля — польськими феодалами. Литва, яка приєднала до себе землі Білорусії, України і частково Московської держави, перетворилася у багатонаціональну державу, де превалювало не литовське, а слов'янське (українське і білоруське) населення з традиційною етнічною культурою і правом. Руська мова визнавалася у Литві державною. Православна церква залишалася панівною у духовному житті суспільства. Таке положення було закріплене у збірках державних законів — Литовських статутах 1529 і 1566 рр. Землі Галицько-Волинської держави наприкінці XIV ст. відійшли до Молдови, яка тоді ж потрапила в залежність від Туреччини. Землі Північного Причорномор'я і Приазов'я попали під владу Кримського ханства. З кожним десятиріччям розширялася турецька експансія на землі України.

Таким чином, землі України були завойовані іноземними державами, розділені на частини, а українська народність була позбавлена можливості створити власну єдину і незалежну державу. Над українським населенням нависла реальна загроза асиміляції з сусідніми народами. 1 липня 1569 р. у Любліні (Польща) була проголошена унія, згідно з якою Велике князівство Литовське об'єднувалося з Польським королівством в єдину державу — **Річ Посполиту**. Люблінська унія передбачала знищення в Україні державних традицій і автономії, які залишилися з часів Литовської держави. За таких

обставин становище Української православної церкви, як одного з найголовніших чинників українського культурного процесу, значно похитнулося. Між католицьким і православним духовенством велися гострі суперечки, в які втягувалися миряни. Тому частина церковних діячів виступала за припинення суперечок і примирення церков за допомогою унії. Ідея унії католицької і православної церков мала своїх прихильників і в Україні, де православ'я занепадало. У **жовтні 1596 р.** на церковному соборі католиків і православних - прихильників унії, у **Бресті** (Білорусь) було прийняте рішення: церкви православної і католицьку **об'єднати** під верховенством папи римського. Водночас, інший спеціальний собор православного духовенства і мирян заперечив унію і прокляв її прибічників. Брестська унія розмежувала суспільні сили в Україні. Польський король проголосив унію обов'язковою для православного духовенства і всіх віруючих Речі Посполитої, зокрема, для населення України та Білорусі. Духовенству, яке не визнавало унії, загрожувало гоніння: у них відбирали посади і віддавали уніатам. Монастирі, вірні православ'ю, позбавлялися майна. Духовенство, шляхта, братства, міщани зверталися до короля з проханням скасувати унії і зберегти церковні традиції в Україні. Але це не дало результатів. І тоді духовенство звернуло свої погляди на *козацтво* силу, яка могла б не тільки звільнити Україну, а й ліквідувати унію як духовну неволю українського народу.

Як відомо, зазначений період був важливою віхою у розвитку західноєвропейської культури. Це були часи ренесансних ідей, гуманістичного світогляду. Внаслідок цього українська культура починає відчувати на собі могутній вплив культури світової. Визначну роль у загальнокультурному процесі цього періоду в Україні відіграли **братства**. Про існування братств вперше стає відомо з писемних джерел XV ст. Вони виникали для захисту соціально-економічних інтересів міщанства, боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денаціоналізації. У братствах брали участь середні верстви міського населення з цехових ремісників, торговців, вчителів, православне духовенство й дрібна шляхта. Найдавнішими і найпомітнішими були Львівське Успенське братство (1585 р.), Брестське (1591 р.), Люблінське (1594 р.), Київське Богоявленське (1615 р.), Луцьке (1617 р.). Активно діяли братства в Острозі, Дрогобичі, Перемишлі та інших містах. Крім церковно-релігійної боротьби з католиками та уніатами, братства вели громадсько-політичну та культурну діяльність. Реформаційно-гуманістичний характер братського руху визначив і характер його ідеології, яка, зі свого боку, активно впливала на практичну діяльність братств. Серед братчиків культивувалися ідеї економічного підприємництва, справедливості, правового рівноправ'я, політичної свободи і громадянського служіння - тобто ідеї, які в сучасній науці прийнято називати громадянським гуманізмом. Центральною для громадянського гуманізму була ідея спільного блага, яка слугувал критерієм моральної оцінки людини. Систематичне звернення до концепцій

гуманізму найповніше проявилось саме в XVI - першій половині XVII ст. Ренесансний період як етап у поступальному розвитку українського мистецтва визначився притаманним цьому часові розумінням художніх засад, у яких втілювалися суспільно-політичні та духовні проблеми епохи.

Полемічна література. Ренесансні і реформаційні ідеї знаходили відгук у Східній Європі. Поступово вони стають здобутками й української літератури. Ренесансно-гуманістичні тенденції та віяння поширювалися на всіх східнослов'янських землях і, передусім, в Україні та в Білорусії. Чимало представників українського й білоруського населення здобували освіту в західноєвропейських університетах, вивчали латинську мову, писали нею наукові й художні твори. Тісні зв'язки з гуманістами різних європейських країн підтримували українці Юрій Дрогобич, який започаткував поширення **гуманістичних** ідей на Україні, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський. У 1483 р. вийшла в світ латинською мовою праця «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтва і медицини Болонського університету» — перша відома друкowana книга українського автора. Юрій Дрогобич писав також вірші латинською мовою, сповнені ренесансними мотивами, саме він започаткував поширення гуманістичних ідей на Україні. Другим відомим автором латинської книжності в українській літературі був виходець з Галичини Павло Русин. Досить високо оцінювали сучасники талановиті твори Павла Русина, зокрема, «Похвалу поезії», «Елегію», «До книжечки», «Про прихід зими» та інші. Найвизначнішою постаттю у східнослов'янській латиномовній літературі Відродження називають публіциста, історика, філософа, поета і граматика Станіслава Оріховського, що був родом із села Оріхівці поблизу Перемишля. С. Оріховський досконало володів латинською мовою, якою писав свої твори, зокрема, трактат «Зразковий підданий», «Напучення королеві польському Сигізмунду II», із гордістю підписуючи їх подвійним прізвищем Оріховський-Русин, або Оріховський Роксолан, чим підтверджував свою національну належність. Його прозові та публіцистичні твори «Про турецьку загрозу слово...», «Розрив з Римом» відзначаються художньою досконалістю і можуть бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури. За останню чверть XVI і першу половину XVII ст. в українську літературу ввійшло набагато більше літературних пам'яток ніж за останні кілька століть. Одні літературні твори продовжували попередні традиції, інші були новим явищем.

Боротьба навколо Брестської унії наприкінці XVI - першій половині XVII ст. викликала до життя багату полемічно-публіцистичну прозову й віршовану літературу українською і польською мовами. Збереглося більше шістдесяти друкованих і рукописних творів представників православ'я та близько вісімдесяти творів уніатських авторів. Полеміку розпочав визначний польський єзуїт, письменник Петро Скарга своїм твором «Про єдність Церкви Божої під

єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення» (1577 р.). У книзі автор намагається обґрунтувати законність королівської влади в Польщі та її панування над українськими і білоруськими землями. Висновок Скарги простий: всі повинні об'єднатися під верховенством римського папи і польського короля, порвати з руською православною вірою, з національними традиціями. Визначним полемістом був вихованець (а згодом ректор) Острозької Академії Герасим Смотрицький, автор книги «Ключ царства небесного», в якій він гостро критикував твір Скарги «Про єдність Церкви Божої». Талановитим письменником-полемістом, полум'яним патріотом, визначним культурним і громадським діячем кінця XVI-початку XVII ст. був Іван Вишенський. Його могутній голос пролунав у дуже тяжкий для українського народу період становлення нації і державності, у період страшного розгулу польської і литовської шляхти та місцевого панства, наступу Ватикану на православне східнослов'янське населення. Іван Вишенський сміливо виступав не тільки проти окремих пороків суспільства, не тільки проти чужих і «своїх» світських та духовних гнобителів, а й проти всієї державної та політичної системи феодально-кріпосницької Речі Посполитої, що на той час загарбала майже всі українські землі. У своїх творах письменник-полеміст став на захист знедолених і гноблених, відтворив «Катехизис» — підручник для навчання у православних школах. Полум'яним словом публіцист-трибун таврував зрадників, що перекинулися на бік ворога, закликав до гуманності, справедливості і згуртованості. Тому ще за життя він здобув заслужене шанування земляків, а потім пильну увагу до його спадщини літературознавців і мовознавців філософів і письменників. За обсягом спадщина Івана Вишенського не така вже й велика, але цілісна й містка за ідейним і художнім спрямуванням. До нас дійшло 16 творів полеміста в різних рукописних списках. Ще у 1600 рр. частину своїх творів письменник переписав у спеціальну «Книжку», яку він готував до друку в Острозькій друкарні. У своїх прозових творах, таких як «Послання єпископам – відступникам від православ'я», «Короткослівна відповідь П.Скарзі», він безжалісно таврує греко-католиків. Світогляд Івана Вишенського був для свого часу прогресивним, демократичним, хоч і не позбавленим суперечностей, зумовлених часом, конкретно-історичними обставинами та особливостями становлення української літератури. У першій половині XVII ст. вийшло ще кілька полемічних творів, але здебільшого польською мовою. Це були твори Мелетія Смотрицького, Андрія Мужилівського, Лаврентія Древинського та ін.

2. Розвиток освіти, науки, книгодрукування.

Культурна і просвітницька діяльність П.Могили.

В умовах боротьби проти іноземної експансії пробуджувався інтерес українців до власної історії, мови, традицій. Культурний зліт в Україні,

коріння якого сягають у духовне життя Київської Русі, був результатом подальшого соціально-економічного розвитку, пробудження національної самосвідомості, поширення ідей гуманізму епохи Відродження. Поширенню цих ідей, як вже зазначалось, сприяли й представники України, які навчалися у Краківському, Болонському, Празькому та інших закордонних університетах. Відомо, що у XV-XVI ст. освіту у Краківському університеті отримали близько **800** українців. Багато українців, які навчалися в іноземних університетах, стали відомими діячами науки і культури свого часу. Імена цих наших співвітчизників дійшли й до нас, їх нащадків. Це і Юрій Дрогобич, доктор філософії і медицини Болонського університету, Станіслав Оріховський із Перемишля, який здобув визнання у Польщі, Італії, в Україні як публіцист, оратор, письменник і багато інших. Більша частина українців поверталася по закінченні навчання на батьківщину. Маючи широкі знання, вони намагалися донести досягнення європейської науки, культури і суспільної думки до своїх земляків. Окрема роль у справі поширення наукових знань належить і вихідцям з інших країн, які проживали в Україні.

Особливого значення набуває розвиток національних шкіл світського характеру. Однак рівень цих шкіл не міг задовольнити потреби суспільства в освічених громадянах. Україні потрібні були нові школи, які б могли підняти освіту до рівня вимог часу. Вирішення цієї проблеми взяли на себе не церковнослужителі, а братства, козацтво і окремі магнати, які виступали як меценати шкіл. Першим навчальним закладом вищого ступеня була **Острозька** слов'яно-греко-латинська школа, заснована у **1576 р.** князем Костянтином Острозьким для боротьби проти польсько-шляхетського і католицького засилля. К.К. Острозький як представник староруського православ'я діяв в умовах, коли майже вся українсько-білоруська знать прийняла католицизм або унію. Усі свої сили він віддавав поширенню освіти, письменства і взагалі культури, яка протистояла натиску католицизму й унії. Першим ректором Острозької школи був вчений і письменник **Герасим Смотрицький**, автор політичного трактату «Ключ царства небесного», надрукованого 1587 р. в Острозі, та кількох віршів. Викладачами школи були відомі діячі острозького літературно-наукового осередку Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Кирило Лукаріс, Дем'ян Наливайко, а вихованцями- Мелетій Смотрицький, Гаврило Дорофєєвич, Іван Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. Шкільна освіта, як і загалом національно-культурний рух в Україні, у цей час переважно пов'язана з життям міст. Організація міських братств супроводжувалася улаштуванням при них братських шкіл. Найбільшою серед братських шкіл і зразком для інших була школа Львівського Успенського братства, яка гідно доповнювала острозьку школу. Її управителем був відомий знавець грецької мови єпископ Арсеній. Важливим осередком освіти у Києві було братство, засноване у 1615 році. Історичним досягненням братства була організація Київської братської школи, яка у майбутньому стала Києво-

Могилянською академією. У порівняно короткий термін школа підійшла до тодішнього європейського рівня вищого навчального закладу. Великий особистий внесок у розвиток Київської братської школи зробив гетьман війська Запорозького **Петро Конашевич-Сагайдачний** який вступив у братство з усім своїм військом. Як член братства і ктитор (опікун) Києво-Братського училищного монастиря, він постійно піклувався про розвиток школи. Помираючи від ран у Києві, Сагайдачний майже всі свої кошти заповів Київській, а також Львівській і Луцькій братським школам.

У 1632 році на базі Київської братської школи та Лаврської школи був створений новий навчальний заклад — **Києво-Могилянська колегія**, названа так на честь її протектора митрополита **Петра Могили**. Пізніше (1701 р.) колегія отримала статус академії. Організована як світський вищий навчальний заклад Києво-Могилянська академія, за задумом П.Могили, мала стати заборолом православ'я та української національності, створити людину, яка, міцно зберігаючи свою віру і мову, національну гідність, за своїми здібностями і рівнем освіти стояла б поряд з іншими народами, гарантувала допитливій молоді підготовку до подальшого покликання в житті — більш ґрунтовну і всебічну. Створена ним колегія стала вищим навчальним закладом нового типу у Східній Європі, зберігши освітні традиції і гуманістичний дух братських шкіл при досягненні європейського рівня вищої освіти. Організаційно Києво--Могилянська академія наслідувала структуру європейських вищих навчальних закладів. На чолі її стояв ректор, у руках якого зосереджувалися всі важелі управління. За навчальний процес, додержання програм, успішність, матеріальні витрати відповідав його заступник — префект. З числа вчителів призначався суперінтендант, який стежив за поведінкою студентів поза академією, в чому йому допомагали обрані із студентів директори, візитатори, сеньйори бурс. Викладачів молодших класів іменували магістрами або просто вчителями, старших-професорами. Проте порівняно з європейськими університетами існували й певні відмінності. Академія не ділилася на факультети, не давала випускникам вчених ступенів, курс наук не завжди був постійним, тут існували власні принципи зарахування студентів, утримання викладачів. Організаційно структура академії впродовж тривалого часу залишалася незмінною, але зміст навчання, кількість предметів постійно змінювалися. Змінювався і навчально-виховний процес, регламентуючись відповідними інструкціями. Однак і в них основною метою проголошувалося формування світогляду молоді на основі християнської моралі, благородства, ввічливості, скромності, а найважливішим засобом виховного впливу визначався особистий приклад викладачів, які завжди мали слугувати високим взірцем віри в Бога, скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, внутрішньої чистоти й зовнішньої охайності тіла й одягу. До академії приймалися представники всіх станів. Переважну більшість студентів тут становили діти козацької старшини, міщан, селян. Крім українців, навчалася

багато сербів, македонян, валахів, вихідців з «німецьких земель». Кількість студентів в академії також змінювалася, доходючи в окремі випуски до 1000-1200 чол. Перші шість класів вважалися нижчими, термін навчання в них становив один рік. У них викладали катехізис, арифметику, геометрію. При вивченні піітики і риторики студенти отримували домашні завдання. До цих класів зараховувалися юнаки, які вже пройшли початковий курс. Досить змістовним був філософський курс. До курсу філософії входила раціональна (діалектика і логіка), моральна (етика) і натуральна філософія. Остання розділялась на фізику, математику і метафізику. Фізика передбачала вивчення природи, а також космогонії, есхатології, метеорології, уранографії й фізіологічної психології у зв'язку із зоологією. Завершував навчання курс богослов'я. Воно викладалося спочатку протягом чотирьох, а потім трьох років. На цьому релігійному курсі було вільне відвідування, а сам він передбачав оволодіння змістом не лише суто богословських наук — догматики й моралі, а й загальним змістом знань в галузі релігії — історії релігії, церковного красномовства тощо. На філософських і богословських заняттях щотижня або щомісяця проводилися диспути, завершуючи вивчення певного розділу науки. Велику увагу в академії приділяли вивченню іноземних мов. Києво-Могилянську академію порівнюють із такими національними святинями знань, як Оксфорд у англійців, Сорбонна у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків. Це був перший православний вищий навчальний заклад України. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншої інституції, яка б мала більший вплив на розвиток його освіти, науки, мистецтва, зокрема, малярства, графіки, музики, театру, архітектури, ніж Києво-Могилянська академія. Навчання в Києво-Могилянській академії тривало 12 років. Особливого значення надавалося вивченню й читанню лекцій латинською мовою, оскільки остання давала змогу підтримувати духовні й практичні відносини з іншими країнами, мати доступ до багатой літературної класичної спадщини. Знання латинської мови відкривало шлях для навчання у вищій школі Західної Європи: Краківському, Віденському університетах, Замойській академії. Викладалися всі навчальні предмети, за винятком катехізису та слов'янської граматики, латиною. За традиціями братських шкіл почесне місце посідала старослов'янська мова, якою писалися трактати, художньо-поетичні твори, драми для театру, започаткованого й розвинутого саме в колегіумі. Першоосновою всієї навчальної програми в академії, крім вивчення мов, були так звані сім вільних наук — граматика, риторика, піітика, філософія, математика, астрономія й музика. Слід зауважити, що дисципліни розумілися досить широко, охоплюючи собою увесь найважливіший спектр знань як гуманітарних, так і природничих чи богословських. Сотні шкіл, десятки семінарій, зокрема й у найвіддаленіших куточках Російської імперії та інших слов'янських країн, зобов'язані своїм створенням випускникам Києво-Могилянської академії. Про її вплив у

східнослов'янському світі може свідчити той факт, що протягом 1703-1774 рр. з 22 ректорів Московської слов'яно-греко-латинської академії 15 були вихованцями Києво-Могилянської академії, а з 27 професорів філософії — 20 з України. Цілком закономірно, що біля джерел створення Академії стояв Київський митрополит Петро Могила (1596-1647 рр.), видатний церковний і культурний діяч, молдованин за походженням, із роду княжої династії, порідненої з аристократичними польськими та українськими родами. В історію української культури він увійшов як визначний теолог (автор праць «Літургіон, або служебник», «Православне сповідання віри», «Требник»), учений, реформатор, організатор вищого шкільництва. Бачення завдань і покликання колегіуму П.Могилою полягало в розумінні того, що це перший вищий навчальний заклад у православному слов'янському світі, в якому мусять бути зібраними найдосвідченіші інтелектуальні сили. І справді, в Києво-Могилянській академії працювали такі видатні діячі, як Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Йоасаф Кроковський, Стефан Яворський, Георгій Кониський, Амвросій Дубневич, Георгій Щербацький. З іменем П. Могили пов'язане розгортання системи вищої і середньої освіти в Україні та Росії, яка не просто копіювала захід, а й могла конкурувати з ним. Крім Київського колегіуму, в 1636 р. він організував колегію в Кремінці, слов'яно-греко-латинську академію в Ясах (1640 р.). Дбав про розвиток Києво-Печерської Лаврської друкарні, одним з перших почав видавати книги українською мовою, надаючи їй міжнародного значення. Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії і Молдавії, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Помер 11 січня 1647 р. у Києві. За кілька днів до своєї смерті склав заповіт, за яким вся його бібліотека, будинок і двори на Подолі, худоба, інвентар, понад 80 000 злотих, домашнє начиння і навіть митрополиче вбрання, прикрашене коштовностями, переходило до академії. Понад усе ставлячи православну віру і необхідність її захисту, П. Могила єдиним носієм віри вважав церкву, яка мала підпорядкувати собі розум і науку.

Розвиток освіти і шкільництва того часу був тісно пов'язаний з розвитком друкарської справи. Велику культурно-освітню роль у розвитку українського друкарства відіграла поява друкарської справи в Москві і перенесення її з Росії в Україну. Першу друкарню для Москви з верстатом, шрифтами було закуплено в 1553 р. в Копенгагені. До роботи в друкарні Іван IV поставив диякона церкви Миколи Густинського Івана Федорова і його товариша Петра Мстиславця, які вже раніше, займалися друкарською справою. **Іван Федоров** прибув до Львова, тут за допомогою львівських міщан створив друкарню, і в **1574 р.** надрукував відомий львівський *«Апостол»*, який став *первістком української друкованої книжки*. Початок книгодрукування у Львові внаслідок старання друкаря Івана Федорова слід вважати величезною подією в історії

культури українського народу. Друкування книг в Україні відкрило нову важливу сторінку в подальшому розвитку українського письменства. Воно також було одним із дієвих ідейних знарядь у боротьбі з польсько-шляхетським пануванням та наступом католицької реакції в Україні. Через несприятливі умови друкування у Львові, Іван Федоров на запрошення князя К.К. Острозького переїхав до Острога, де діяла тоді відома Острозька школа. Тут ще з більшою інтенсивністю розгорнулась його видавничо-друкарська діяльність. В Острозі було вдосконалено друкарню, відлито деякі нові шрифти, вирізьблено багато нових прикрас. У 1580 р. Іван Федоров надрукував в Острозі на Волині «Новий завіт», а в **1581 р.** вийшла друком відома **Острозька Біблія**. Підготовляли Біблію до друку К.К. Острозький і його літературний гурток ще до відкриття Острозької друкарні. Острозька Біблія за технікою друку є однією з визначних пам'яток нашої вітчизняної стародавньої книжкової продукції.

3. Архітектура і мистецтво.

В архітектурі Ренесанс втілювався найяскравіше — це був період високого розквіту зодчества. Це був час, коли в Україні відновлювались зруйновані міста, засновувались нові, зводились оборонні споруди, арсенали, житла — переважало світське будівництво, будувались також храми та монастирі. Ренесанс в архітектурі європейських країн: чітка симетричність, горизонтальність членування, використання декоративно-орнаментального оздоблення фасадів, інтер'єрів. У жилих будинках прагнули до зовнішньої репрезентативності та зручніших умов побуту. Фасад став головним у Луцьку, Кам'янці Подільському, Бродях та Львові. На цей час припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Найбільше повністю збережених міст-фортець, замків, культових споруд або ж їх решток лишилось саме з цих часів. Великі землевласники, шляхта, настрашені селянсько-козацькими повстаннями під проводом Северина Наливайка й Григорія Лободи, перетворювали свої оселі на справжні фортеці. Укріплювали церкви, костели, синагоги й монастирі. Численні міста-фортеці, навіть замки бастионного типу здебільшого споруджували на залишках давньоруських городищ. Поряд зі спорудженням власне укріплених замків зводили міські укріплення, щоб боронитися від ворожих нападів. Будівництво кам'яних замків було поширене переважно на Правобережжі Дніпра, на Поділлі, Волині, у Галичині, Буковині і Закарпатті. Замки в Україні виникали поступово, із поширенням тут панування литовських і польських феодалів, зміцненням влади місцевих магнатів, а також у зв'язку з будівництвом міст як центрів ремесла і торгівлі. Міста потребували захисту від навали татар, турків та інших іноземних загарбників. Вони разом із замками феодалів були оборонними центрами цілих областей. Так, на Волині були укріплені давні стратегічні пункти — міста Луцьк, Володимир-Волинський, Кременець. З кінця XIII ст. значну роль у західній частині Поділля починає відігравати Кам'янець-Подільський. Він посідає центральне місце як

торговий і перевалочний пункт на кордоні між Україною та Молдовою. Між Польщею та князівством Литовським, з одного боку, і татарами, а особливо турками після завоювання Молдови, з іншого точиться боротьба за нижнє і середнє Придністров'я, зокрема, за Кам'янець з його областю. Кам'янець-Подільські оборонні укріплення XV-XVI ст., що були побудовані замість давніх дерев'яних укріплень, добудовувались і поновлялись протягом XVII-XVIII ст. Незважаючи на різні пізніші архітектурні нашарування, Кам'янець-Подільський замок зберіг свою початкову основу. Кам'янець-Подільські укріплення становлять одну з складних форм архітектурних стилів оборонних і містобудівних споруд України XV-XVI ст. із різноманітними нашаруваннями. Замок, що стояв на невеликому гребені, який розділяв р. Смотрич на її природно створеній дузі, захищав в'їзд у місто. Львів залишався найбільшим західноукраїнським містом. Він мав розвинуту міську фортифікацію. Його зовнішні муровані укріплення почали зводити ще у другій половині XIV ст. У середині XVI ст. з'являється третій пояс укріплень. За деякими даними у Львові було збудовано 65 окремих оборонних башт та ще більш як 30 інших споруд оборонного призначення. До XVI ст. архітектура Львова була тісно пов'язана з староруськими традиціями. Тут панував стиль, успадкований від української народної архітектури дерев'яних споруд. Дерев'яні і цегляні житла будувались на зразок українських хат, переважно з відкритими галереями навколо. Ці галереї віддаляли дощові води і сніг від основної будівлі і оберігали житло від вогкості. Крім того, аркові галереї надавали будівлі певної краси. Великі кам'яниці в такому стилі з кінця XVI ст. збереглись у Львові як цікаві залишки народної архітектури, перенесеної з дерев'яного будівництва в кам'яне. В історію оборонної архітектури увійшли також Білгород-Дністровська фортеця Одеської області - одна з найбільших замкових споруд, Хотинська фортеця, замки в Острозі, Перемишлі та Бережанах.

Український живопис цього періоду продовжує розвивати староруські традиції стосовно до умов розвитку української народності. Слід зауважити, що в цих жанрах, особливо в портретному живописі, на українське малярство найбільше впливало західноєвропейське, італійське і німецьке мистецтво. Поряд із фресковим живописом та іншими видами малювання велику роль в оздобленні культових і житлових будов відіграє різьблення. Українське різьбярство цього періоду розвивається переважно як різьблення по дереву. Особливої краси і віртуозності дерев'яне різьблення досягає в церковному оздобленні, найбільше в іконостасах, а в жилих будинках — у різьбленні одвірків, наличників вікон усередині і зовні, на сволоках тощо Різьбярство було одним з найважливіших видів народного мистецтва. Народні мотиви його були не лише в світській, а й у церковній тематиці. Водночас, в українське різьбярство, так само як в архітектуру і будівництво, проникають значною мірою західноєвропейські стилі, насамперед, італійського ренесансу. До зразків такого мистецтва належить надгробний монумент гетьману Великому

князівства Литовського кн. Костянтину Івановичу Острозькому. Цей пам'ятник побудований сином гетьмана К.К.Острозьким у 1579 р. на місці поховання К.І.Острозького в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

Особливе місце в українському живописі XIV-XVI ст. посідає художнє оформлення книг, зокрема рукописних. Найцікавішими зразками ранніх українських книг є Євангеліє 1393 р. і Псалтир 1397 р., виконані в Києві дияконом Спиридоном. Вражає своїм художнім оформленням Псалтир 1397 р., в якому вміщено понад двісті малюнків-мініатюр. Оформлення цих книг пов'язане з художніми традиціями ще Київської Русі. Євангеліє ж, написане в Україні наприкінці XIV або на початку XV ст. (зберігається у Третьяковській галереї в Москві), являє собою яскравий зразок українського мистецтва. Тут майже не відчувається впливу візантійського живопису. У живописі гуманістичні тенденції проявляються набагато раніше, ніж в архітектурі та скульптурі. Вже в пошуках морально-етичних ідеалів, у втіленні демократичних і гуманістичних поглядів епохи, у підкресленні духовних цінностей, чим сповнені іконописні шедеври «Красівська Богородиця», «Спас-учитель», ікони майстра Дмитра, апостольський ряд з Деїсусом із Наконечного, новий світогляд заявив про себе наприкінці XV — у першій половині XVI ст. Ці ще не досить сміливі реалістичні спостереження повніше виражені в «Богородиці Одигітрії з пророками» (1599 р.), створеній Федором Сеньковичем, і саме зображення символізує важливий етап переходу до нового періоду, в якому на фоні бурхливих історичних подій та ідейно_соціальних битв проходило становлення ренесансного живопису. До мистецтва входить краса реального світу. Перша половина XVII ст. характерна розквітом живопису. Як і раніше, в центрі естетичних принципів — людина, що здатна оцінити і власний твір, і красу реальної природи, в якій знаходить джерело своїх високих творчих поривань. Історичний жанр хоча і не мав великого поширення, все ж розвивався досить інтенсивно. Насправді історичною картиною було зображення тогочасних подій, що їй надавало особливої значущості як документа епохи. Найбільшу популярність здобув портрет світського призначення, спочатку погрудний, згодом — в повний зріст. Невеликого формату ранні портрети Стефана Баторія, Ганни Гойської, Софії Терновської, Романа Сангушка та ін., об'єднані органічно-цільним ренесансним сприйняттям людини. В таких портретах переплелись впливи західноєвропейського мистецтва з традиціями українського живопису, якому належить провідна роль. Саме прагнення до об'єктивності, до передачі колориту епохи та її атмосфери складає велику пізнавальну вартість цього жанру.

Ренесансний період в українському мистецтві був короточасним, але його високі духовні здобутки й значення для подальшого розвитку конче важливі. У ньому відобразились висунуті епохою нові ідеї, нові естетичні цінності.

Питання для самоперевірки та повторення

1. У чому полягав реформаційно-гуманістичний характер братського руху?
2. Хто з письменників-полемістів протистояв наступу уніатів на православну церкву?
3. У чому полягала сутність релігійної та соціальної позиції Івана Вишенського?
4. Хто став першим ректором Острозької школи?
5. Який внесок у розвиток освіти означеної доби зробил Петро Конашевич-Сагайдачний?
6. Яка книга стала первістком українського книгодрукування?
7. Розкрийте роль Петра Могили в розвитку української культури і освіти.

Додаткова література з теми

1. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Навч. Посібник. – К., 2002.
2. Грицай М.С., Микитась К.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. – К., 1989.
3. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI- XVIII ст. – К., 1996.
4. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – К., 1983.
5. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – К., 1983.
6. Логвин Г.Н., Міляєва Л.С. Український середньовічний живопис. - К., 1976.
7. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1996.
8. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990
9. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-XX ст.) – К., 1990.
10. Нічик В.М. Петро Могила в Україні. – К., 1997.
11. Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI- першої половини XVIII ст. : Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985.
12. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XX ст.). – К., 1991.

Тема 7. Визвольна війна українського народу 1648-1657 рр.

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація.
2. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького: перемоги і поразки.
3. Українсько-московський договір 1654 р.: сучасне трактування.

4. Формування української гетьманської держави в процесі національно-визвольної боротьби.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- усвідомити сутність національно-визвольної війни 1648-1654 рр.;
- визначити періодизацію національно-визвольної війни;
- показати значення підписання Московсько-Переяславського договору для подальшої долі українського народу; - охарактеризувати устрій та розвиток козацько-гетьманської держави;
- з'ясувати причини, які обумовили втрату Україною своєї незалежності;
- показати значення діяльності видатних українських діячів Б.Хмельницького, П. Дорошенка та ін.;
- пояснити суть політики Росії та Речі Посполитої щодо українських земель.

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація

Національно-визвольна війна розпочалася в першій половині лютого **1648 р.** із захопленням повсталими козаками Запорізької Січі й обранням Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорізького. Її **причини**: здійснення польською шляхтою політики соціального гноблення (панщина 5-6 днів на тиждень, податки), національних та релігійних утисків (переслідування православ'я, братств, поширення унії, політика спольщення), курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану, яке стало керівною і провідною силою визвольної боротьби, ядром армії. Формування на основі козацтва нової політичної еліти, яка визначила національні інтереси і сформувала цілі українського руху, розробила його політичну програму, відіграла провідну роль у процесі державотворення.

Активну участь у військових подіях взяло й селянство. Воно виступало проти земельної власності польських та українських феодалів, проти існуючих форм експлуатації, кріпацтва, вимагало особисту свободу і право володіння землею. Представники православного духовенства також стали учасниками революції. Отже, у визвольній боротьбі брали участь представники всіх верств українського суспільства. За національним складом абсолютну більшість учасників цієї боротьби становили православні українці.

На початку визвольної боротьби діяльність Б. Хмельницького і його сподвижників була спрямована на вирішення трьох основних **завдань**: формування власних збройних сил і залучення на свій бік реєстрових козаків; залучення до боротьби широких верств українського суспільства (Б. Хмельницький звертається з універсалами до населення, закликаючи до спільної боротьби); укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством в лютому-березні 1648 р.

Події Визвольної війни українського народу можна умовно поділити на кілька **періодів**:

перший початковий (1648-1649 рр.), що характеризується найбільшим розмахом повстання;
другий (1650-1653 рр.), упродовж якого гостра, напружена боротьба не принесла вирішальних успіхів жодній із сторін;
третій (1654-1655 рр.), позначений участю у війні Московського царства на боці України,
четвертий період (1656-1657 рр.) – укладення союзу між Україною і Семигородським (Угорським) князівством, а також спільні воєнні дії козаків і шведської армії проти Польщі.

2. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького: перемоги і поразки.

У **квітні-травні 1648** р. козацько-татарське військо розгромило польську армію на р. Жовті Води (3 тис. поляків потрапили у полон). Частина реєстрових козаків на чолі з Ф. Джеджалієм перейшла на бік повстанців. У травні 1648 р. було завдано нищівної поразки польській армії в урочищі Горохова Діброва (за 10 км від Корсуня): у полон потрапили 8,5 тис. чоловік, у тому числі командувачі польським військом М. Потоцький та М. Калиновський. Улітку 1648 р. визвольна боротьба охопила майже всі українські землі Речі Посполитої. Стрімко наростала соціальна боротьба: селяни, міщани й козаки розправлялися з панами й орендарями, захоплювали їхнє майно, звільнялися від різних форм експлуатації. Було ліквідовано кріпацтво, землеволодіння польських та полонізованих українських магнатів, католицької церкви. Свої володіння зберегли лише православні монастирі, а також українська і польська шляхта, яка стала на бік повсталих. Утверджувалася дрібна власність на землю селян, міщан, козаків. Армія Б. Хмельницького зросла до 100 тис. чоловік. На чолі полків стали І. Богун, М. Гладкий, М. Пушкар, Ф. Джеджалій та ін. На кінець червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти Лівобережну Україну, а на середину вересня звільнили Правобережжя, Поділля, частину Волині. У **вересні 1648** р. відбулася битва з 60-тисячною польською армією поблизу міста Пилявці. Перемога українців створила сприятливі умови для визволення Західної України. Козакам дісталися 90 гармат, запаси пороху і зброї, коні та інше майно на суму близько 10 млн. злотих. У жовтні 1648 р. Б.Хмельницький взяв в облогу Львів, а згодом фортецю Замостя. У листопаді 1648 р. козацькі полки разом із загонами місцевих повстанців звільнили увесь західноукраїнський регіон. Однак гетьман Б.Хмельницький уклав перемир'я з новообраним польським королем Яном Казимиром, з населення Львова взяв викуп 1 млн. злотих, погодившись відвести українське військо від західних рубежів. Наприкінці грудня 1648 р. Б.Хмельницький повернувся до Києва, де його вітали як визволителя. Він

сформував київський полк, провів мобілізацію до війська, встановив дипломатичні зв'язки з сусідніми країнами.

У травні 1649 р. Польща відновила воєнні дії проти повстанців. Гетьман Б. Хмельницький у союзі з Кримом здобув переконливі перемоги над польськими військами під Збаражем (**липень 1649**) та Зборовим (**серпень 1649**). Військовий табір короля Я. Казимира опинився в щільному оточенні під Зборовим. Зрада татар, які побоювалися зміцнення повстанців-українців, врятувала поляків від остаточного розгрому. 18 серпня **1649 р.** між сторонами було укладено **Зборівський договір**. За ним Україна у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під офіційною назвою «Військо Запорозьке» визнавалася автономією в межах Речі Посполитої; реєстрове військо становило 40 тис. осіб, не записані до реєстру козаки поверталися у підданство до панів; шляхта отримувала право повернутися до маєтків, відновлювалося феодальне землеволодіння.

Польський уряд у лютому 1651 р. відновив війну і польське військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. Жахливою за наслідками була поразка гетьмана Хмельницького у битві під **Берестечком**, яка тривала майже два тижні. У ній взяли участь 150 тис. поляків, 100 тис. українських повстанців і 50 тис. татарських кіннотників. Війська кримського хана у вирішальний момент битви залишили поле бою, захопивши Б. Хмельницького, який намагався їх зупинити. Козацьке військо потрапило в оточення і понесло втрати (понад 30 тис.). Полякам дістався весь обоз, козацькі клейноди і гетьманська канцелярія. Тоді командування взяв на себе полковник Іван Богун. Відбиваючи безперервні атаки противника, він вивів з оточення козацьке військо.

У липні литовські війська взяли Київ. Гетьману Б. Хмельницькому вдалося відновити боєздатність армії, зупинити польсько-литовське військо під Білою Церквою і змусити противника до переговорів. Укладена 28 вересня **1651 р. Білоцерківська угода** призвела до тяжких наслідків, а саме: територія автономії обмежувалася лише Київським воєводством; козацьке військо скорочувалося до 20 тис. осіб; гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права закордонних зносин. Поляки поверталися в українські землі, відновлювали свою владу, здійснювали жорстокі репресії проти населення.

Навесні 1652 року гетьман Б. Хмельницький вирушив з військом до Молдавії для відновлення воєнного союзу 1650 р. Польський уряд, щоб не допустити цього, наказав коронному гетьманові М. Калиновському розбити козаків. Але в битві біля гори Батіг польсько-шляхетське 30-тисячне військо було розгромлене, загинула майже вся його командна верхівка разом з М. Калиновським. Молдавський господар В. Лупул поновив союз з Україною. Того ж року під час походу в Молдавію загинув син Б. Хмельницького Тиміш.

Восени 1653 р. відбулася битва біля м. Жванець. Польська армія опинилася в оточенні козацького війська. Кримський хан вкотре зрадив українську

сторону і пішов на переговори з королем, які завершилися 15 грудня 1653 р. Кам'янецькою угодою. У цей же період козацьке військо вело воєнні дії проти Молдавії, союзниці Польщі. Впродовж 1650-1653 рр. відбулося чотири молдавські походи, в ході яких було укладено україно-молдавський союз.

3. Українсько-московський договір 1654 р.: сучасне трактування.

У 1653 р. гетьман Б. Хмельницький звернувся до московського царя з пропозицією союзу, погрожуючи, що укладе союз з Туреччиною. Цар Олексій Михайлович терміново скликав Земський собор, який 11 жовтня 1653 р. прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького під протекторат царя. Для переговорів з гетьманом було вислане посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. **8 січня 1654 р.** в Переяславі відбулася загальна Військова рада, яка прийняла рішення про перехід під зверхність царя.

Царські посланці привели українське населення до присяги на вірність царю, але відмовилися присягати полковники І. Богун й І. Сірко. Нерозуміння викликала відмова послів присягати на вірність від імені царя, мотивуючи це тим, що цар є самодержцем і не звик присягати. У Переяславі були складені статті, які визначали умови приєднання України до Московщини. Цар Олексій Михайлович ратифікував ці статті (у зменшеному і значно зміненому вигляді) у **березні 1654 р.** (звідси назва «Березневі статті»). За їх змістом:

територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств переходила під протекторат Московщини;

влада в автономії належала гетьману, якого обирало б військо і затверджував цар;

чисельність козацького війська становила 60 тис.; у

містах зберігалося право на самоврядування;

визнавалася самостійність православної церкви;

гетьманська Україна отримала право на зовнішню політику, крім відносин з Польщею і Туреччиною.

Серед істориків немає згоди в оцінці характеру Переяславської угоди (її називають персональною унією, протекторатом, військовим союзом, конфедерацією, возз'єднанням). Справа ускладнюється тим, що оригінальні документи втрачено, збереглися лише неточні їх копії. Україна сприймала «Березневі статті» як тимчасове явище, а Москва – як перший крок до цілковитого об'єднання. Більшість істориків вважають, що ця **україно-російська угода** передбачала цілковите збереження за козацькою Україною витворених форм правління й устрою інституцій політичної влади, території, судочинства, армії (60 тис. реєстровців), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (з

Річчю Посполитою та Портою) і обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин номінальної протекції, але за змістом найімовірніше передбачав створення під верховенством корони Романових конфедеративного союзу, спрямованого проти зовнішнього ворога.

Після підписання договору між Україною та Росією, відбулось перегрупування основних учасників війни: кримські татари перейшли на бік Польщі. У березні 1654 р. Польська армія перейшла в наступ на Правобережжя. Основна маса російських військ і загони козаків під командуванням Золотаренка розгорнули бойові дії на Смоленщині і в Білорусії. Восени 1654 р. Польща спрямувала свій удар на Поділля. У січні 1655 р. польсько-татарське та україно-російське війська зішлись під Охматовим. Польсько-татарське військо зазнало поразки. У липні 1655 р. україно-російське військо рушило на Галичину. 19 вересня 1655 р. під м. Городок (біля Львова) польські війська були розбиті. Польща була вже знесилена і неспроможна вести бойові дії. Скориставшись цим, війну Польщі оголосила Швеція, яка окупувала значну частину її території. Москва, будучи суперником Швеції, припинила війну проти Польщі і за спиною України уклала з нею **Віленське перемир'я** (24 жовтня 1656 р.). Гетьман Хмельницький вирішив продовжувати боротьбу. Він уклав союз із Швецією та Трансільванією. Але напередодні великого повороту в долі України великий гетьман Б. Хмельницький помирає (27 липня 1657 р.).

4. Формування української гетьманської держави в процесі національно-визвольної боротьби.

На початку національно-визвольної війни перед козацькою старшиною та православною шляхтою постала проблема державно-політичного устрою України. Гетьман Хмельницький рішуче і сміливо презентував власну програму розбудови Української козацької держави. У її будівництві Б. Хмельницький геніально синтезував ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності. Одночасно він враховував і практику ряду тогочасних європейських держав. Українська держава одержала назву **«Військо Запорізьке»**. Межі території держави включали Київське, Брацлавське, Чернігівське, частину Волинського воєводства та Білої Русі. Основою держави була територія від р. Случ і р. Дністра на Заході, і аж до Московського кордону на сході.

Найвищим органом влади вважалися загальнокозацькі збори. Фактично органом державної влади стала рада козацької старшини під головуванням гетьмана, яка вирішувала всі питання державної ваги і збиралася кілька разів на рік. Головою виконавчої влади був гетьман, який очолював адміністрацію, військо, видавав універсали, вів дипломатичні переговори, скликав козацьку раду. Гетьманською резиденцією було **м. Чигирин**. При гетьмані діяв уряд – Генеральна канцелярія, до складу якої входили генеральні старшини, яких

обирали на козацькій раді (генеральний писар, генеральний суддя, осавули, генеральний хорунжий, довбиш, генеральний обозний, військовий підскарбій, товмач, кантаржій). В козацькій Україні була сформована судова система, до складу якої входили полкові суди, сотенні тощо. Найвищим представником судової влади був генеральний суддя. Вся «Держава Війська Запорізького» була поділена на полки, сотні, волості (16 полків та 272 сотні). Українська держава мала власні збройні сили: козацьке військо, основою якого були реєстрові козаки. У державі складалася власна фінансова система. Існують відомості про карбування власних українських грошей. Були створені фінансові органи Державний скарб Війська Запорозького. Існувала система мит і податків. Українська держава мала власну символіку: прапор малинового кольору та герб із зображенням козака з мушкетом.

Ім'я Богдана Хмельницького стало відтоді відомим на весь світ, він став першим українським політиком, котрий зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й об'єднати для досягнення цієї мети всі класи-стани і групи українського суспільства. В умовах одночасного розгортання селянської війни йому вдалося пом'якшити гостроту соціальних суперечностей і запобігти їх переростанню у громадянську війну. Дбаючи про інтереси козацтва, Б. Хмельницький водночас пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селянства. На подібний крок була здатна людина справді реформаторського розуму. За гетьманування Хмельницького в основному був завершений процес формування Української держави Війська Запорозького. Розвиваючи елементи національної державності, Хмельницький створив Українську козацьку республіку з яскраво вираженими демократичними рисами політичного устрою, що вигідно відрізняли її від феодальних монархій як Росії так і Європи. Гетьман Б. Хмельницький чітко визначив перспективу розвитку України як самостійної держави в межах етнічних українських земель, що у перспективі було своєрідним національним заповітом для прийдешніх поколінь українців.

Державотворчим зусиллям гетьмана заважала дуже несприятлива для України міжнародна ситуація, в якій проти намірів гетьмана виступили найсильніші монархи: польський король, турецький султан, кримський хан, московський цар). Завдяки винятковим дипломатичним здібностям Б. Хмельницькому вдалося паралізувати дії польського уряду, спрямовані на створення антиукраїнської коаліції, утвердити престиж України на міжнародній арені козацьку державу визнали 10 країн. Події Визвольної війни засвідчили блискучий полководницький талант Б. Хмельницького, який став творцем однієї з найсильніших армій у тодішній Європі. Він не програв жодної з 12 великих битв, в яких брав особисту участь, завдавши Речі Посполитій найважчих поразок за всю її історію.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Охарактеризуйте утворення Української козацької держави.
2. Під владою яких держав були українські землі напередодні національно-визвольної війни?
3. Визначте причини, характер національно-визвольної війни на чолі з Б.Хмельницьким.
4. Поясніть чому Кримське ханство стало союзником Б.Хмельницького у війні з Польщею?
5. Назвіть етапи національно-визвольної війни і дайте їм характеристику?
6. Охарактеризуйте рушійні сили визвольної боротьби, виділіть з них основні?
7. Зробіть порівняльний аналіз Білоцерківської та Зборівської угод (дата підписання, територія, залишена під владою гетьмана, кількість реєстрових козаків).
8. Охарактеризуйте політичний та адміністративно-територіальний устрій держави Б.Хмельницького.
9. Оцінка Переяславсько-Московського договору 1654 року?

Додаткова література з теми

- 1.Бойко О.Д. Історія України, К.:Академія, 2002. - С.197-235;
- 2.Грабовський С. Нариси історії українського державотворення.-К.,1993. - С.162-272;
- 3.Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996.- С.77-125;
- 4.Історія України.(Під. ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996.-С.45-49;
- 5.Історія України. (Під. ред. В.А.Смоля).-К.,1997.-С.303-421;
- 6.Історія України/Підред.Г.Д.Тимка/.-К.,2001.С.115-182;
- 7.Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.94-132;
- 8.Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.247-492;
- 9.Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.79-114;
- 10.Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.148-203.

Тема 8. Доба Руїни.Українська козацька держава (сер. XVII - XVIII ст.)

- 1.Внутрішнє та зовнішнє становище України у другій половині XVII ст.
2. Гетьманування І.Мазепи. Наступ на політичну автономію України першої половини XVIII ст.
- 3.Правобережні та західноукраїнські землі XVII–XVIII ст. Соціально-економічне становище, селянський рух та церковне життя.
- 4.Українська культура (сер.XVII-XVIII ст.)

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати зовнішню експансію і руїну українського суспільства;
- розкрити суть гетьманування Івана Мазепи;
- з'ясувати причини, які змусили гетьмана шукати нових зовнішньополітичних орієнтирів;
- пояснити значення першої Конституції України П. Орлика, яка отримала назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська»;
- аналізувати заходи по ліквідації автономного устрою України з боку російського царизму;
- розкрити причини визвольної боротьби на чолі з С. Палієм, гайдамацького руху, Коліївщини, руху опришків;
- усвідомити яку роль відігравало козацтво в розвитку української культури;
- показати яку роль відігравала Києво-Могилянська академія у розвитку української науки зазначеного періода;
- визначити особливості прояву бароко в українській культурі.

1. Внутрішнє та зовнішнє положення України у другій половині XVII ст.

Після смерті 1657 р. Б. Хмельницького козацька старшина розгорнула боротьбу за владу. Спочатку гетьманом обрали Ю. Хмельницького, проте до його повноліття гетьманом-опікуном обрали І. Виговського, який у жовтні 1657 р. на Корсунській раді став гетьманом. Це відкрило старшинським угрупованням шлях до боротьби за гетьманську булаву, що врешті згубило всі основні здобутки національно-визвольної війни, призвело до громадянської війни і занепаду держави. У цьому виявилася політична незрілість української еліти. Серед неї не знайшлося лідера, гідного Б. Хмельницького.

І. Виговський припустився ряду серйозних політичних прорахунків, що спричинило різке загострення соціально-політичної боротьби. Його обрання гетьманом відбулося не на Генеральній козацькій раді, а на старшинській, що викликало невдоволення простого козацтва. Він взяв курс на підтримку інтересів старшини і шляхти, нехтуючи інтересами козаків, селян і міщан. Відбувся вибух широкого опозиційного руху, для боротьби з яким гетьман скористався допомогою Кримського ханства. У травні-червні 1658 р. об'єднане військо здійснило похід на Лівобережну Україну, внаслідок якого загинуло майже 50 тис. чоловік разом з лідером М. Пушкарем. Вперше в історії України татари залучались не для захисту від зовнішньої небезпеки, а для боротьби із повсталим народом. У протистоянні з Москвою І. Виговський взяв курс на зближення з Польщею і повернувся до ідеї входження до складу королівства. У вересні **1658** р. було укладено **Гадяцький договір**, за яким: Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство на чолі з гетьманом і входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Визнавалася свобода релігійного віросповідання, зберігалися права і привілеї

козаків, мала існувати незалежна фінансова, податкова і судова системи, дозволялося відкриття 2-х академій і без обмежень – шкіл і друкарень; передбачалося відновлення соціально-економічних відносин, що існували до цього, позбавлялося право самостійних міжнародних відносин. Московський уряд оголосив І.Виговського зрадником і навесні 1659 р. розгорнув наступ 150-тисячної армії. У **червні 1659 р. під Конотопом** армія гетьмана разом з татарами і поляками завдала нищівної поразки московській армії. Але перемога не збільшила авторитет І.Виговського. Посилився антигетьманський рух, провідну роль в організації якого відіграли полковники І.Богун, П.Дорошенко, І.Ковалевський, І.Іскра, кошовий отаман І.Сірко. І.Виговський зрікся булави і втік до Польщі.

У вересні 1659 р. Військова козацька рада обрала гетьманом Ю.Хмельницького (1659-1663). У жовтні 1659 р. у Переяславі між гетьманом і московським урядом були підписані договірні статті, які суттєво обмежували автономні права України: обмежувалися прерогативи гетьмана, український уряд позбавлявся права на зовнішню політику, російські війська розташовувались у всіх великих містах, київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху. Ці дії викликали розчарування і обурення козацтва. Восени 1660 р. Ю. Хмельницький пішов на укладення угоди з польським урядом. У жовтні 1660 р. сторони підписали **Слободищівський трактат**, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах (відновлювалися умови Гадяцького договору). Більшість козацтва і старшини промосковської орієнтації, виступили проти угоди і відмовилися визнавати владу гетьмана. Усвідомлюючи свою політичну неспроможність, Ю. Хмельницький склав булаву.

Правобережне козацтво обрало гетьманом П. Тетерю (1663-1665), який дотримувався пропольської орієнтації. На Лівобережжі перемогу на Чорній раді отримав кошовий отаман Запорозької Січі І. Брюховецький (1663–1668), який зробив ставку на московський уряд. Таким чином, Українська держава розкололася на два державних утворення з протилежною політичною орієнтацією, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Гетьман І. Брюховецький підписав з російським царем Батуринські статті (1663) і Московські статті (1665), які ще більше обмежили політичні права України: українські землі переходили під безпосередню владу царя, вибори гетьмана могли проходити тільки з його дозволу, кількість московських військ в Україні збільшувалась, податки надходили до царської казни, а київський митрополит підпорядковувався московському патріархату. Такі дії гетьмана викликали невдоволення на Запорозькій Січі. Війни між Лівобережжям і Правобережжям за активної участі в них Польщі, Московщини, Туреччини і Криму набули затяжного, складного і трагічного характеру. Московщина і Польща вирішили досягти компромісу за рахунок поділу українських земель. У **1667 р.** вони уклали **Андрусівське перемир'я** на 13,5 років, за яким визнавалося входження

Лівобережжя до складу Московщини, а Правобережжя – до складу Польщі. В Андрусів не були запрошені ні І. Брюховецький – гетьман Лівобережної України, ні П. Дорошенко, обраний гетьманом Правобережної України (1665–1676), який очолив національно-патріотичний рух. Він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. П.Дорошенко, заручившись підтримкою значної частини населення Лівобережжя, усунув І. Брюховецького і об'єднав козацьку державу. У червні 1668 р. Військова козацька рада обрала його гетьманом. Проте Московщина і Річ Посполита, не бажаючи втрачати свою присутність в Україні, виступили проти її возз'єднання. П. Дорошенко опинився у війні на два фронти. Ворожу позицію щодо нього зайняло і Запорозжя, яке висунуло претендентом на гетьманство П. Суховія, підтримуваного Кримом. Для організації опору Польщі П.Дорошенко рушив на Правобережну Україну, а на Лівобережжі для боротьби з московськими військами залишив наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного. Роз'єднання козацьких сил негативно позначилося на розвитку подій. Д. Многогрішний перейшов на бік Московщини і при її підтримці був обраний гетьманом Лівобережжя (1668–1672). Він підписав Глухівські статті (1669): столицею стало м. Батурин, реєстр козаків 30 тис., податки мала збирати козацька старшина, а московські воєводи залишались в п'яти містах. Козацька державазнову розкололася на два гетьманства. Д. Многогрішний відновив зв'язки з П. Дорошенком, надавши йому військову допомогу. Діяльність Д. Многогрішного не узгоджувалася з офіційною політикою московського уряду. Проти гетьмана була сфабрикована справа про «зраду», і після суду в Москві його заслали до Сибіру. Новим гетьманом Лівобережної України було обрано лояльно настроєного до Московщини І.Самойловича (1672-1687).

На Правобережжі П. Дорошенку довелося вести боротьбу за владу з різними претендентами: спочатку із П.Суховієм, а згодом із М. Ханенком, який орієнтувався на Польщу і при її підтримці був обраний гетьманом (1670–1674). Під тиском зовнішніх і внутрішніх обставин П.Дорошенко почав шукати опори у турецького султана. У 1669 р. він уклав з Туреччиною союзний договір – Корсунські статті. У 1672 р. гетьман приєднався до Туреччини і розпочатої нею війни проти Польщі. Успішні дії турецьких і українських військ змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати Бучацький мирний договір, відмовившись від Правобережної України: Поділля відходило до Туреччини; Українська держава утворювалася в межах Брацлавського і Київського воєводств. Порта почала вимагати виплати данини, роззброєння козаків, зруйнування фортець, відбулося пограбування українського населення.

У 1673 р. П. Дорошенко погодився повернутися під протекцію Москви за умов збереження цілісності козацької України, її прав і вольностей, надання надійної допомоги для боротьби з Туреччиною. Але на початку 1674 р.

московські війська разом з військом І. Самойловича оволоділи основними містами Правобережжя. І. Самойловича обрали гетьманом усієї України. Він підписав Конотопські статті (1672), за якими не мав права на зовнішні відносини, не міг карати і позбавляти старшину посад, мусив розпустити власні війська (компанійців). Починаючи з 1674 р., становище П.Дорошенка погіршується: правобережне населення, розчарувавшись у можливості вибороти незалежність, відвернулося від гетьмана. У жовтні 1676 р., коли до Чигирини підступили полки І.Самойловича і московські гарнізони, П.Дорошенко капітулював, присягнувши на вірність московському цареві.

Ставлеником Туреччини на Правобережжі був Ю.Хмельницький (1677–1681), який разом з турецько-татарською армією здійснив Чигиринські походи (1677, 1678). Під час другого походу місто Чигирин було захоплено і підірвано, а Правобережжя остаточно спустошено. Московсько-турецькі суперечки щодо Правобережжя були врегульовані Бахчисарайським договором (1681). Південну Київщину, Брацлавщину і Поділля отримала Туреччина, кордон встановлювався по Дніпру, а землі між Дністром і Бугом мали залишатися незаселеними 20 років. Після цього Ю. Хмельницького позбавили булави.

У 1686 р. Річ Посполита й Московщина підписали **«Вічний мир»**, що підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р. У ході тривалих війн за панування в українських землях між Московщиною, Річчю Посполитою, Туреччиною і Кримом, Україна виявилася роздробленою: Слобожанщина, Лівобережжя, Київ і Запорозжжя перебували під владою Московщини; Правобережжя – під владою Речі Посполитої і частково Туреччини (Поділля). У складі Польщі залишилася Волинь і Галичина.

2.Гетьманування І.Мазепи. Наступ на політичну автономію України в першій половині XVIII ст.

Вирішальним моментом у стосунках між Україною і Московщиною стало гетьманування І.Мазепи. Підписані ним **«Коломацькі статті» 1687 р.** ще більш-ше обмежили автономні права України. Своєю політикою він зміцнив владу гетьмана, сприяв економічному і культурному розвитку. Надавав пільги організаторам промисловості; розвивав вівчарство, конярство, соляний промисел, виробництво селітри. Розвивав внутрішню і зовнішню торгівлю. Проте соціальна політика гетьмана виявилася не досить гнучкою. Основну ставку він зробив на козацьку старшину і шляхту, прагнучи перетворити їх у міцний привілейований клас. Створив систему найманих військ для особистої охорони гетьмана, охорони маєтків та поліцейської служби. Відбулося посилення усіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Запровадив панщину в два дні на тиждень.

Головною метою І. Мазепи було об'єднання України в одну незалежну державу. Великі сподівання гетьман покладав на молодого московського царя Петра І. У 1700 р. розпочалася Північна війна між Швецією і Росією, остання

прагнула отримати вихід до Балтійського моря. У **1708 р.** І. Мазепа уклав таємний союз з польським королем С. Лещинським та шведським королем Карлом XII, спрямований проти Петра І. Передбачалося, що Україна надасть Швеції допомогу у війні проти Росії, а Швеція забезпечить повне звільнення України від влади Москви. Причинами пошуку нових зовнішньополітичних орієнтирів стали: прагнення Петром І цілковитого підпорядкування України Російській державі; під час Північної війни нещадно експлуатувалися людські і матеріальні ресурси України; козацьке військо використовували у війні як «гарматне м'ясо»; козацька верхівка наполягала на пошуках нового союзника. У жовтні 1708 р. військо Карла XII вступило в Україну. На його бік перейшов І.Мазепа з 15 тис. козаків, а також 8 тис. запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком. Основна ж маса козаків, старшини, селянства і міщан не підтримали гетьмана. Як наслідок Петро І вжив швидкі і рішучі дії проти українців. До страти було засуджено близько 900 представників старшини. Знищено столицю Батурин (вирізано 6 тис. жителів) та зруйновано Запорозьку Січ (захоплено артилерію і амуніцію, спалено флотилію, козаків закатовано).

27 червня 1709 р. відбулася **Полтавська битва** – вирішальна битва Північної війни, яка завершилась поразкою Карла XII та І.Мазепи, які знайшли політичний притулок у Молдавії. Після смерті І.Мазепи (21 вересня 1709 р.) українська еміграція обрала гетьманом П.Орлика, який так і залишився гетьманом у вигнанні. Він склав проект першої **Конституції України**, яка отримала назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська». Основним змістом якої було проголошення незалежності України від Росії та Речі Посполитої. Конституція мала яскраво виражені демократичні тенденції.

У 1708 р. цар наказав обрати нового гетьмана, ним став І. Скоропадський (1708–1722). Козацьких старшин, які не прибули на вибори нового гетьмана, цар оголосив зрадниками. Після перемоги в Полтавській битві, Петро І здійснює заходи щодо ліквідації автономного устрою України: 1709 р. призначив до І. Скоропадського свого резидента, який мав контролювати діяльність гетьмана; видав «Рішительний указ» (1709) або Решетилівські статті, яким було встановлено контроль за податками і витратами на утримання козацького війська, козаки підпорядковувались російським офіцерам, а кількість російських загонів у містах збільшувалась, цар особисто призначав старшину; столицею гетьмана стало **м. Глухів**; 1720 р. вперше офіційно заборонено українську мову. У **1722 р.** в Україні була створена Малоросійська колегія з 6 московських чиновників на чолі з С. Вельяміновим, яка мала контролювати діяльність гетьмана і старшини, обмежувати автономію Гетьманщини та звести її до статусу провінції. У 1722 р. після смерті І.Скоропадського цар призначив наказним гетьманом П.Полуботка (1722-1724). Гетьман домагався ліквідації Малоросійської колегії, започаткував ряд реформ, звертався до Петра І з вимогою відновити державні права України. Однак був

разом зі старшиною викликаний до Петербурга, заарештований і кинутий до Петропавлівської фортеці, де й помер.

У 1727 р. царський уряд, враховуючи можливість війни з Туреччиною, вирішив відновити посаду гетьмана. Ним став Д.Апостол (1727-1734). Гетьман навів порядок у фінансах, податковій системі, сформував державний бюджет у розмірі 144 тис. крб. річних і в розвитку економіки зробив ставку на підприємливу буржуазну верству суспільства. У цілому за гетьманування Д.Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося.

У др. пол. XVIII ст. царизм проводив політику обмеження козацьких порядків, забороняв вибори гетьмана (після смерті Д.Апостола російський уряд 16 років не дозволяв обирати гетьмана), втручався у внутрішні справи Гетьманщини. У **1750** р. за рішенням імператриці Єлизавети Петрівни К.Розумовського обрали гетьманом. Новий гетьман отримав у володіння місто Гадяч, а своєю столицею обрав місто **Батурин**. К.Розумовський боровся за повернення старовинних прав українському козацтву. Гетьман міг управляти територією Запорозької Січі, Києвом. Запровадив судову реформу: з'явилися суди із земельних, цивільних, карних справ. Проводилися реформи в козацькому війську: поліпшилося обмундирування, озброєння козаків (рушниця, шабля, спис). У своїй діяльності гетьман опирався на козацьку старшину. Рада старшини замінила загальновійськову козацьку раду. Хоча влада гетьмана була велика, царський уряд контролював всю фінансову систему Гетьманщини. Самому гетьману заборонялося вести переговори з іншими державами, він не мав права призначати козацьких полковників. Період гетьманства К.Розумовського називали «золотою осінню української автономії».

У 1762 р. до влади в Російській імперії прийшла Катерина II, яка вирішила остаточно знищити автономію Гетьманщини. У листопаді **1764** р. було видано указ про ліквідацію гетьманської влади. Замість гетьманського управління владу перебрала **Малоросійська колегія** на чолі з графом П. Рум'янцевим. У **1781** р. було ліквідовано полковий адміністративний розподіл. Лівобережну Україну поділили на намісництва (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське). У 1783 р. було ліквідовано козацьке військо. Козаки переводилися до розряду державних селян, в Лівобережній та Слобідській Україні було введено кріпацтво. У **1785** р. українська старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. Із 1870-х р. царський уряд Катерини II почав поетапну ліквідацію Запорозької Січі, основними причинами якої стали: успішне завершення російсько-турецьких війн; перенесення кордону Російської імперії на південь до Чорного моря; втрата Запорозькою Січчю свого військового значення в боротьбі з турками та татарами; участь козаків у повстаннях проти Речі Посполитої та Російської імперії (гайдамацький рух, селянська війна під керівництвом Є.Пугачова, селянські повстання проти феодального гніту); в абсолютистській централізованій державі, якою була Росія, недоречними були

демократичні порядки та республіканська форма правління, які мала Січ; зміцнення в Росії феодальних порядків (прагнення старшини та дворян захопити велику кількість родючих земель, закріпачити козаків). Навесні 1775 р. Катерина II доручила генералу П.Текелію захопити з військом Січ, знищити Кіш та встановити над козаками «єдине начальство». У червні 1775 р. війська оточили Січ та зруйнували укріплені споруди. Артилерія та клейноди були вивезені, частина старшини заарештована, козацтво переведене в селянський стан. У **серпні 1775 р.** в царському маніфесті Катерини II офіційно оголошувалося про ліквідацію запорозького козацтва та самої назви «запорозький козак». Запорозькі козаки або перетворювалися на кріпаків, або переселялися на Кубань, Кавказ, Дунай та за Дунай. Там вони заснували нові січі. Землі Запорозької Січі були роздані у володіння дворянам та старшині. Останнім кошовим отаманом Запорозької Січі був *П. Калнишевський* (1690-1803). Десять років поспіль козаки обирали його кошовим отаманом. П. Калнишевський їздив до Петербурга відстоювати права запорожців від зазіхань російського уряду. Після зруйнування Січі кошовий за наказом Катерини II без жодних підстав був заарештований та засланий до Соловецького монастиря (Архангельська обл.). Понад чверть століття він провів в одиночній камері, доки 1801 р. не був звільнений указом Олександра I. Але за власним бажанням П.Калнишевський залишився у монастирі, де помер у віці 112 років. Його могила на головному подвір'ї Соловецького монастиря збереглася до наших часів.

Демократичний характер козацьких порядків не відповідав колоніальній політиці царизму. У другій половині XVIII ст. залишки української автономії були знищені. Козацтво як політичну силу Гетьманщини було ліквідовано.

3. Правобережні та західноукраїнські землі у XVII–XVIII ст. Соціально-економічне становище, селянський рух та церковне життя.

За часів Руїни Правобережна Україна була поділена між Річчю Посполитою та Османською імперією. Внаслідок жакхливого спустошення ця територія майже обезлюдніла. Лише згодом польський уряд вирішив відновити тут існування козацького стану. У 1684 р. було відновлене Військо Запорозьке, очолюване А.Могилою. Створили чотири полки і затвердили реєстр козаків в кількості 2 тис. чоловік. З 1699 р. вся територія Правобережжя відійшла до Польщі. На ці території закликали переселятись людей в покинуті села, їм давали пільги. Процес заселення відбувався швидко. Разом з селянами сюди намагалась повернутись і шляхта, яка прагнула відновити свої володіння. Після того як потреба в козаках відпала польський уряд вирішив розпустити полки. Це викликало національно-визвольне повстання під проводом білоцерківського полковника С.Палія. У **1700 р.** повстанці відбили напади польського війська на Фастів. Згодом армія С.Палія захопила Немирів, Бар, Вінницю, Брацлав, Білу Церкву. Повстанці звернулися по допомогу до запорожців, І.Мазепи та

Московського царства. Росія була союзницею Польщі у Північній війні, тому надати допомогу не змогла. У 1703 р. перевагу здобули польські війська, а 1704 р. московсько-польські війська зайняли територію Правобережжя, яке автоматично перейшло під гетьманство І.Мазепи. Повстання жорстоко придушили, а С.Палія за наклепом І.Мазепи заслали до Тобольська.

Поступово на Правобережжі державну та общинну землю захопили магнати і шляхта. Для селян зростали повинності, панщина збільшилась до 4-5 днів на тиждень. Частина міст, крім Львова і Кам'янця-Подільського, втратили магдебурзьке право. Православних священиків переслідували, змушували відбувати панщину. Повсюди наростала анархія і феодальне свавілля. На Правобережжі поширився рух **гайдамаків** (від тюркського «гайде» – гнати, чинити свавілля), серед яких були селяни-втікачі, найбільш частина міського населення, козацька сірома, наймити. Гайдамаки користувалися широкою підтримкою населення. У др. пол. XVIII ст. гайдамацький рух переріс у народно-визвольне повстання, яке отримало назву **Коліївщина**. У 1768 р. його очолив М. Залізняк – запорозький козак, син селянина-кріпака із с. Медведівка на Черкащині. На бік повстання перейшов уманський сотник І.Гонта, в результаті чого Умань опинилася в руках повстанців. Коліївщина охопила Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь. Тяжкі форми польського гноблення обумовили жорстокість гайдамаків, криваві розправи з польським населенням.

Коліївщина була спрямована проти польського гноблення, на ліквідацію панівної верстви суспільства, великої земельної власності. Царський уряд, наляканий величезним розмахом повстання, допоміг Польщі у його придушенні. М.Залізняка піддали жорстоким катуванням і засудили до каторжних робіт, а І.Гонту передали полякам (четвертували). Гайдамаччина відіграла велику роль в ослабленні феодально-кріпосницької системи, польського панування, у розвитку визвольної боротьби українського народу.

У західноукраїнських землях (Галичина, Закарпаття, Буковина) соціальний протест проявився в русі **опришків**. Найбільш відомим ватажком опришків був О.Довбуш (1738-1745). Його порівнюють з Робін Гудом, бо, грабуючи багатих, все награване добро роздавав бідним. Загін опришків налічував 30-50 чоловік. Вони захопили Богородчанську фортецю, здійснювали напади на Дрогобич і Рогатин. На придушення повсталіх польський уряд кинув 2,5 тис. війська. Після смерті О.Довбуша загони опришків очолювали В.Баюрак, М.Штола. Рух опришків був придушений австрійським урядом лише у пер. пол. XIX ст. У др. пол. XVIII ст. Річ Посполита переживала період глибокої економічної і політичної кризи, викликаної анархією в державному управлінні, міжусобними війнами. Цим скористалися сусідні держави – Австрія, Росія та Прусія, які розділили між собою землі Речі Посполитої, внаслідок чого польсько-литовська держава припинила своє існування.

На долі українських земель три поділи Речі Посполитої позначилися таким чином: за першим поділом 1772 р. до Австрії відійшла Східна Галичина; за

другим поділом 1793 р. до Росії відійшло Правобережжя (Київщина, Волинь, Поділля); за третім поділом 1795 р. до Росії відійшла Волинь (Берестейщина), а до Австрії частина Галичини і Волині. З переходом Правобережної України під владу Росії у 1797 р. було створено Київську, Волинську та Подільську губернії. До Австрійської імперії була приєднана 1775 р. Буковина, яка перебувала до цього часу в складі Османської імперії. Під безпосереднім контролем Габсбургів перебувало і Угорське королівство разом з українським Закарпаттям. З 1867 р. Австрійська імперія отримала назву Австро-Угорщини.

4. Українська культура другої половини XVII - XVIII ст.

Українська культура України другої половини XVII - кінця XVIII ст. розвивалась у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за свою незалежність і державність, що найбільш яскраво виявилось у широкому народному русі та війських подвигах запорізького козацтва у війнах з Туреччиною, Кримським Ханством та Річчю Посполитою. Запорізьке козацтво протягом трьох століть, по суті, визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Висока і розвинута культура Січі домінувала тут у XVI-XVIII ст. і справляла величезний вплив на формування національної самосвідомості українського народу.

На Запорізькій Січі склалася і розвивалася культура, яка виходила з українських генетичних духовних джерел, виникла на основі глибоких традицій українського народу. Однак історичні особливості життя Січі визначили й особливості її культури. Втікачі від кріпацтва, національних і релігійних переслідувань прибували туди звідусіль — не тільки з різних регіонів України, а й з усієї Російської імперії, та й інших країн. І кожен вносив щось своє, певні риси мистецтва, особливості культури свого народу. Все це переплавлялося, немов у горнилі, і в результаті склалася самотутня, оригінальна, яскрава, різнобарвна культура, яка впливала на розвиток культури всієї України. Козацтво брало активну участь в опозиційному русі українського міщанства, православного духовництва, частини української шляхти проти політики національних і релігійних утисків. Двадцятитисячневійсько запорозьке, очолюване Петром Конашевичем-Сагайдачним, вступило до Київського братства, що протистояло колоніальній політиці шляхетської Польщі, відіграючи одночасно роль культурного та наукового центру України. Січ, яка стала колективним членом Київського братства, була тісно пов'язана з діяльністю заснованої при ньому школи. Сагайдачний стає опікуном, допомагаючи їй матеріально.

Таким чином, запорозькі козаки зробили незвичний, безпрецедентний для свого часу історичний крок - поставили зброю на охорону культури. Школи на Запоріжжі продовжували традиції братських, навчання у них обов'язково поєднувалося з вихованням. Їх діяльність була новим етапом в історії освіти на

Україні. Це знайшло свій прояв у тому, що навчання у всіх школах на Запоріжжі велося рідною мовою. У художньому житті Запорізької Січі найголовніша роль належала музиці, співу і танцям. Тут була добре розвинута військова музика, в якій особливе місце посідали духові й ударні інструменти: труби, сурми, тулумбаси (литаври), барабани та бубни. Духова музика мала велике значення в походах запорізького війська та при різних урочистостях. Труби, сурми разом з ударними інструментами використовувались як сигнали в походах і боях, при урочистих зустрічах послів, гостей та ін. Загони, що вирушали в похід, повинні були обов'язково мати трубачів або сурмачів. До складу полкової музики входили трубачі, сурмачі, довбиші (литавристи). Протягом багатовікового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив **думи** — сувору, мужню, героїчну, драматичну і, водночас, пройняту великим ліризмом поезію. Думи мали своєрідну художню форму. Вони виконувалися речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри. Термін «дума» з'явився у фольклористиці значно пізніше самої пісні — у ХІХ ст. Самі виконавці дум називали їх по-різному: пісні про старовину, козацькі притчі, запорозькі псалми, лицарські пісні тощо. Думи виникли у ХІV ст. Їх розвиток відбувався особливо продуктивно протягом трьох століть і досяг вершин у ХVІІ ст. Найдавніший пласт народних дум присвячений темам боротьби проти навал кримських орд і турецьких військ. Наскрізна ідея цих дум — патріотизм, а типовий позитивний образ — захисник батьківщини. Рідна земля вважається невідьником у святкових сонячних барвах — «тихі води», «ясні зорі», «край веселий», «мир хрещений». Протиставлення страхіттю турецької неволі спокійної краси рідного краю підсилювало патріотично-виховну спрямованість цих творів. Поряд з думами виникали й інші епічні твори — історичні пісні та балади. Активного дієвого характеру думи і народні пісні набували завдяки кобзарям, які нерідко виступали і їх творцями.

Кобзарство — це своєрідне явище української народної культури, видатне мистецьке і загалом духовне досягнення запорозького козацтва. Виконуючи у супроводі бандури думи та пісні, оспівуючи героїв визвольної боротьби, кидаючи заклики до повстання, запалюючи на перемогу, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземного панування, кріпосницького гніту. Вони пробуджували і розвивали в українцях національну самосвідомість. Неоціненна роль кобзарів у врятуванні невідьників. Немало їх побувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були майже єдиною живою злукою між батьківщиною та бранцями. Кобзарів ніхто не чіпав. Кордони були відкриті для них, і народних співців України можна було почути і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді. Саме кобзарі подавали вісті про невідьників в Україну. Вони ж і створювали думи про полоняників, бо були безпосередніми очевидцями їх страхітливих мук. До нас дійшли «Плач невідьників», думи «Втеча невідьників», «Смерть козака в Азові». Складали кобзарі думи та історичні пісні про героїчну боротьбу козацтва проти турецько-татарської агресії, про

визвольну війну 1648-1654 рр. та її героїв — Богдана Хмельницького, Кривоноса, Богуна та ін. «Чи не той-то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Гей, не дивуйте, добрі люди» та ін. Але чи не найбільш важливим було те, що кобзарі самі брали участь у боях і походах. Вони офіційно входили до складу Запорізького Війська і разом з довбишами, сурмачами, трубачами та іншими виконавцями грали козацьку військову музику. Такі воїни носили бандуру поряд із списом або шаблею, не розлучались з нею ні в курені, ні в походах, ні в боях.

Козаки дуже любили танці. Вони виконували високі стрибки, закидаючи ноги «аж за спину», виявляючи спритність, фізичну загартованість, здобуті у бойових походах. Цей танцювальний рух має тепер образну народну назву «кільце». Найулюбленішим танцем запорожців був **гопак**, який виник саме на Січі. У минулому його виконували винятково чоловіки. В основі танцю лежала імпровізація, коли танцюристи демонстрували, хто на що здатен. Проста присядка пов'язується з образом хвацького вершника-козака, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. В іншому варіанті цього па, що має народну назву «присядка з розтяжкою внизу», імітуються рухи козака, котрий, наздогнавши ворога, піднімається на весь зріст, сильно впираючись ногами в стремена, бо так зручніше рубати шаблею або колоти списом. Такими само за характером виконання є танцювальні рухи «повзунець», «яструб» тощо. Виконувалися танці як у супроводі бандури, так і цілих інструментальних ансамблів. У січовій музичній школі, в якій навчали «вокальної музики і церковного співу», були створені групи виконавців-лицедіїв, котрі своїми силами ставили народне лялькове видовище під назвою **«Вертеп»**. Виступали артисти не лише перед козаками, а й перед широкими верствами народу. У цій драмі головна роль належала козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У своїх монологів, піснях і танцях він висловлював думки і сподівання, близькі українському народу. Саме це й сприяло популярності вертепної драми, забезпечило їй довге життя в художньому побуті українського населення. Крім того, військо запорізьке мало й своїх так званих «лицедіїв» — організаторів різноманітних карнавалів, які часто влаштовували запорожці після повернення на Січ з переможного походу.

Козаки були глибоко віруючими людьми, дотримувалися християнської православної віри. На Запорозькій Січі рятувалися від кріпацтва й переслідування люди різних націй. Усіх приймали запорожці. Однак втікачі інших вірувань мусили перехресчуватися в православну віру.

Розвиток освіти, науки, літератури. Центром культурно-освітнього життя залишалась Києво-Могилянська колегія, яка у 1701 р. одержала статус академії. За царським указом академії надавалися права самоуправління і дозволялося читати курс богослов'я. Мовами навчання в академії були грецька, латинська і польська. Українська мова була у неофіційному вжитку і взагалі вважалася ознакою поганого смаку. Навчання мало схоластичний характер, але

з кінця XVII ст. у систему освіти почали проникати гуманістичні тенденції. Ідея нерозривного зв'язку суспільного прогресу з поширенням освіти й науки знаходила втілення у характері діяльності академії. Це була школа з демократичними традиціями. Тривалий час Києво-Могилянська академія була провідним ідеологічним центром, який протистояв католицькому наступу на українську культуру. І цю роль вона виконувала успішно. Найбільш ефективним засобом у боротьбі проти полонізації була рідна мова — мова народу, який відстоював власну національну незалежність. Процес становлення української літературної мови був складним. Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль у прискоренні цього процесу. Такі видатні її діячі, як І.Борецький, К.Сакович, П.Могила, Л.Баранович, І.Галятовський, Ф.Прокопович та інші писали свої твори українською мовою. Важливе значення мав той факт, що для більшості професорів і студентів академії мовою спілкування була рідна мова. Помітну роль відіграла Києво-Могилянська академія у справі поширення просвітництва серед широких народних мас.

В історії української літератури XVII-XVIII ст. визначне місце посідають **літописи**, головною темою яких було відображення визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетських загарбників. Літописи XVII-XVIII ст. різні за художнім рівнем, способом відображення подій. Вершину українського літописання XVII-XVIII ст. складають твори Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка.

Вони найповніше серед тогочасних літературних творів розповідають про визвольну війну 1648-1654 років, життя народу, внутрішнє та міжнародне становище України. Літопис Самовидця, як гадають фахівці, створювався за свіжими слідами історичних подій 1648-1654 рр. Загалом у творі Самовидця охоплені події 1648-1702 рр. Довгий час тривала дискусія навколо питання про авторство літопису. Є припущення, що автором був козацький старшина Роман Ракушка-Романовський. Визначним історичним твором був літопис козацького полковника і судді Григорія Грабянки, який охоплює історичні події періоду від Б.Хмельницького до початку XVIII ст. У своїй роботі над твором Григорій Грабянка повсякчас спирався на народно-поетичну творчість, зокрема на героїчний епос періоду визвольної війни, який об'єктивно відтворював її дух, характер. Як відомо, період війни породив велику кількість народних переказів і легенд, зокрема про Хмельницького. Саме їх часто використовує літописець. Григорій Грабянка підкреслює виняткову одностайність народу у війні 1648-1654 рр. проти польської шляхти. Центральне місце в літописі посідають описи війни. Найважливіші битви письменник виділяє окремо і розповідає про них у «сказаннях». Найвизначнішим істориком початку XVIII ст. вважається Самійло Величко, який працював писарем у генеральній канцелярії та у генерального судді. Його літопис «Сказаніє о войне козацкой з поляками через Богдана Хмельницького», який складається з чотирьох томів, - наймонументальніший твір в українській історіографії як за обсягом так і за

змістом. Він був написаний у селі Жуки Полтавського повіту. Автор закінчив його в 1720 р. Самійло Величко, як він сам пише, був канцеляристом запорозького війська і мав можливість ознайомитись з багатьма документами, що стосувались часів визвольної війни 1648-1654 рр. Людина освічена, не без літературного хисту, автор зацікавлюється різними нотатками історичного характеру, мемуарами як співвітчизників, так і іноземців. Це дало йому змогу написати монументальний історичний твір про героїчну боротьбу українського народу проти польської шляхти в 1648-1654 рр. Твір Самійла Величка після його опублікування (1848-1864 рр.) став предметом уважного вивчення українськими письменниками та істориками. Т.Г.Шевченко, ознайомившись із літописом, запозичив із нього відомості про героїчне минуле, використав тлумачення окремих явищ, подій, характеристики деяких історичних осіб. Літописні відомості лягли в основу ряду поезій геніального Кобзаря на історичну тематику, допомогли поетові певним чином розібратись у складних подіях історії України другої половини XVII ст. Твір Самійла Величка — це велика історична повість, що складається з низки оповідань, створених на багатому історичному матеріалі. Оповідання Величка про похід Івана Сірка на Крим та його листування послужили матеріалом для створення картини І.Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Надзвичайно важливими джерелами для істориків України є літописи XVII ст., назви яким часто давалися за місцем їх появи чи зберігання (Густинський, Львівський, Київський, та ін.). Короткий нарис з історії України та Росії під назвою «Синопис» вперше був надрукований 1674 р. за велінням архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, якому тривалий час і приписували авторство. Дискусійним в історіографії це питання лишається і дотепер. «Синопис» був найпопулярнішою історичною працею, він більше десяти разів перевидавався тільки в XVII і XVIII ст., тоді ж його переклали грецькою і латинською мовами, поширювали в рукописних списках. Власне, це був перший підручник історії для шкіл.

Українська література другої половини XVII ст. в усіх її видах, родах і жанрах розвивалася під впливом бурхливих історичних подій цього періоду. У період інтенсивного розвитку в українській літературі ренесансно-барокових тенденцій помітними досягненнями відзначалася історична, ораторсько-проповідницька, полемічно-публіцистична проза, репрезентована іменами талановитих письменників Феодосія Сафоновича, Інокентія Гізеля, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала. Визначне місце в історії розвитку літератури, філософської та педагогічної думки в Україні посідає творчість Григорія Савича Сковороди.

Архітектура і мистецтво. Українське бароко. Визвольний рух українського народу і пов'язане з ним пожвавлення громадського життя в XVII ст. сприяло розвитку архітектури та монументально-декоративного мистецтва. *Українське бароко* поширюється у XVII ст. й досягає розквіту у XVIII ст.

Архітектурним шедевром світового значення у стилі бароко справедливо вважається Андріївська церква у Києві (1746-1753 рр., проект В.Растреллі, забудова І.Мічуріна). Собор прекрасно вписаний у місцевість: з Подолу здається, що храм пливе у повітрі, а силует його обіймає увесь горизонт. Кожна деталь спрямована на купольне завершення храму. Гармонійно поєднані кольорові елементи споруди: білий колір колон чергується з блакитним фоном та золотом на куполах. За проектом Растреллі у Києві збудовано ще одну перлину барокового стилю – Маріїнський палац (1752-1755). У бароковому стилі споруджено Георгіївський собор Видубицького монастиря (1696-17010, браму Зборовського в ансамблі Софійського собору Києва (1746-1748), Троїцький собор у Чернігові, Хрестовоздвиженський у Полтаві (XVIII ст.). **Козацьке бароко** знайшло відображення в багатьох храмах на території Лівобережної України, зведених на честь козацьких перемог: Миколаївський собор у Ніжині (1668), Вознесенський собор у Переяславі (1700), Катерининська церква у Чернігові (1715) та ін.

До середини XVIII ст. архітектура стилю бароко в Україні досягла найвищого розквіту. Але, поступово вичерпавши своє суспільне значення, естетичні й мистецькі можливості, наприкінці століття бароко поступається своїм місцем новому стильовому напрямку – **класицизму**. Будівництво визначалося загальнодержавними потребами й інтересами панівних класів і спрямовувалося на спорудження фортець, перебудову старих і створення нових міст, поселень, поміщицьких садиб, формування культових і світських архітектурних ансамблів. У цивільному будівництві виникли нові типи адміністративних, громадських, житлових споруд. Кращі риси українського будівельного мистецтва нової доби розвинув вихованець Київської академії І.Г. Григорович-Барський. За його проектами споруджено полкову канцелярію в Козельці (1760-1767 рр.), собор Красногорського монастиря в Золотоноші (1757 р.), церкву в с. Лемешах (1761 р.), а в Києві – надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750-1760 рр.), Покровську церкву (1766), церкву Миколи Набережного на Подолі (1772 р.). На цих спорудах можна простежити перші паростки архітектури стилю класицизму. **Класицизм** в Україні остаточно сформувався наприкінці XVIII ст. Виникають нові міста Новоросійського краю, які забудовуються відповідно до принципів регулярного планування: Катеринослав (1784, тепер Дніпропетровськ), Маріуполь (1779), Миколаїв (1784), Херсон (1778), Одеса (1794).

В українському живописі XVII-XVIII ст. знайшли подальший розвиток тенденції, які намітилися ще на зламі XVI-XVII ст. Поступових змін зазнають традиційні форми церковного живопису, який набуває виразно національного характеру. Поряд з церковним широко розвивається світський живопис, особливо портретний. У другій половині XVII та у XVIII ст. **іконопис залишається основним видом живопису**. Провідна його роль була зумовлена всім змістом української культури, яка мала релігійне забарвлення. Що правда,

на цьому етапі іконопис поступово змінює свій характер, в ньому розвиваються елементи нової іконографії, міцнішають реалістичні риси і виразно визначаються впливи тодішніх мистецьких стилів — бароко, рококо, класицизму, викристалізуються алегорично-символічний, історичний та пейзажний жанри. Особливе місце в живописі посідає народне малярство. Вищим і найоригінальнішим видом народного малярства в Україні стає світська народна картина, що обіймає різні жанри малярства — історичний, побутовий, портретний, символічний. Народній картині притаманні реалістичність, простота, дохідливість та переконливість образу. Існував також народний портрет, народна сатирична картина. Образ козака-бандуриста ототожнюється з улюбленими в народі героями — Іваном Нечаєм, Семеном Палієм, Максимом Залізнякам. З кінця XVIII ст. починається новий період в історії українського портрета. Він пов'язаний з творчістю найвидатніших майстрів українсько-російського класичного живопису кінця XVIII ст. Дмитра Левицького і Володимира Боровиковського. Вони спочатку навчалися в Україні, а потім в Петербурзькій академії. Їх портрети є кращими зразками живопису того часу в Російській імперії.

Українська музика пройшла великий і складний шлях. Період XVII-XVIII ст. позначений високими здобутками вітчизняної музичної культури. У 1738 році в м. Глухові було відкрито музичну школу, в якій навчали партесному (багатоголосному) співу, гри з нот на скрипці, бандурі. Теоретичні засади партесного співу розробив у посібнику «Грамматика музикальна» український композитор, хоровий диригент і педагог М. Дилецький. Творчість видатних майстрів хорової музики XVIII ст. — М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя - є найціннішим надбанням вітчизняної культури.

Таким чином ми бачимо, що українська культура другої половини XVII-XVIII ст. продовжувала розвиватися у традиціях попереднього часу. Культура доби бароко є одним з найвищих досягнень національного мистецтва. Соціально-економічний розвиток, взаємовпливи та взаємозв'язки слов'янських народів зумовили багатство і розмаїтість культури в Україні. Поступово відходили старі традиції та ідейно-естетичні концепції. Культура дедалі більше набувала національних та оригінальних рис. Цього часу починаються процеси становлення української нації, які супроводжувалися формуванням національної самосвідомості. Багаті надбання української культури не поступалися найкращим зразкам світової культури.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Чому період 60-80-х рр. XVII ст. увійшов в історію України як доба Руїни?
2. Охарактеризуйте гетьманування І. Виговського.
3. Поясніть основний зміст Андрусівського перемир'я?
4. Гетьман І. Мазепа та його роль в українській історії.
5. Дайте характеристику "Конституції" гетьмана П. Орлика.

6. Наведіть приклади обмеження козацького самоврядування на Україні у XVIII ст.
7. Які причини ліквідації Запорозької Січі?
8. Які основні напрямки соціально-економічного розвитку України під владою Польщі у XVII-XVIII ст.
9. Гайдамацький рух та опришки: причини, характер та розмах.
10. Чим був позначений процес становлення української літературної мови?
11. Яку роль відігравала Києво-Могилянська академія у розвитку української науки зазначеного періоду?
12. Яку роль відігравало козацтво в розвитку української культури?
13. Визначте найвидатніші твори козацьких літописань.
15. У чому полягали особливості прояву бароко в українській художній культурі?

Додаткова література з теми

1. Антонович І.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К., 1988
3. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.252-288;
4. Висоцький О.Ю. Історія української культури. - Дніпропетровськ, 2009
4. Грабовський С. Нариси історії українського державотворення. - К., 1993. - С.306-330;
5. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1996. - С.137-183;
6. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С.5-93;
7. Історія України. (Під ред. В.А.Смоля). - К., 1997. - С.262-384;
8. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/. - К., 2001. - С.183-272, 295-309;
9. Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1997.
10. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/. - К., 2000. - С.133-214;
11. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.493-573;
12. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1991.

Тема 9. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій в XIX ст.

1. Адміністративний, економічний та соціальний устрій України у першій половині XIX ст.
2. Реформи 60-70 рр., їх економічні та суспільно-політичні наслідки.
3. Національно- культурне відродження в Україні.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

-охарактеризувати політику урядів Росії та Австро-Угорщини щодо України;

- проаналізувати особливості економічного і соціального розвитку України після ліквідації кріпосного права (в 1848 р. – в Австрійській імперії, 1861 р. – в Росії);
- пояснити, що таке українське національне відродження і які причини його обумовили;
- усвідомити значення національної інтелігенції, її культурницьку діяльність;
- розкрити етапи громадського руху;
- показати здобутки національно-культурного відродження.

1.Адміністративний, економічний та соціальний устрій України у першій половині XIX ст.

Від кінця XVIII ст. до 1917 року українці перебували під владою чужих імперій: Східна Україна входила до Росії, а Західна Україна – до Австрії. Процеси утвердження капіталістичних відносин, формування нації, властиві XIX – початку XX ст., посилили національний рух та об'єктивні тенденції до возз'єднання всіх її земель.

З ліквідацією політичної автономії Східної України наприкінці XVIII ст. царський уряд посилив колоніальний наступ на її землях запровадженням державно-імперської політичної системи з її уніфікаційними методами управління, самодержавно-поліцейською владою. Вся українська територія, що входила до складу Росії, була зрештою поділена на три генерал-губернаторства і 9 губерній: Київську, Подільську, Волинську (Київське генерал-губернаторство); Харківську, Полтавську, Чернігівську (Малоросійське генерал-губернаторство); Катеринославську, Херсонську й Таврійську (Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство). На землях, що були під владою Росії, проживало 8,2 млн. чол. та впродовж XIX ст. воно зросло втричі, до 23,4 млн. чол. Колонізаторську політику відносно українського народу російська влада здійснювала адміністративними методами: усілякими пільгами й привілеями заохочувала заселення українських земель представниками інших національностей, особливо найбільше заохочувалися росіяни, яким прищеплювалось усвідомлення належності до панівної державної нації, та німці. Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався у євреїв. Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% від усього населення України. У великих містах українців проживало найменше, так, в Одесі їх налічувалося не більше 6%, у Києві – 22%. Загалом у промисловості, на транспорті й у торгівлі тоді працювало лише трохи більше 9 % українців. А серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було 0,5%. Тобто, українська нація формувалася і розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р. 84% населення України під владою російської імперії становили селяни. Все населення України в XIX ст. поділялося за становою ознакою: дворянство, духовенство, міщани і селяни.

У першій половині XIXст. в Україні відбувався складний процес розкладу

феодално-кріпосницького ладу та розвитку капіталістичних відносин. Сільське господарство було основним сектором економіки, тому стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільно-економічного розвитку. В аграрній сфері перебувало ядро феодално-кріпосницької системи.

Розвиток сільського господарства в ХІХ ст. визначала низка тенденцій: в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. У підросійських землях воно становило майже 75% усієї землі. Поміщицькі господарства деградували і занепадали, про що свідчить посилення експлуатації селян, низький рівень організації праці, технологічний застій, зниження прибутків тощо. Основними групами населення на селі в дореформений період були поміщицькі та державні селяни (крім них існували ще незначна кількість удільних селян). Велику групу становили селяни і козаки, перетворені на військових поселенців Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона становила 4-6 днів на тиждень. Крім того селяни повинні були відробляти і додаткові повинності (будівельні дні) та сплачувати натуральний і грошовий оброки. Державні селяни вважалися вільними. Вони поділялись на дві групи щодо своїх повинностей: ті, що платили оброк, і ті, що залишалися на, так званому, господарському становищі.

Перша половина ХІХ ст. — це час визрівання ринкових відносин в економіці: зростає товарність сільського господарства; йде подальше розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру (приклад, вівчарні заводи та ін. підприємства); деякі поміщики намагалися запровадити у своїх маєтках поліпшені засоби обробітку земель та застосувати вільнонайману працю. Перші вільнонаймані сільськогосподарські робітники з'явилися на Півдні України. Елементи капіталістичної організації селянського господарства найбільшою мірою розвивалися у тих регіонах, де ще міцно тримався в народній пам'яті досвід вільного господарювання і слабше, ніж деінде, поширювалися кріпосницькі відносини. Історики радянської доби за проблемами класової боротьби часто ігнорували велику творчу діяльність багатьох підприємців, чия праця сприяла зростанню загальнонаціонального добробуту, стимулюванню нових форм господарювання в аграрному секторі економіки. Наприклад, фірма братів Яхненків-Симиренків залишила значний позитивний слід в історичному процесі ХІХ ст. Досвід цих родин свідчить: якщо кріпацька праця відбирає можливість у бідного вийти з бідноти, у талановитого розвинути свій талант, то вільна праця робить здібну і тямущу людину творцем власної долі, примножувачем свого і народного добробуту. Завдяки новим підходам до вивчення історії, можна стверджувати, що дуже часто поміщики віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам і такі господарства ставали високоприбутковими за рахунок використання найманої робочої сили та новітнього реманенту.

У середині 30-х рр. ХІХ ст. в Україні відбувається промисловий

переворот, який приводить до утворення фабрично-заводського виробництва. Мануфактури занепадають. На заводах широко запроваджується машинне обладнання. Провідне місце зайняла цукрова промисловість та інші переробні галузі. У той час в Україні було 160 суконних фабрик. Розвивається військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі промисловості. У 1789 р. заснований ливарний завод у Херсоні, який відливав гармати та ядра для флоту. У Миколаєві та Херсоні були споруджені суднобудівні заводи.

На Галичині, яка належала Австрії, переважали польські поміщики, на Буковині – румунські, на Закарпатті – мадярські. Всі вони намагалися асимілювати українське населення, ліквідувати українську мову і українську культуру, розірвати зв'язок населення Західної України з Україною Наддніпрянською. В цьому полягала колоніальна політика австрійського уряду.

У 20-30 рр. ХХ ст. в Австрійській імперії починається розпад феодально-кріпосницької системи. Починають запроваджуватися нові капіталістичні відносини. Поширеним явищем було зародження мануфактур, які поступово переходили до фабричного виробництва. В 30-40-х рр. в західноукраїнських землях активно функціонувало майже 250 мануфактур. Проте жодна з них не мала парових двигунів і лише незначна частина використовувала у мала парових двигунів і лише незначна частина використовувала у виробничому процесі водяну енергію. У зв'язку з поширенням товарного виробництва починає розвиватися торгівля. Місто Броди стало торгівельним центром, так як через нього пролягав торгівельний шлях. З Галичини вивозили деревину і полотно, а ввозили з Наддніпрянщини худобу, промислові вироби. Мануфактурна промисловість розвивалася повільно, тому міська буржуазія була нечисленною і економічно слабкою. Адміністративним, промисловим і торгівельним центром було місто Львів. Сільське господарство також залишалося на низькому рівні. Земля належала великим землевласникам: це були магнати, шляхта, держава і церква (приклад, графам Потоцьким належало 170 населених пунктів). Кріпосництво та колоніальна політика Австрійської імперії стримували і гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель. Формами антикріпосницького протесту були втечі селян, потрапи панських лук та посівів, вирубування лісів, розправи над селянською старшиною, підпали панських садиб і ін. Селяни відмовлялися сплачувати державні податки, ухилялися від рекрутчини. Продовжується рух опришків 1810-1825 рр. У північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л.Кобилиці (1812-1851 рр.). Повстанці категорично відмовлялись від панщини, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовиськами, ратували за відкриття українських шкіл. Лише за допомогою військ австрійському урядові вдалося придушити цей виступ.

Отже, соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в першій половині ХІХ ст. позначався

двома суперечливими, але взаємопов'язаними суспільними явищами, кризи занепаду, проте все ж певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, і зародження, становлення та формування у межах феодалізму нових капіталістичних відносин.

2. Реформи 60-70 рр., їх економічні та суспільно-політичні наслідки.

У січні 1861 року цар Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права та «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами селяни ставали особисто вільними, але за поміщиками залишалося право власності на землю. В ході аграрної реформи територія України ділилася на регіони за специфікою проведення: общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю); подвірне землекористування (Лівобережна Україна). Велике поміщицьке землеволодіння зберігалось. Селяни отримали економічні права: купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами, заводити фабрики. Однак селянство залишалось нижчим станом у державі з обмеженим правом пересування. Внаслідок реформи селяни на півдні і сході втратили до 30% своїх наділів. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20% з метою привернути селян на свою сторону. 220 тис. українських селян взагалі залишились без землі, а близько 100 тис. мали наділ до 1 десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. В цілому ж 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, що було нижче норми середнього прожиткового мінімуму. Протягом 49 років вони мали виплатити викупні платежі. На Правобережжі викупну плату зменшили до 20%. Селяни мали сплатити 382 млн. карбованців викупних платежів, тоді як ринкова вартість цієї землі становила 128 млн. карбованців. Впроваджувалась система селянського управління: сільські громади об'єднувались у волості, встановлювалась кругова порука за сплату податків.

Реформа 1861р. дала сильний поштовх розвитку капіталізму в сільському господарстві, який руйнував становий характер землеволодіння й перетворював землю на товар. З 1863 по 1902 р. у ринковий обіг увійшло понад 25 млн. десятин приватновласницької землі, насамперед дворянської. І все ж поміщицьке землеволодіння залишалося суттєвим фактором в аграрних відносинах. Відбулись суттєві соціальні зрушення в українському селі, поглиблення соціальної деформації в середовищі селянства, зростання сільської буржуазії з одного боку, і з другого – сільськогосподарського пролетаріату (на 1900р. – бл. 1млн чол.).

Особливості промислового розвитку підросійської України 60-80-х рр. полягали в тому, що наперед вийшла цукрова промисловість – на початку 80-х років діяли 163 цукрових заводів, які давали 85 % загальноросійського виробництва. Центрами борошномельного виробництва стають Київ, Харків, Кременчук. Усього в українських губерніях діяло 1541 промислове

підприємство фабрично-заводського типу, тобто з паровим двигуном. Одними з важливих рис стають: формування важкої індустрії та добувної промисловості та значні іноземні інвестиції. Розвиток металургії стимулював розвиток вугільних родовищ – на поч. 80-х років їх було 179. Водночас діяло 109 машинобудівних підприємств. Російський уряд заохочував імпорт капіталу, надаючи іноземним інвесторам різноманітні пільги. Низька вартість робочої сили, сировинних ресурсів обумовлювали надвисокі прибутки, і європейські банкири та підприємці вкладали значні кошти у фінансово-промислову сферу України. Лише протягом 1888-1891 рр. тут виникло 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом у 63 млн. руб. У залізорудній, кам'яновугільній та металургійній промисловості британський, бельгійський, німецький і французький капітал посідав домінуючі позиції. Товарне виробництво +диктувало необхідність вирішення проблеми шляхів сполучень, і, перш за все, залізниць. На 70-ті роки припадає залізничний бум. На поч. 1890-х усі головні міста України, а також Київ та Москва сполучалися залізницями. Остання чверть XIX ст. ознаменувалась концентрацією виробництва. У Києві виникло перше монополістичне об'єднання в Російській імперії – синдикат цукрозаводчиків.

Ліквідація кріпосного права у Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, формуванню нових верств населення. Світова економічна криза, що почалася у 1899 р. поступово охопила і промисловість російської імперії. Погіршення умов праці провокувало соціальну напругу, загострювало відносини у суспільстві, сприяло активізації антиурядових політичних рухів.

3. Національно-культурне відродження в Україні.

Розвиток капіталістичних відносин призвів до відчутних змін у соціально-економічному і культурному житті міст. XIX ст.- суперечлива доба в історії культури України. Рух за національне відродження став важливою складовою суспільно-політичного життя України цієї епохи.

Найважливішими складовими національно-культурного відродження в Україні можна вважати такі:- зміст і основні результати соціально-економічних зрушень, які характерні для переходу від феодалізму до капіталізму;- процес формування нації, національної самосвідомості, національної культури; - зміст і реальні результати національно-визвольної боротьби, спрямованої на обстоювання політичної незалежності. У процесі формування української нації, а водночас, і формування національної культури складається єдина літературна мова, що мало непересічне значення для формування національної самосвідомості. Особливу роль у розвитку національної самосвідомості відіграв фольклор, початок вивчення якого в Україні припадає на кінець XVIII - початок XIX ст. У процесі національного пробудження виникає національний театр, музика, образотворче мистецтво, домінують національні елементи в

архітектурі. Визначеного розвитку досягають освітянські традиції, які формуються під впливом етнографічної педагогіки. Зрештою, саме до цього періоду належить виникнення української журналістики та книгодрукування рідною мовою.

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів України три етапи, які умовно можна назвати **фольклорно-етнографічним** (збирання спадщини) (1780-1840рр.); **культурно-просвітницьким** (організаційний етап) (1840-1900рр.); **політичний** (з середини 1890-х рр. до початку 1900-х років). Переломним моментом у розвитку української мови та літератури була публікація у **1798** р. поеми «**Енеїда**» І. Котляревського, написаною народною мовою. Ця подія започаткувала народження нової (сучасної) класичної літератури. Твір Котляревського продемонстрував усьому світові самотність і непоборність української нації. «Енеїда» поставила на порядок денний справу народної мови як літературної. Велике значення для пробудження національної самосвідомості мали історичні наукові праці М. Максимовича та І. Срезневського, професорів Київського та Харківського університетів, козацькі літописи – Самовидця, Величка, Граб'янки, «Історія Русів», що були пройняті глибоким патріотизмом і прагненням до державної самостійності українського народу. Сприяла національному відродженню і праця Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії»(1822 р.). Автор обстоював право України на автономне козацьке самоуврядування. На початку ХІХ ст. з'явилася і перша ластівка українського мовознавства – друкowana граматики української мови – «Грамматика малорусского наречия» (1818р.) О. Павловського, в 1823 р. вийшов у світ словник української мови, складений І. Войцеховичем. У 1840 р. вийшов «**Кобзар**» Т.Шевченка який продемонстрував світу широкий спектр лексичних, семантичних та фразеологічних можливостей української мови. Одним із перших осередків національного відродження стає Слобожанщина, де **1805** р. відкрили перший у підросійській Україні університет. У **1865** році шляхом реорганізації Рішельєвського ліцею було засновано в Україні Одеський університет з офіційною назвою Новоросійський. Українські університети відігравали помітну роль у науковому, культурно-громадському житті на східних і західних землях. В університетах України у ХІХ ст. працювала ціла плеяда видатних українських і російських вчених, які своєю діяльністю уславили вітчизняну науку. З-поміж них — фізик і хімік М.М. Бекетов, математик О.М. Ляпунов у Харкові; астроном Ф.О. Бредихін — у Києві, фізик М.О. Умов, природознавці І.М. Сеченов, І.І.Мечников, О.О. Ковалевський — в Одесі. Внесок цих учених у світову науку вагомий і загальноновизнаний.

У середині ХІХ ст. Київ став центром загальнополітичного українського національного руху. На **початку 40-х** рр. у Києві група студентів та молодих професорів створили таємний гурток – **братство святого Кирила та Мефодія**. Основна мета його: боротьба проти кріпацтва та національне визволення

українського народу, об'єднання слов'янських народів в одну федеративну державу на принципах добровільності та виборності. Програмні документи склали М. Костомаров та В. Білозерський. Вони мали назви: “Статут Слов'янського Суспільства св. Кирила та Мефодія”, “Книга буття українського народу” (“Закон божий”). Соціально-політична концепція Кирило-Мефодіївського товариства мала цілу низку положень щодо культурно-історичного процесу, з-поміж яких головне полягало у необхідності визнання рівних прав усіх народів на національну самобутність, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови і національної культури. Важливою рисою концепції можна вважати теоретичні положення щодо особливих рис українського народу і його культури. «Книга буття українського народу» започаткувала в українській історіографії низку концепцій, які були обґрунтовані у наступні часи. Велике значення мав той факт, що своїми документами товариство рішуче утверджувало назву народу «українці». До складу Кирило-Мефодіївського товариства входили: Микола Костомаров – історик, професор Київського університету; Микола Гулак - колезький секретар; Микола Савич - поміщик Полтавської губернії; Пантелеймон Куліш - службовець освіти, історик, письменник; Василь Білозерський - учитель; Тарас Шевченко – поет, художник; а також студенти Олександр Навроцький, Панас Маркович, Іван Посяда, Юрій Андрузький. Значення Кирило-Мефодіївського товариства полягає в тому, що то була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби. Братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

У XIX ст. починає пробуджуватись національне життя в західноукраїнських землях. Ідея національної свідомості стає панівною. Починає набирати значення національна мова, історія, література і фольклор. Шлях до національної свідомості пролягав через книгу. Західноукраїнську інтелігенцію представляло духовенство. Найвидатнішим представником старшого покоління національної інтелігенції був І. Могильницький. Цей освітній і церковний діяч заснував у Перемишлі д'яковчительський інститут, написав 5 підручників. У своїх працях “Розвідка про руську мову” 1829 р. доводив самостійність української мови. М. Левицький – церковний і громадський діяч, був першим кардиналом серед українців, у 1816 році став галицьким митрополитом. Вони займалися створенням початкових шкіл для місцевого населення. Написали граматики українською мовою. Збирали і видавали український фольклор. У 30-х рр. XIX ст. центр діяльності, спрямований на пробудження національної свідомості, переміщується до Львова. Тут створюється гурток під назвою «**Руська трійця**». Засновники: М. Шашкевич (1811-1843 рр.), І. Вагилевич (1811-1866 рр.), Я. Головацький (1814-1888 рр.). Усі вони вихованці львівської семінарії. Мета гуртка: перетворення народної мови на літературну. У 1843 р. гуртківці підготували

історико-літературний збірник “Зоря” (матеріали про Б.Хмельницького, С.Наливайка та рух опришків). Віденська поліція заборонила друкувати збірник. Наприкінці **1836** р. у Будапешті був виданий літературно-науковий альманах “Русалка Дністрова”. Він започаткував нову українську літературу у Східній Галичині. 1837 року Львівська цензура заборонила збірку. «Русалка Дністрова» написана живою народною мовою, фонетичним правописом, «громадським» шрифтом. Її зміст визначали три основні ідеї: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав; позитивне становлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. 2 травня 1848 р. у Львові була заснована Головна Руська (Українська) Рада. Головою її обрали єпископа Г. Яхимовича, а згодом М. Куземського. У 1848 р. у Львові було засновано товариство для просвітньої та літературно-видавничої справи під назвою “Галицько-руська матиця”. У той же час було створено у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Українська мова ставала мовою навчання в народних школах і як навчальний предмет у гімназіях. Революційні події в Австрійській імперії 1848-1849 рр. мали позитивний вплив на життя західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення, особливо у культурній сфері. Але поразка революції і наступ реакції перекреслили більшість революційних завоювань західних українців.

У XIX ст. починає зароджуватись в Україні організована політична опозиція проти російського самодержавства. Свідченням тому є виникнення в українських землях масонських лож, членами їх були ліберальна еліта. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. масонські “майстерні” існували у Києві, Львові, Одесі, Житомирі, Харкові, Полтаві, Дубно та інших містах. 1817 р. у Харкові з’являється майстерня “Вмираючий сфінкс”, у 1818 р. в Одесі починає діяти “Понт Евксінський”, у Києві – “З’єднання слов’ян”, у Полтаві – “Любов до істини”. Незабаром у Росії з’являються декабристські організації і Київ був центром зустрічей “Союзу благоденства”. З **29 грудня по 3 січня 1826** р. тривало повстання Чернігівського полку. Головні причини невдачі декабристського руху в Україні: вузькість, замкнутість, ізольованість. Це була організація в основному дворянської верхівки. Широкі народні маси були ізольовані від їхнього руху, пропаганда серед мас не велася.

У суспільно-політичному, культурно-науковому і мистецькому житті України другої половини XIX ст. помітну роль відігравали так звані *громади* – в основі своїй ліберально-буржуазні організації української інтелігенції. Громади, передусім, мали на меті вести серед селянства та інших непривілейованих прошарків українського суспільства культурницьку, освітню роботу, домагаючись піднесення самосвідомості українського народу. Громади існували у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах Східної України. Учасники їх також «ходили в народ», вчителювали у недільних школах, збирали фольклорні й етнографічні матеріали, видавали науково-

популярні книжки для селян. Щодо ідейно-політичних позицій склад учасників громад був неоднаковий. Поряд з правими громадівцями (В.Б. Антонович, О.Я. Кониський та ін.) у них брали участь і демократи, вихідці з різночинного середовища- О.Черепакін, С.Ястремський, Т. Рильський та ін. До числа демократично настроєних громадівців належав і М.П.Драгоманов — визначний соціолог-публіцист, історик, літературний критик і фольклорист. У розвитку суспільно-політичної думки, фольклористики, літературної критики ХІХ ст. М. Драгоманову належить одне з найпомітніших місць. Він відіграв помітну роль у зміцненні зв'язків східних і західних українських діячів культури, в організації видавничої справи, у пропаганді української літератури у Західній Європі. У діяльності громад брали участь видатні діячі української культури — драматург М. Старицький та видатний композитор М. Лисенко. Кожен з них зробив свій вагомий внесок у справу піднесення самосвідомості українського народу, зміцнення його традиційних культурних зв'язків з іншими братськими слов'янськими народами. М. Старицький і М. Лисенко були активними продовжувачами традицій Т.Г. Шевченка, соратниками — однопумцями І.Я. Франка. У 1876 р. діяльність громад було заборонено, під тиском урядових переслідувань М. Драгоманов і ще деякі громадівці емігрували за кордон. І.Я. Франко писав, що з другої половини сімдесятих років ХІХ ст. центром української думки стала Женева. Саме тут М. Драгоманов написав більшу частину того, що забезпечило йому визначне місце у літературі та публіцистиці ХІХ ст. У **1868 р.** у Львові було засновано культурно-освітнє товариство «**Просвіта**», що ставило своєю метою поширення освіти серед народу, пробудження його національної самосвідомості. У багатьох містах і містечках Галичини існували філії товариства, які організовували читальні, бібліотеки, музичні, драматичні гуртки, видавали газети, журнали, брошури, календарі, підручники для шкіл тощо. «Просвітою» були видані кілька літературних альманахів і збірок творів українських письменників — Т.Шевченка, М. Вовчка, С. Руданського, Ю. Федьковича та ін. У **1873 р.** у Львові з ініціативи М. Драгоманова і О. Кониського було засноване «Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка», яке ставило своєю метою сприяння розвитку освіти, науки, культури. У його діяльності брали участь передові письменники, вчені, культурні діячі. У виданнях товариства з'явилося чимало цінних матеріалів з історії української мови та літератури, фольклористики, етнографії. В **1893 р.** «Літературне товариство» було реорганізоване у «Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка» з трьома секціями: філологічною, історико-філософською математико-природничо-медичною. У діяльності товариства активну участь брав І. Франко, який керував філологічною секцією. У «Записках Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка» публікувалися цінні дослідження з різних галузей наук. З 1897 р. товариство очолив історик М. Грушевський. Романтизм, який проявляється в українській культурі наприкінці 20- 30-х років ХІХ ст., помітно вплинув на

подальший розвиток літератури, на творчість цілої генерації українських письменників. Як відомо, цей напрям з'явився у Західній Європі наприкінці XVIII ст. Будучи загальноєвропейським явищем, романтизм у кожній національній літературі проявив себе самобутньо і відіграв помітну роль у процесі формування націй.

Український романтизм мав свої, типові тільки для нього, елементи. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу і його національна самобутність. Поети-романтики оспівують образ національного героя - козака, самовідданого захисника рідної землі. Романтики визнавали мову як головний чинник розвитку української національної культури і довели здатність цієї культури творити визнані шедеври. Романтизм збагатив українську літературу новими жанрами – баладою, драмою, історичною поемою. Першим осередком появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку XIX ст. був центром духовного життя не тільки Слобожанщини, а й усієї України. Романтизм в Україні досягає своєї завершеності у творчості співця українського народу, Великого Кобзаря **Тараса Григоровича Шевченка**. Поява його «Кобзаря» (1840 р.), поеми «Гайдамаки» (1841 р.), збірки «Три літа» (1847 р.) піднесли поета на вершину української літератури. Під впливом творчості Шевченка почала розвиватися не тільки українська література, а й формувалася українська духовність. Поезія Т.Г.Шевченка закликає до своєї, а не чужої мудрості, до збереження славних традицій, до миру й злагоди між людьми. Величезний вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу мали «Народні оповідання» Марка Вовчка, що з'явилися у 1859 р. Марко Вовчок зробила вагомий внесок у світову літературу, бо її творчість — це набуток трьох літератур: української, російської, французької. Крім того, твори письменниці вже у другій половині XIX ст. перекладалися німецькою, датською, угорською і майже всіма слов'янськими мовами. Багата творчість письменника- романтика Степана Руданського. У його доробку ліричні пісні, історичні поеми «Павло Полуботок», «Мазепа», «Іван Скоропадський», переклади «Іліади» Гомера, «Слова о полку Ігоревім» тощо. Активним діячем національно-культурного відродження на Буковині був Юрій Федькович. Він працював у жанрах ліричної, історичної поезії, відомі його твори у драматургічному жанрі.

Саме в літературі, утискуванні і переслідуванні, з найбільшою силою і повнотою відобразилися суспільно- економічні, громадсько-політичні й культурні процеси у житті українського народу в другій половині XIX ст. Видатних успіхів українська література другої половини XIX ст. досягла, передусім, тому, що в цей час в літературу увійшли такі талановиті письменники **реалістичного напрямку**, як І. Франко, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М.Старицький та ін. Розвиваючи традиції Т.Шевченка, Марка Вовчка, ці письменники розширили ідейно-тематичний зміст української прози, збагатили її монументальними образами і новими художніми засобами.

Література другої половини XIX ст. відзначається суспільною актуальністю, поглиблюється критичний підхід до дійсності, ставляться глибоко актуальні соціальні проблеми, підноситься майстерність зображення народного життя і побуту. У кращих творах того часу бачимо глибоке відображення життя народу, розуміння народності як служіння народу.

Розмаїтість тем, мотивів, проблем, ідей, що порушувалися у літературі другої половини XIX ст. зумовила розвиток відповідних *жанрів*. *Оповідання* досягло значного розвитку ще у 50-60-ті роки у Марка Вовчка, Ю. Федьковича, у наступні десятиліття - у І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О. Кониського, І. Франка. У 90-і роки широко культивувався жанр новели. Тоді ж розпочали свою літературну діяльність видатні новелісти В. Стефаник, Марко Черемшина, Л. Мартович та ін. Прозаїки-новелісти не намагалися творити розгорнуті образи, портрети персонажів, своїми правдивими картинами життя вони досягли великої сили узагальнення, створивши типовий образ, який стояв у центрі глибоко драматичних соціальних конфліктів. На цей само час припадає бурхливий розвиток повісті та роману. Для класичного соціального роману XIX ст. характерне широке суспільно-економічне, побутове і психологічне тло зображення життя.

У другій половині XIX ст. помітних здобутків досягло українське літературознавство. Головна увага митців, теоретиків літератури спрямовується на зміцнення зв'язків української літератури з гуманістичною світовою літературою. Українська література на межі XIX-XX ст. позначена іменами: Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської, І. Франка.

Отже, у XIX ст. в Україні в умовах зародження і розвитку капіталізму відбувався процес формування української нації. Цей період став часом народження становлення української інтелігенції, яка стала основною рушійною силою національно-визвольного руху й руху за культурне відродження України. В означений період у культурному розвитку відчувалася активізація антиукраїнської політики у сфері освіти, літератури, художньої культури.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій, економічне становище українських земель у першій половині XIX ст.
2. Декабристський рух та масонство в Україні, характерні риси.
3. Поясніть роль селянства у революції 40-х років XIX ст. на Західній Україні.
4. Які особливості реформ 60-70-х років XIX ст. в Україні та їх значення.
4. Наведіть приклади українського національного відродження в першій половині XIX ст.
5. Український національний рух в Західноукраїнських землях в першій половині XIX ст
6. Наведіть приклади переслідування української мови царизмом у XIX ст.

7. Які досягнення українського національного руху у другій половині ХІХ ст.

Додаткова література з теми

1. Бойко О.Д. Історія України. К.: Академія, 2002.-С.252-288.
2. Грабовський С. Нариси історії українського державотворення.-К.,1993.-С.306-330.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.-К.,1996.-С.137-183.
4. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.-К.,1991.-С.5-93.
5. Історія України.(Під ред. В.А.Смолія).-К.,1997.-С.262-384.
6. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.-К.,2001.-С.183-272,295-309.
7. Новітня історія України / А.Г.Слюсаренко та ін. /.-К.,2000.-С.133-214.
8. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.493-573.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.115-142.
10. Субтельний О. Україна. Історія.- К.,1991.-С.213-320.

Тема 10. Україна на початку XX ст.

- 1.Революційні події в Україні.
- 2.Перша світова війна і Україна.
- 3.Українська культура на початку XX ст.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити основні періоди економічного розвитку;
- розкрити процес утворення українських політичних партій;
- розкрити характеристики революції 1905-1907 рр., основні етапи революції;
- охарактеризувати діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії;
- визначити український політичний рух на західноукраїнських землях у складі Австро - Угорщини на початку XX ст.;
- розкрити досягнення української культури на початку XX ст.;

1. Революційні події в Україні.

Основними ознаками економічного розвитку українських земель поч. XX ст. стає перетворення Донбасу та Придніпров'я на основну паливно-металургійну базу Російської імперії, більш швидкі порівняно з загальноімперським, темпи розвитку індустрії, високий рівень концентрації виробництва. Водночас, економіка українських земель розвивалася не як самодостатня, а як органічна частина економічного простору Російської імперії. У Росії упродовж 1906-1911 рр. з ініціативи П.Столипіна здійснювалася аграрна реформа, яка передбачала знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі – фермерів, ліквідацію аграрної перенаселеності європейської частини країни шляхом переселення селян у східні райони Росії. У цілому реформа не досягла поставлених цілей, але саме в Україні вона мала найбільший успіх – з общин вийшла майже половина селянських господарств, що сприяло розвитку капіталізму на селі. Особливості політичного становища та соціально-економічного розвитку українських земель обумовили специфіку формування й діяльності українських політичних партій. Їх утворення збігалось у часі з формуванням української політичної еліти загалом. В Галичині народовці на той час заснували свою політичну організацію – Народну раду (1885). Згодом на основі їхніх організацій сформувалися 4 партії – Українська соціал-демократична та Національно-демократична (1899), Русько-українська радикальна (за спрямованістю – соціалістична, 1890) та Християнсько-суспільна партія (1896). Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства спричинило поширення ідеології марксизму. Перші такі гуртки почали працювати у промислових центрах України з кінця 1880-х рр. За зразком створеного В.Ульяновим (Леніним) у 1895 р. Санкт-Петербурзького

«Союзу боротьби за визволення робітничого класу», з 1897 р. аналогічні соціал-демократичні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Листівки й прокламації, поширювані ними на підприємствах, закликали робітників боротися за свої права. Створення Російської соціал-демократичної робітничої партії проголосив I з'їзд соціал-демократичних організацій Росії, що відбувся 1898 р. у Мінську. На ньому 6 організацій представляли 9 делегатів (4 – з України). Влада вдалася до репресій, зокрема 142 члени Київського комітету РСДРП були заарештовані. Після того, як у 1900

р. В.Ленін налагодив за кордоном випуск загальноросійської газети «Искра», у багатьох містах, у тому числі Харкові, Києві, Полтаві, з'явилися іскрівські групи.

У липні–серпні 1903 р.

у Брюсселі і Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Основна частина делегатів дотримувалася платформи, яку пропагувала «Искра» щодо необхідності встановлення диктатури пролетаріату і побудови партії на засадах «демократичного централізму» (що означало жорстку підпорядкованість місцевих комітетів центральному керівництву). Незгодні з платформою «Искры» соціал-демократи («економісти», представники єврейської партії «Бунд») залишили з'їзд. Невдовзі й самі іскрівці розкололися на «твердих» і «м'яких». Прибічники Леніна вважали, що тільки організація професійних революціонерів, яка підтримує в своїх лавах залізну дисципліну і постійно очищується від інакомислячих, може стати ефективним інструментом боротьби з царизмом. Натомість «м'яким» іскрівцям (лідер – Ю.Мартов), була до вподоби демократична побудова європейських партій парламентського типу. Вибори центральних органів партії закріпили перемогу переважаючих чисельно ленінців – більшовиків. «М'яких» іскрівців з цього часу почали називати меншовиками. У місцевих організаціях РСДРП більшовицька фракція домінувала в Катеринославському, Миколаївському та Одеському комітетах. Навпаки, у Харківському і Київському, а також у Союзі гірничозаводських робітників було більше меншовиків.

Під кінець XIX ст. багато українських діячів усвідомили, що національний рух, позбавлений соціалістичного виміру, має невеликі шанси сягнути поза обмежені культурницькі рамки. Одночасно чимало місцевих соціалістів зрозуміли, що, ігноруючи національне питання, соціалізм лишатиметься суспільним рухом зі слабким місцевим корінням. У січні 1900 р., виникла політична сила, яка планувала поєднати боротьбу за національні права з соціальною революцією. Революційну українську партію заснували у Харкові Д.Антонович, М.Русов, Л.Мацієвич, Б.Мартос та інші. До 1902 р. кредо партії виражала написана колишнім активним членом «Братства тарасівців» адвокатом М.Міхновським (1873–1924) брошура «Самостійна Україна»: «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». РУП мала місцеві організації – вільні громади – у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Львові, проводила масштабну видавничу і культурно-просвітницьку

діяльність, розраховану передусім на селян, сільськогосподарських робітників, ремісників. Поступово у партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення. Значній частині рупівців не подобалися категоричність, радикалізм, ставка на силові методи вирішення національного питання.

Не знаходячи підтримки у більшості членів РУП, М.Міхновський у 1902 р. засновує Українську народну партію, яка послідовно обстоювала ідею державної самостійності України. У 1903 р. РУП перейшла на соціал-демократичні позиції, а її фактичним керівником став вчений-соціолог М.Порш. Тоді ж відкололася група на чолі з Б.Ярошевським, що проголосила себе Українською соціалістичною партією. Інша частина, керівне ядро якої утворили письменник В.Винниченко (1880–1951), журналіст С.Петлюра (1879–1926) і М.Порш, у грудні 1904 р. трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Програма УСДРП не містила положення про диктатуру пролетаріату і за змістом більше нагадувала програму німецької соціал-демократії, ніж російської.

Українські соціал-демократи виступали за безкоштовну передачу удільних, кабінетських, церковних і монастирських земель у власність органів місцевого самоврядування (муніципалізацію земель). Конфіскація поміщицьких земель не передбачалася. Партія добивалася автономії України і вважала можливим об'єднання з РСДРП на федеративних засадах за умови визнання її єдиним представником українського пролетаріату. У січні 1905 р. ще одна частина діячів партії на чолі з М.Меленевським заснувала Українську соціал-демократичну спілку, котра досить швидко приєдналася до російських меншовиків на правах автономної організації. Активні контакти спілчани підтримували з бундівцями – членами «Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі й Росії» (скорочено – Бунд, що в перекладі з єврейської означає «союз»). Взагалі представники єврейського народу відрізнялися значною політичною активністю. Крім марксистського Бунду, їх ідейно згуртовували націонал-сіоністи. Оскільки євреї, як і українці, намагалися вибороти собі культурну автономію, в багатьох питаннях вони надавали сприяння українському руху. Зокрема, рішуче підтримував вимоги української автономії палкий теоретик сіонізму В.Жаботинський з Одеси. Виникали й інші українські партії. Так, у 1904 р. з ініціативи Є.Чикаленка (1861–1929) утворилася Українська демократична партія. Її розкол спричинив появу Української радикальної партії на чолі з письменниками Б.Грінченком (1863–1910) та С.Єфремовим (1876–1939). Обидві партії – невеликі за складом – стояли на ліберальних позиціях. Після подолання розбіжностей, в 1905 р., вони об'єднались в Українську демократично-радикальну партію.

Взагалі ж, брутальний тиск з боку владних інституцій як Російської, так і Австро-Угорської імперій, цементував у політичній культурі народних мас недовіру до будь-якої державної влади, сприяв поширенню анархічних ідеалів

та ідей. Перша анархістська група в Україні виникла в 1903 р. у м. Ніжині Чернігівської губернії. В наступному році з'явилося ще кілька таких груп (Одеса, Житомир тощо). Українців Російської імперії, що відвідували Галичину та Буковину в перші роки ХХ ст., незмінно вражали досягнення їхніх західних співвітчизників. Крім партій, тут діяли національні парламентські представництва, наукові товариства, мережа культурницьких організацій («Просвіта»), школи, кооперативи, видавалися газети й книги. Національна інтелігенція працювала в тісному контакті з селянством. Тривалими зусиллями народовців і представників інтелігенції Наддніпрянщини в 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру історії України. Її посів прибулий з Києва 28-річний історик М.Грушевський (1866–1934). Активно включившись у політичне життя, він разом з І.Франком став незабаром ідейним лідером національного руху та символом його єднання обабіч австро-російського кордону. З приїздом Грушевського до Львова у вітчизняній історичній науці відкрилась нова ера. Багатотомна монументальна праця М.Грушевського «Історія України–Руси» – найвидатніший твір української наукової історіографії – дав історичне обґрунтування української державності й справив визначний вплив на державницьке виховання цілих поколінь. Під керівництвом М.Грушевського (з 1897 по 1913 рр.) фактично на неофіційну всеукраїнську академію наук перетворилося Наукове товариство ім. Т.Шевченка, засноване у Львові в 1892 р. В історико-філософській секції НТШ працювали, крім нього, І.Крип'якевич, С.Томашівський, М.Кордуба, у філологічній – І.Франко, М.Сумцов, О. та Ф.Колесси, С.Єфремов, А.Кримський, у математично-природничій – В.Левицький, І.Пулюй, С.Рудницький, І.Раковський та багато ін. Значним внеском у світову науку стали 319 томів праць, виданих НТШ до 1914 р.

Національна орієнтація кращих учених працювала на «українську ідею», сприяла формуванню національної свідомості, утвердженню українського народу як рівноправного члена співтовариства східнослов'янських народів. Втім західноукраїнські землі так і не змогли виборсатися з катастрофічної бідності. На рубежі віків тут налічувалося майже 80% бідняцьких селянських господарств. Більшість промислових підприємств залишалися дрібними, недостатньо механізованими, розташовувалися в селах та невеликих містах. Шукаючи виходу, селяни масово виїздили за кордон – до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії тощо. Буремний початок ХХ ст. Соціальне напруження в аграрному секторі Російської імперії зростало. Не кращими були умови і в робітників. Низька заробітна плата, жахливі умови праці (тільки офіційно робочий день тривав майже 11 годин на добу), погане медичне обслуговування, відсутність політичних прав і свобод поглиблювали катастрофічне становище трудящих мас.

Вибух народного гніву назрівав. Навесні 1902 р. селянські заворушення у Полтавській і Харківській губерніях переросли у повстання, спрямовані проти

поміщиків і місцевої адміністрації. Водночас із загальноросійськими партіями організовувала й спрямовувала селянський рух, в якому взяло участь понад 150 тис. осіб, Революційна українська партія. Значним був вплив на селян, виниклої у 1902 р., Партії соціалістів-революціонерів (есерів), члени якої надавали велике значення методам індивідуального терору проти представників влади. Ідеологія есерів являла собою суміш народницьких принципів із марксистськими ідеями. Влітку 1903 р. робітничий рух на Півдні Росії набув форми загального політичного страйку. Ще дужче позиції царизму підірвала поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр. Початок першій російській революції поклав розстріл мирної демонстрації робітників у Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. Він викликав страйки солідарності в Києві, Харкові, Катеринославі, інших губерніях. Відтоді робітничий та селянський рухи набули загрозливого для влади розмаху. По всій Росії почали формуватися численні союзи: інженерів, лікарів, адвокатів, залізничників, селян тощо, які об'єдналися у Союз Союзів. Активізувався земський рух. Поширення революційних настроїв серед солдатів та матросів засвідчили повстання на панцернику «Потьомкін» (у червні), збройні виступи у Севастополі під керівництвом П.Шмідта (в листопаді) та деякі інші. 17 жовтня 1905 р. Всеросійський загальний політичний страйк змусив царя Миколу II підписати маніфест, що дарував народу громадянські свободи – недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Скликалась законодавча Державна Дума. Все це сприяло піднесенню громадсько-політичного життя. Скасування заборони на українське друковане слово привело до появи легальної національної преси. В багатьох містах з'явилися осередки культурно-освітньої організації «Просвіта». У жовтні–грудні 1905 р. в 13 містах України, зокрема в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Кременчуці, шахтарських містах Донбасу, з'явилися нові політичні організації – Ради робітничих депутатів.

Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення профспілок. У 1905–1906 рр. розгорнули свою діяльність ліберальні партії – конституційно-демократична Партія народної свободи, «Союз 17 Октября», а також монархічні й чорносотенні – «Союз Русского Народа», «Союз Русских людей». В ході революції виразніше окреслилися позиції, методи боротьби й масштаби впливу на маси різних партій. Так, РСДРП, Партія народної свободи, «Союз 17 Октября» діяли переважно у великих містах Центральної та Східної України, а також на Півдні. Есери, як і монархічні організації, мали значний вплив у сільській місцевості. РСДРП у період свого найбільшого впливу, навесні 1907 р., налічувало на Україні понад 18 тис. членів, есери – до 10 тис. Партія народної свободи і октябристи мали у своїх лавах по 7–8 тис. членів, тоді як у монархічних організаціях перебувало понад 200 тис. осіб, що становило 50% їх загальноросійської кількості.

Революційні події дали поштовх до поширення анархізму серед різних верств українського суспільства. Головними центрами цього руху стали

Катеринослав та Одеса. Впродовж 1906–1907 рр. страйковий рух робітників почав згасати, але селянський не вщухав і охопив до 70% повітів українських губерній. Серед революціонерів у цей час поширилися терористичні форми боротьби – всього по імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб. Царський уряд, підштовхуваний масовим селянським рухом, змушений був зайнятися проблемами села. Новопризначений прем'єр-міністр П.Столипін (1862–1911) протягом 1906–1910 рр. почав запроваджувати нову аграрну реформу. З метою підвищення продуктивності сільського виробництва передбачалося створення на селі значного прошарку заможних селян. Сільська община позбавлялася монополії щодо перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об'єднання земельних угідь, належних їм у різних місцях, в одне рівноцінне – «відруб», а то й взагалі виселитися за межі села і заснувати окреме хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав «відрубникам» і «хуторянам» для облаштування грошові кредити. В Україні, де вже було чимало заможних селян (найбільше – на Правобережжі й Півдні), реформа мала цілком позитивні наслідки. На хутори й відруби виселилися 226 тис. селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості. Активно розвивалися ринкові відносини на селі. Зростанню товарності сільського господарства сприяло й ширше застосування машин і добрив. На основі системи заходів, передбачених аграрною реформою, протягом 1906–1912 рр. до Сибіру переселився майже 1 млн. українських селян. Проте, не маючи достатнього капіталу для обзаведення господарством на нових місцях, багато з них і там змушені були орендувати землю або наймитувати у місцевих заможних землевласників. Через постійні матеріальні нестатки, хронічні голодування, незвичайні кліматичні умови, брак кваліфікованої медичної допомоги смертність переселенців сягала 30–40%. Майже четверта частина їх змушена була повернутися в Україну. Важливою подією стали вибори до Державної Думи навесні 1906 р., щоправда майже всі ліві партії бойкотували їх. Загалом від України було обрано 102 депутати (за партійною ознакою з них 38 були кадетами і співчуваючими цій партії, 28 – трудовиками, так називалась парламентська фракція, що об'єднувала, в основному, безпартійних селян). 45 депутатів об'єдналися в Українську парламентську громаду, головою якої було обрано адвоката з Чернігова І.Шрага. Політичною платформою громади стала вимога автономії України, українізації державного управління та освіти. З відповідною декларацією з думської трибуни мав виступити відомий історик, політичний і громадський діяч М.Грушевський, проте 8 липня 1906 р. Дума була розпущена.

Вибори до II Думи відбулися в січні 1907 р. На цей раз у них взяли участь усі вітчизняні політичні сили. Серед 102 депутатів Україну представляли 40 трудовиків, 34 члени правих партій, 11 кадетів, 11 соціал-демократів (6 представників «Спілки», 3 меншовики, 1 більшовик, 1 член УСДРП).

Українська громада складалася з 47 депутатів, з переважанням представників лівих партій. Основні вимоги залишилися незмінними: автономія краю, допущення української мови в систему державного управління та освіти. Через 102 дні роботи, 3 червня 1907 р., II Дума також була розпущена. До виборчого закону були внесені зміни, внаслідок яких селянство позбулося права надсилати до Думи своїх представників. Українська фракція більше не відновлювала своєї роботи. Після падіння революційного піднесення, у 1907–1909 рр. царизм розгорнув репресії. Встановлювався надзвичайний стан, суворо заборонялися демонстрації, мітинги, збори. По всій країні діяли військові трибунали. У підпілля пішли політичні організації. Посилилися переслідування українства. Заборонялося викладання українською мовою в освітніх закладах, українські громади та клуби, більшість організацій «Просвіти» були ліквідовані.

Така ж доля спіткала практично всі основні українські періодичні видання. Комітет у справах друку заборонив вживати в друкованих виданнях терміни «Україна», «український народ». Натомість за широкої підтримки влади бурхливу діяльність розгорнули шовіністичні організації, зокрема «Клуб русских националистов», заснований у Києві в 1908 р. Український визвольний рух опинився в складному становищі. У вересні 1908 р. відбулося створення міжпартійного політичного блоку – Товариства українських поступовців. Активними діячами ТУП були М.Грушевський, С.Єфремов, В.Винниченко, Є.Чикаленко, С.Петлюра, Л.Старицька-Черняхівська та ін. Найближчим своїм завданням Товариство вважало українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви. Утиски з боку царату продовжувалися й надалі. В 1914 р. уряд заборонив святкування дня народження Т.Шевченка. Це викликало хвилю протестів по всій Україні. У Державній Думі розгорнулася гостра дискусія з українського питання, що справило велике враження на суспільство. Незважаючи на загрозу репресій, українське студентство у березні 1914 р. вийшло на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами. Поступово національний рух набирал нових сил. Але цей процес на певний час припинила Перша світова війна.

2. Перша світова війна і Україна.

Війна спалахнула у липні 1914 р. як наслідок протистояння двох воєнних блоків: Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антанти (Англія, Франція, Росія). Поступово в її орбіту втягнулися 38 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Українські землі стали ареною найбільш кривавих битв на Східному фронті. Понад 3,5 млн. українців у російській армії і 250 тис. в австро-угорській змушені були воювати за чужі їм інтереси один проти одного.

На початку війни російські війська переможно зайняли більшу частину Галичини і майже всю Буковину. Відразу ж розпочалася насильницька

русифікація регіону. Мережа українських шкіл і культурно-освітніх установ ліквідовувалась. Понад 12 тис. представників місцевої інтелігенції, в тому числі греко-католицький митрополит А.Шептицький, були депортовані до Сибіру. Однак контрнаступ австро-угорських і німецьких військ змусив до осені 1915 р. Росію залишити Буковину й більшу частину Галичини. Навесні 1916 р. унаслідок Брусиловського прориву російська армія знову підійшла до карпатських перевалів. Далі війна набула позиційного характеру.

З початком війни серед українських політиків стався розкол. Більшість західноукраїнців вирішили взяти бік Австро-Угорщини. В серпні 1914 р. у Львові було засновано Головну Українську Раду – міжпартійний блок за участю радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної партій. Раду очолив К.Левицький (1859–1941). Розпочалося формування українських військових підрозділів. 2,5 тис. добровольців склали легіон Українських січових стрільців. Він брав участь у воєнних діях в районі Стрия та на інших ділянках фронту. Тоді ж з ініціативи емігрантів зі Східної України Д.Донцова (1883–1973), В.Дорошенка, О.Скоропис-Йолтуховського, М.Меленевського та інших у Відні постав Союз визволення України. Його політична програма передбачала створення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей, самостійною українською церквою. Для досягнення цієї мети Союз вважав за доцільне співробітництво з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Що ж стосується Наддніпрянської України, то газета «Рада», що виражала лінію Товариства українських поступовців, закликала українців до захисту Російської держави. Водночас значна частина українських соціал-демократів за участю В.Винниченка зайняла антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!»

Існуючі суперечності з сусідніми державами зумовили втягнення обох імперій у 1914 р. у Першу світову війну. Затяжний характер війни, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем стимулювали посилення жорстокості обох правлячих режимів. Події 1914 – поч. 1917 рр. перетворили українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх жителів – на учасників братовбивчого протистояння. Війна зумовила й інші негативні тенденції та процеси в суспільному розвитку цих земель: розкол національного руху, зведення нанівець легальних можливостей політичної та культурної діяльності, придушення опозиційних сил, застосування імперськими державними органами репресивних акцій, руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. У цілому ж XIX ст. – 1917 рр. був періодом підготовки українського народу до боротьби за незалежність. Цей період характеризується появою молодого покоління людей, які прагнули до об'єднання Західної та Східної України, до досягнення незалежності і створення власної держави.

3.Українська культура на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ ст., а з іншого - йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях: 1) збереження національно-культурних традицій (народницька теорія); 2) орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»). Традиційні тенденції в царині літератури - романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють «нову школу» української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М.Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913р.)

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники нової генерації. Серед них В.Винниченко - прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б.Летант - поет, прозаїк, видавець творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В.Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою "Золоті ворота", де підкреслювалася національна ідея, В.Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі "Сонця руїни" описані події 1663-1687 рр., даються портрети П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича.

Мистецьке життя України розвивалося бурхливо, закладаючи підвалини нового національно-культурного відродження. Період 1905-1914рр. був часом піднесення українського мистецтва, добою загального зростання художньої майстерності, плідного завершення творчої діяльності таких корифеїв національної культури, як І. Франко, Л. Українка, М.Коцюбинський, М. Лисенко. Зростала нова генерація митців: визначних письменників В. Стефаника, В. Винниченка, Л. Мартовича, О. Олеся та ін.; художників М. Самокиша, О. Мурашка, Г. Нарбута, композиторів К.Стеценка, С. Людкевича. Початок минулого сторіччя характеризувався прогресом в галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М.Лисенка.

В Україні в галузі живопису і графіки активно працювали такі майстри,

як О.Мурашко, О.Новаківський, І.Трут, П.Ковжун, М.Сосенко, М.Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О.Архипенко - творець нового напрямку в мистецтві. Одним з провідних центрів художнього мистецтва в Україні на початку століття була Одеса. Тут продовжувало активну діяльність створене у 1900р. Товариство південноросійських художників, художній музей, Одеське товариство заохочування червоних мистецтв, рисувальна школа при ньому. Мабуть, не випадково саме в Одесі на базі названої рисувальної школи виникло Одеське вище художнє училище. Ще один новий художній заклад відкрився в Києві. Йдеться про художню студію О. Екстер, яку відвідували такі митці, як Г.Козінцев, А.Петрицький, С. Юткевич та ін. У цей час значні досягнення характерні для розвитку національного театру. У 1904 р. М.Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 р. там же функціонував український стаціонарний театр М.Садовського, у 1915 р. І.Мар'яненко заснував Товариство українських акторів. Театри України ставили п'єси Л.Українки, О.Олесь, В.Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 р. Л.Курбас став організатором «Молодого театру» у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних акторів, як М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька та ін.

Свіжий подих у театральне життя вносили як досвідчені колективи (театр «Соловцов», театр М. Садовського, театр «Студію», Одеська, Київська, Харківська опери, Харківський міський, Маріупольський драматичний та ін. театри), так і згаданий «Молодий театр» у Києві. Він виник за ініціативи актора театру М. Садовського Леся Курбаса. Цей колектив разом з театром М.Садовського в квітні 1917 р. з метою підвищення художнього рівня українського театру створив товариство «Національний театр», до якого увійшли П. Саксаганський, М.Садовський, М. Старицька, Л. Курбас, І.Мар'яненко, С.Васильченко, О.Олесь, В.Кричевський, М. Жук та інші видатні українські актори, режисери, письменники, драматурги, художники і композитори. Влітку 1917 р. члени названого товариства створили Національний зразковий театр, який працював у Троїцькому народному домі і ставив українську та світову класику за участю І. Мар'яненка, Д. Антоновича, Г. Борисоглібської, Ф.Левицького, тобто цілої плеяди блискучих майстрів української сцени.

З'являється український кінематограф. Перші українські хронікальні фільми вийшли у Харкові. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як

«Наталка Полтавка» «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», в яких брали участь видатні українські актори - М.Садовський, М.Заньковецька, Л.Лінницька. У 1918-1919 роках в Одесі відомий режисер П.Чардинін знімав фільм із знаменитою артисткою, королевою німого кіно Вірою Холодною.

В Україні продовжувався прогрес науки. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д.І.Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини - І.Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А.Кримський. Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке очолив М.Грушевський, випускало «Записки наукового товариства», «Етнографічний збірник», «Матеріали з української етнології». Помітний внесок у розвиток науки, популяризацію позитивних знань робили наукові товариства. При Харківському університеті діяло 8 таких товариств. Пропагандою технічних знань займалися філії Російського технічного товариства в Києві, Одесі, Харкові та інших містах. У 1910 р. засноване київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке проводило археологічні розкопки, вивчало архівні документи тощо. У 1907 р. у Києві існувало Українське наукове товариство, що опікувалося розробкою та популяризацією українською мовою різних галузей науки.

Початок XX ст. – час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, перших кроків авіації. В 1909 р. виникає Київське Товариство повітроплавання, де працював видатний український авіаконструктор, киянин Ігор Сікорський, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проектів гелікоптера, побудованого в 1910 р у Києві. В 1913-1914 рр. І.Сікорський на важких літаках своєї конструкції «Руський витязь» та «Ілля Муромець» встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв.) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Кас'яненко в 1911-1913 рр. будують перший в країні малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий льотчик того часу Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю.Кондратюк у 1919 р. пише роботу «Завоювання міжпланетних просторів» (вийшла друком у 1929 р.), яка вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю.Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Apollo» на Місяць. Розвиток медицини і медичної науки, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою в Одесі І.Мечникова та його учнів - Г.Мінха, В.Високовича, Д.Заболотного, М.Гамалії, В.Субботіна, Л.Гіршмана, С.Ігумнова.

Питання для самоперевірки та повторення:

- 1.Перші політичні партії в Україні кін. XIX – поч. XX ст.
- 2.Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у кінці XIX ст.
- 3.Соціально-економічне становище українських земель у складі Росії на

початку XX ст.

4. Демократична революція 1905-1907 рр. в Україні, позиції політичних партій в революції.
5. Західноукраїнські землі на початку XX ст.: соціально-економічний аспект.
6. Україна та українці у першій світовій війні.

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.252-288;
2. Грабовський С. Нариси історії українського державотворення.-К., 1993. - С.306-330;
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.137-183;
4. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.-Донецк, БАО, 2002. - С.165-219;
5. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1991. - С.5-93;
6. Історія України. (Під ред. В.А.Смоля).- К., 1997. - С.262-384;
7. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.183-272,295-309;
8. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.133-214;
9. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.493-573;
10. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.115-142;
11. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.213-320.

Тема 11.Відродження, обстоювання державності українського народу (1917-1920рр.)

1. Центральна Рада на шляху від автономії до самостійності.
2. Держава гетьмана Павла Скоропадського.
3. Директорія. ЗУНР: пошук політичних та державницьких альтернатив.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити передумови, причини, завдання, характер, основні події Української революції (1917-початок 1918р.);
- назвати термін існування, головну мету, керівництво, основні напрями політичної програми УЦР;
- назвати найважливіші документи періоду Української революції;
- визначити перші спроби радянізації України;
- охарактеризувати внутрішню та зовнішню політику держави гетьмана Павла Скоропадського;
- розкрити основні напрямки політики Директорії УНР, ЗУНР ;

1. **Центральна Рада на шляху від автономії до самостійності.**

Серед проблем, до яких постійно звертаються сучасні історики є проблема української революції 1917-1921 рр. В радянські часи однозначно негативне ставлення до усіх форм української державності цього часу, окрім радянської, в перше десятиріччя незалежності – намагання бачити в усіх процесах, які проходили в Україні однозначно лише національно – державну спрямованість, ігнорування багатобарвного, складного, часто досить протиречивого процесу пошуку вирішення соціальних і національних питань, не відриваючи одне від іншого. Соціальна революція кваліфікувалася як протиприродна національній, Лютнева революція 1917 р. в Петрограді видавалася як суто руське явище, а більшовизм взагалі випав з поля зору.

Сьогоденна історіографія дозволяє об'єктивніше оцінити цей час, а саме, з'ясувати що: українська революція була продовженням Лютневої. Своїх власних сил для вибуху не було. Події в Україні активізували Жовтневу революцію, яка проголосила Декларацію прав народів Росії. – національні і соціальні проблеми перепліталися, а не існували самотійно; українська революція розвивалася не як антиросійська, чи антипольська, антинімецька, а як українська справа; – співвідношення ідей про автономію, федерацію чи самостійництво в побудові держави були обґрунтовані у різних політичних діячів революції, мали свою мотивацію на конкретному історичному фоні; соціалістичні ідеї в революції займали далеко не останнє місце, тому що цвіт нації ототожнював перемогу національного і соціального, тобто ідей гуманізму;

історія КПУ, боротьбистів, масонів (бо провідні лідери революції належали до них) – потребують більш досконалого та незаідеологізованого розкриття.

Початковий етап Української революції 1917-1921 рр. невід'ємний від створення та діяльності Центральної Ради. Вона очолила і консолідувала українські революційні політичні сили, виробила національні та соціальні гасла, формувала і реалізувала стратегію й тактику українського руху, ініціювала проголошення Української Народної Республіки, у структурі якої виконувала функції вищої законодавчої влади – парламенту держави.

Перемога революції в Петрограді відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. В Україні в першій декаді березня виникають окрім органів влади Тимчасового уряду, національної влади також і третя форма влади – ради робітничих і солдатських депутатів. На цей період припадає активізація діяльності українських організацій, яким наприкінці лютого навіть не дозволено було публічно відсвяткувати Шевченківські дні.

Спогади М.Грушевського свідчать, що в межах українського руху існували досить помітні відмінності у світогляді та політичних настроях старшого і молодшого покоління українців.

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вписалася в політичні обставини моменту. Український рух уже перебував на піднесенні. Із вітальних телеграм, які у другій половині березня почали надходити до

Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота "Просвіт", піднімають голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Це свідчило про те, що період становлення Центральної Ради, який продовжувався не більше одного місяця, успішно завершувався. Рада стрімко набрала достатньої політичної ваги.

Український Національний з'їзд розпочав роботу 19 квітня 1917 р. у Києві. В ньому взяли участь 900 делегатів від усіх станів і професій українського населення, солдат і моряків, від політичних, економічних та культурно-освітніх організацій. На з'їзді було ухвалено резолюцію, у якій було підтримано автономістично-федералістичну концепцію Центральної Ради.

З'їзд закликав не чекати скликання Всеросійських Установчих зборів, а розпочати негайно розвивати автономне життя. Центральна Рада була затверджена як Крайова Рада, у складі 150 осіб і прийнято рішення про її поповнення делегатами від робітників, селян та солдатів після проведення їх відповідних з'їздів. Центральна Рада оформилася як вищий законодавчий орган України.

З'їзд прийняв постанову про утворення місцевих органів самоврядування у формі сільських, повітових та губернських комітетів. 26 травня 1917р. у "Декларації" делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду було звернено його увагу на той факт, що рух за автономію України не є справою купки інтелігенції, а спирається на прагнення широких верств українського населення та на рішення Всеукраїнського Селянського з'їзду та Військового з'їзду України.

Спираючись на авторитетні рішення з'їздів, Центральна Рада 25 червня 1917 р. проголосила перший Універсал до українського народу, в якому говорилося: "Не відмежовуючись від решти Росії, не пориваючи зв'язків з російською державою, хай український народ має на своїй землі право розпоряджатися своїм життям. Хай порядок і лад на Україні впроваджує Український сейм, обраний на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування. Усі закони, що мають запровадити в нас лад, матиме право приймати тільки наш Український сейм. Вказуючи на небажання Тимчасового уряду піти на справедливі вимоги України, Універсал проголосив: відтепер самі будемо творити наше життя".

У зв'язку з проголошенням Універсалу постала потреба у створенні уряду. Ним став Генеральний секретаріат у складі голови (В.Винниченко), генерального писаря (П.Христюк) та генеральних секретарів (С.Єфремов, Х.Барановський, С.Петлюра, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко, М.Стасюк). Оскільки Генеральний Секретаріат складався з представників соціалістичних партій, то він звернув головну увагу на вирішення не національно-політичних проблем, а соціально-економічних.

У виданому 3 (16) липня 1917 р. другому Універсалі Центральна Рада наголошувала, що вона визнає Всеросійські Установчі збори, і що вона не виношує планів відокремлення України від Росії. Після цього Тимчасовий уряд 17 серпня видав Тимчасову інструкцію, якою визнавав Центральну Раду, але перетворював Генеральний секретаріат на орган зв'язку між Тимчасовим урядом та Центральною Радою. Центральна Рада у перші місяці зробили дві важливі помилки, які мали вирішальне значення для долі Української держави: вона не приступила відразу до створення національного українського війська і не залучила церкву для розбудови Української держави.

25 жовтня 1917 р. більшовики здійснили переворот і захопили владу в Петрограді. У Києві розпочалася збройна боротьба між силами Київської ради робітничих і солдатських депутатів та штабу Київського військового округу, який стояв на боці Тимчасового уряду. Центральна Рада дотримувалася нейтралітету, і перемогу здобули більшовицькі Ради. Демагогічними декретами про мир і землю більшовики привернули на свій бік селянство та велику частину армії, що, головним чином, складалася із селян.

20 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради М.Грушевський проголосив третій Універсал, який скасовував приватну власність на землю, впровадив 8-годинний робочий день, контроль над виробництвом, скасування смертної кари, реформу суду та національно-культурну автономію для національних меншостей України. Універсал проголошував Українську Народну Республіку (УНР), але у складі небільшовицької Росії.

Ради народних комісарів на чолі з Леніним звернутися 17 грудня 1917 р. з Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради. Радянська Росія офіційно заявила про оголошення війни проти України. Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів у Києві висловився на підтримку Центральної Ради і рішуче засудив зазіхання російських більшовиків. Проголошення III Універсалом Української Народної Республіки, хоча й у складі майбутньої федеративної Росії, змусило Англію і Францію, як союзників Росії у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини, звернути увагу на Україну.

За умов подальшого наступу російських військ ЦР відважилася на рішучий крок. 24 січня 1918 р. було проголошено IV Універсал, у якому проголошувалася незалежність Української Народної Республіки. Разом з тим, в Універсалі зазначалося, що майбутні Українські Установчі збори мають визначити долю федерального зв'язку з Росією. За умовами Брестського мирного договору Німеччина та її союзники визнали Українську Народну Республіку незалежною і суверенною державою. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з одного і Українська Народна Республіка з другого боку уклали договір і заявили, що будуть жити у мирі і дружбі. Між Австро-Угорщиною і Українською Народною Республікою встановлювалися ті межі кордонів, які існували між Австро-Угорщиною і колишньою Російською

імперією.

У відповідності з Брестським договором, який уклала Радянська Росія з Німеччиною та її союзниками, вона зобов'язалася визнати суверенність Української Народної Республіки і припинити проти неї військові дії. Але вона не спішила цього робити і Україна змушена була очищати свою територію від російських військ силою зброї. На кінець квітня 1918 р. уся територія України була звільнена від російських військ. Але вступ німецьких військових частин на Україну дав привід для більшовицької агітації проти Центральної Ради.

Центральна Рада була у надзвичайно скрутному становищі; вона повинна була, налагоджуючи промислове і сільськогосподарське виробництво, вести боротьбу з внутрішньою контрреволюцією, організовувати оборону для відсічі нової можливої агресії з боку Радянської Росії та не допустити втручання німецьких військ у внутрішні справи України. Усе це вона мала робити у той час, коли її зсередини роздирали протиріччя: соціал-федералісти вийшли з уряду, а есери почали діяти спільно з більшовиками.

Уряд, здійснюючи політику боротьби з анархією, корупцією, грабежами налагоджував місцевий адміністративний апарат, але його у багатьох випадках підміняли німецькі військові. Україна ж не мала організованих власних збройних сил. Незабаром німецькі війська роззброїли дивізію українських козаків синьожупанників, а також Січових стрільців.

На засіданні Центральної Ради (29 квітня 1918 р.) обговорювали закони і М.Грушевського обрали Президентом УНР, у той же день у Києві на з'їзді українських хліборобів було обрано Гетьманом генерала Павла Скоропадського. Тим самим було здійснено державний переворот, який санкціонувало німецьке командування. Невдачі утвердження української державності в добу революції 1917-1921 рр., окрім низки факторів внутрішнього характеру, великою мірою були детерміновані зовнішніми військово-політичними чинниками. Процеси національного визволення та становлення державної самостійності України були тісно інтегровані в загальноєвропейський контекст, тому доля УНР була вирішена державами-переможцями у Першій світовій війні. На жаль, не на її користь.

Факт домінуючої ролі німців в організації квітневого державного перевороту в Україні визнається усіма течіями української історіографії – зарубіжною, радянською, сучасною.

Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, незалежної УНР, із німецькою стороною. Тримісячний альянс молодії української демократичної республіки із застарілими центральноевропейськими монархіями завершився її фіаско. Реконструкція цих відносин дозволяє зробити кілька **висновків**:

1. Саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно - національного самовизначення. Німецькі офіційні кола, усвідомлюючи, що саме вони детермінували появу суверенної УНР, не

розглядали її як самодостатнього і рівноправного партнера. Водночас лідери Центральної Ради, зокрема, М. Грушевський вважав, що не "царська справа" контактувати з німецькими генералами.

2. Заскочена небажаним розвитком військово-політичної ситуації, створеної більшовицькою експансією, Україна змушена була запросити термінової військової допомоги Центральних держав. Поспішність, з якою ті відгукнулися на прохання нової союзниці, була зумовлена насамперед потребами розв'язання продовольчої проблеми, життєво необхідної для продовження ними війни.

3. Догматизм соціальної політики УНР інспірував гострий конфлікт між селянами і землевласниками. Приватновласницька ідеологія поміщиків була більш зрозумілою і близькою німецькому офіцерству.

4. Члени уряду ЦР виявилися не тільки недосвідченими управлінцями та політиками, але й слабкими аналітиками. Військова конвенція так і не була укладена, породжуючи не тільки нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, але й селянського спротиву, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх привела.

5. Безплідність спроб німецьких військових і дипломатичних чинників повернути кермо соціального курсу УНР вправо, зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а відтак і пряма загроза зриву експортних поставок з України, все більше підштовхувала вище німецьке військове командування до необхідності зміни Центральної Ради.

6. Не дивлячись на принадливу спокусу розв'язати українську проблему" введенням прямого імперського правління, германське командування з огляду на можливий внутрішній і міжнародний резонанс, здійснило державний переворот, надавши новій моделі української влади архаїчної форми гетьманату.

7. Оцінюючи роль і значення Центральної Ради в історії України, необхідно зазначити, що головною її заслугою було те, що вона добилася визнання права українського народу на незалежну державу, свою мову, культуру.

2. Держава гетьмана Павла Скоропадського.

Протягом одного дня 29 квітня 1918 р. прихильники гетьмана П. Скоропадського оволоділи усіма державними установами. Державний переворот здійснено було безкровно. У цей же день гетьман звернувся з маніфестом – Грамотою до всього Українського Народу, у якому він повідомив про державний переворот і розпуск Центральної Ради та її уряду, а також про скасування усіх законів Центральної Ради. У маніфесті повідомлялося про відновлення права приватної власності на землю та забезпечення прав

робітників.

У Законах про тимчасовий державний устрій України було накреслено напрями діяльності гетьманського уряду стосовно прав населення, законодавства і організації управління. Назву Українська Народна Республіка було замінено на Українська Держава. Отже, у результаті державного перевороту Україна з демократичної республіки перетворювалася в конституційну монархію. Глибоко трагічним для Української Держави був той факт, що керівництво партій соціалістичного спрямування не змогло стати вище партійних інтересів і не підтримало гетьманського уряду. Короткий період гетьманування П.Скоропадського (8 місяців.) був для нього періодом постійного подолання складних умов, створених німецьким насильством над Центральною Радою.

Помилкою гетьманського уряду, так само, як і Центральної Ради, був той факт, що розбудова Української держави проводилася за допомогою старого адміністративного апарату, в якому засідало російське чиновництво, яке робило все, щоб знецінити в очах широкого народного загалу ідею Української державності і реалізувати відновлення “единой и неделимой”.

Не дивлячись на антисоціалістичну політику, гетьманський уряд зробив багато чого для подальшого розвитку української культури. За гетьманату було засновано цілу мережу середніх шкіл, кілька технічних і торговельних училищ вищого типу, два університети, налагоджено українське книгодрукування тощо. За гетьманської доби було засновано Український театр драми та опери, Українську державну капелу та Державний симфонічний оркестр, Державний архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську Національну бібліотеку, Українську академію наук тощо.

Досить обережно гетьманський уряд почав створення власних збройних сил. Як зазначалося, німецькі війська роззброїли українські військові частини. У липні 1918 р. з юнаків заможних селянських сімей було сформовано гвардійську Сердюцьку дивізію, яка нараховувала 5 тис. воїнів. У листопаді почалося формування Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців. З літа почалася підготовка до створення військових частин з українських козаків. З російських військових службовців, які не перейшли на бік Радянської Росії, було сформовано Особливий корпус. У цілому збройні сили гетьманату були незначними і у військовому відношенні не навчені.

На початку липня 1918 р. Український національно-державний союз, перейменований в Український національний союз, оголосив про початок боротьби за владу. Головою Українського національного союзу було обрано популярного політика В.Винниченка. Іншу опозиційну гетьманатові організацію Всеукраїнський союз земств очолив С.Петлюра. Ці організації й почали підготовку до повстання. Гетьманський уряд почав добиватися порозуміння з країнами Антанти, за таких обставин гетьман 14 листопада розпустив уряд і оголосив про федерацію з майбутньою небільшовицькою

Росією.

3.Директорія. ЗУНР: пошук політичних та державницьких альтернатив.

Керівники Українського національного союзу, прагнучи повалити уряд гетьмана, розпочали переговори з представниками Радянської Росії. Для керівництва повстанням проти гетьманського уряду Український національний союз обрав Директорію із п'яти осіб: В.Винниченка, С.Петлюри, Ф.Швеця, О.Андрієвського та А.Макаренка. 14 листопада 1918 р. Директорія, яка перебувала у Білій Церкві, розпочала повстання. У бою 18 листопада під Мотовилівкою війська гетьмана зазнали поразки. 26 грудня було створено уряд, який очолив представник Української Соціал-демократичної робітничої партії В.Чехівський. Цей уряд у своїй більшості, а також В.Винниченко, як і колишній президент УНР М.Грушевський, виступали за союз з російськими більшовиками у боротьбі проти військ Денікіна, якого підтримували країни Антанти. Член Директорії С.Петлюра виступав проти такого союзу. Він пропонував спертися на країни Антанти.

Після повалення гетьманського уряду почалася стихійна організація державницьких органів і, перш за все, армії. Вона формувалася переважно на основі селянських повстанських загонів. Так звана Дніпровська дивізія, створена з повстанців Овруччини і Трипільщини, після наступу більшовицьких армій розпалася, а її залишки стали основою загону отамана Зеленого; на півдні Київська дивізія була під керівництвом отамана Тютюнника і т.д. Покликані до життя революційним піднесенням, вони не відповідали вимогам регулярної армії, не дотримувалися суворої дисципліни. Звичайно, у таких загонах проявлявся патріотизм та героїство, але їх успіхи мали локальний характер, а стосовно єдності УНР вони завдавали більше шкоди, ніж користі.

Саме повстансько-партизанський рух на Київщині у 1919 році стає головним чинником дестабілізації денікінської влади в регіоні. Узятися до зброї селянина здебільшого змушували безчинства і свавілля білогвардійських частин, що досягли масового характеру. У політичному плані серед повстанців домінували самостійницькі (УНРівські) настрої. Повстанський рух, що здійснювався під прапором УНР, виявився найбільш масштабним і організованим. Незважаючи на певні симпатії до гасел радянської влади, прибічників комуністичної доктрини у повстанському середовищі було обмаль. Протягом кількох місяців партизанські загони цілковито дезорганізували ворожі комунікації у безпосередньому запллі військ Київської області й знищили місцеву адміністрацію. Утім, поразка УНР у війні з А.Денікіним не дала змоги українському урядові скористатися наслідками повстанської активності. Зробити це вдалося більшовикам – адже саме діяльність повстансько-партизанських загонів у білогвардійських тилах на Київщині значною мірою й забезпечила успіх наступальних операцій Червоної армії на Правобережній Україні наприкінці 1919 р.

Директорія мала тільки дві боєздатні військові частини: Запорізьку дивізію, якою командував отаман Болбочан та Стрілецьку дивізію на чолі з полковником С.Коновальцем, і невдовзі, під натиском більшовицьких військ, почала відступ.

Почавши творення нових державних відносин у дуже складних умовах війни, Директорія кидалася з боку в бік як у внутрішніх та і в зовнішніх питаннях. Вона проголосила, що вища законодавча влада мала належати Трудовому конгресові, що мав бути обраний трудовим народом, без участі поміщиків та капіталістів. Проте поняття “трудоий народ” викликало гострі дискусії. До “капіталістів і поміщиків” було віднесено всю інтелігенцію: професорів, адвокатів, лікарів, педагогів середніх шкіл та інших. Користувалися виборчим правом ті представники інтелігенції, що були безпосередньо зв'язані з народом: фельдшери, вчителі народних шкіл, дрібні службовці канцелярій тощо – це була дуже серйозна помилка нової влади.

У період між сесіями Трудового конгресу вищу законодавчу владу мала здійснювати Директорія у складі п'яти осіб (В.Винниченко, С.Петлюра, О.Андрієвський, Ф.Швець та А.Макаренко). Вища виконавча влада належала Раді народних міністрів з квітня 1919 р. Рада народних міністрів почала приймати закони, а Директорія їх затверджувала. Влада на місцях належала Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. У серпні 1920 р. ухвалою Ради міністрів було створено Урядову комісію для розробки проекту конституції Української держави.

Комісія, що складалася з 16 членів, розробила Основний державний Закон УНР, у відповідності з яким Українська держава була оголошена самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму, устроєм. Усі громадяни України користуються широкими правами та свободами. Конституція проголошувала рівність громадян перед законом.

Вища законодавча влада, у відповідності з Конституцією, належала Державній раді, а до її скликання – Державному сеймові; вища виконавча влада – Голові держави і Раді міністрів, а судова – незалежним судам.

Вища виконавча влада належала Раді народних міністрів з квітня 1919 р. Рада народних міністрів почала приймати закони, а Директорія їх затверджувала. Влада на місцях належала Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції.

У серпні 1920 р. ухвалою Ради міністрів було створено Урядову комісію для розробки проекту конституції Української держави. Проголошення в Києві УНР інтенсифікувало потяг пробуджуваного населення Західної України до об'єднання з Східною Україною. В Західній Україні почалися виступи за створення незалежної Української держави. Особливо активними були виступи українських студентів, які вимагали приєднання усіх українських земель Австро-Угорщини до Української Народної Республіки.

9 листопада 1918 р. Українська Національна рада проголосила Західну Україну незалежною державою – Західно-Українською Народною Республікою. Було створено Державний Секретаріат на чолі з К.Левицьким. Західно-Українська Народна Республіка розпочала створення власної армії у листопаді 1918 р., ядром якої стала Українська Галицька армія (УГА) та загони українських Січових стрільців.

На початку 1919 р. УГА складалася з трьох корпусів, що складалися з трьох-чотирьох куренів кожен. Коли розпочалися військові дії, то кожен із трьох корпусів було поділено на чотири бригади, кожна з яких мала чотири курені піхоти, полк артилерії, сотню кіннотників, саперів та допоміжні військові групи. У червні 1919 р. було створено четвертий корпус і розпочато було формування п'ятого корпусу. У березні 1920 року галицькі військові частини було влито до дванадцятої і чотирнадцятої більшовицьких армій, чим було формально ліквідовано існування УГА. Кількісний склад УГА становив від 15 тис. до 75 тис. військовослужбовців.

Як відомо, на міжнародному рівні легітимація тієї чи іншої держави пов'язана з її визнанням із боку світової спільноти. Аби вийти на світову арену як незалежна держава, президент Є. Петрушевич та уряд С. Голубовича вели активну роботу на дипломатичному фронті. Однак геостратегічна ситуація складалася не на їхню користь. Гіперболізуючи "більшовицьку загрозу", США і держави Антанти першочерговим завданням вважали створення протидії у формі сильної Польщі. Оскільки і ЗУНР і УНР об'єктивно стояли на заваді цьому, їм важко було розрахувати на підтримку "українського національного проекту".

Усі доленосні рішення, пов'язані з утворенням ЗУНР, базувалися на засадах народоправства і широкого громадського представництва. Натомість, Відень і Варшава обрали тактику доконаних фактів, відмовивши українським політичним силам у праві на безпосередньо визначили долю українських земель.

Швидкоплинне й відносно безболісне встановлення української адміністрації у Східній Галичині беззаперечно свідчило про те, що новопостала держава стала логічним результатом суспільного розвитку. Без широкої підтримки усіх верств суспільства, греко-католицьких архієреїв та парохіяльних священиків постання нової держави і розгортання державотворчих процесів було б неможливим.

Уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) змушений був під натиском польських військ переїхати зі Львова до Тернополя, а потім до Станіслава. У Станіславі було створено колегіальний орган з десяти осіб, який виконував функції глави держави. Голова цього комітету Є.Петрушевич став йменуватися президентом. Було сформовано новий Державний секретаріат на чолі з С.Голубовичем.

4 січня 1919 р. на засіданні Української Національної Ради було ухвалено

проект договору про з'єднання (Злуку) Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою, а 22 січня 1919 р. у Києві урочисто було проголошено злуку Наддніпрянської України, Галичини, Буковини і Закарпаття в Українську Народну Республіку. ЗУНР було перейменовано в Західну область УНР (ЗОУНР), але організація державної влади не змінилася, фактично продовжували діяти дві українські держави, але, як відомо, через пів роки ЗУНР була окупована Польщею. За ризьким мирним договором Польща визнала радянський уряд України.

Питання для самоперевірки та повторення:

1. Лютнева революція 1917 р. і утворення Центральної Ради: внутрішня та зовнішня політика.
2. Держава гетьмана П. Скоропадського: внутрішня та зовнішня політика.
3. Утворення Директорії, її склад, соціальна база та політика.
4. Революційні події 1918 р. в західноукраїнських землях.
5. Шляхи та методи встановлення влади рад в Україні у 1919 р.
6. Політика денікінців в Україні та повстанська боротьба проти них.
7. Селянський повстанський рух в пореволюційній Україні: його історична роль.
8. Розкрийте основні уроки української національної революції 1917-1920 рр.

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.306-345;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.184-243;
3. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.- Донецк, БАО, 2002. - С.223-252;
4. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1991. - С.115-171;
5. Історія України. (Під ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996. - С.123-138;
6. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.310-331;
7. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.215-265;
8. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.574-608;
9. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.143-165;
10. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.321-371.

Тема 12. Україна в міжвоєнний період(1921-1939 р.)

1. Національно-державні відносини в Україні 1920-30-х рр. Союзний договір 1922 р. та його оцінка в контексті міжнародного права.
2. УСРР в умовах форсованої індустріалізації. Колективізація села, методи

здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932–1933 рр.

3. Українізація, її суть та результати.

4. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період.

5. Основні тенденції культурного розвитку 20- 30-х років ХХ ст.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні знати:

- охарактеризувати радянську модернізацію України (1928-1936);
- розкрити сталінську індустріалізацію України (1925-1939 рр.);
- охарактеризувати суцільну колективізацію в Україні (1928-1937);
- визначити суть та результати українізації;
- розкрити особливості розвитку культури в 30-х роках

1. Національно-державні відносини в Україні 1920-30-х рр. Союзний договір 1922 р. та його оцінка в контексті міжнародного права.

Формально влада належала Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Реальна влада належала ЦК КП(б)У і Раді Народних Комісарів УСРР. На поч. 1921 р. 1-м секретарем став В.Молотов, а головою Раднаркому – Х.Раковський. До 1925 р. існувала Українська комуністична партія, проте більшовики її розпустили, встановивши монопартійність. XIII Всеросійський з'їзд рад затвердив план ГОЕЛРО у грудні 1920 р. Мали спорудити 30 теплових і гідравлічних електростанцій. Найбільша кількість в Придніпров'ї та Донбасі. Гроші на будівництво збирались отримати через продрозкладку (300 млн. пудів хліба). Проте план хлібозаготівель на 1920–1921 рр. провалився. На X з'їзді РКП(б) (березень 1921) В.Ленін переконав делегатів замінити продрозкладку натуральним податком. Це була політика відступу від негайної побудови комунізму та отримала назву Нова економічна політика (НЕП).

Найважливішими заходами були: в сільському господарстві – заміна продрозкладки продподатком (чітко визначений обсяг зерна та інших продуктів, який необхідно було здати державі). Розмір продподатку встановлювався перед початком посівної компанії і був приблизно вдвічі менший за продрозкладку. Частину врожаю, яка залишалася після сплати продподатку, селяни могли продавати за ринковими цінами; дозвіл на оренду землі, розвиток різних форм кооперації і використання найманої праці; дозвіл вільної торгівлі сільськогосподарської продукції на ринку; скасування кругової поруки. В промисловості: передача в оренду і продаж у приватні руки малих та середніх підприємств; ліквідація загальної трудової повинності і зрівнялівки в оплаті праці; дозвіл на об'єднання великих підприємств в трести і переведення їх на госпрозрахунок; залучення іноземних інвестицій. В торгівельно-фінансовій сфері: відновлення вільної торгівлі; скасування карткової системи; проведення грошової реформи в 1922-24 рр., яка зупинила шалений темп інфляції. З'явилась конвертована валюта – червонець (дорівнювався 10 золотим

карбованцям); створювався Ощадбанк, що видавав позики фізичним особам; введення державних податків, платні за транспорт, комунальні послуги.

Незважаючи на певні поступки, банки, транспорт, зовнішня торгівля залишались під контролем держави. В Україні НЕП була запроваджена пізніше, ніж в Росії – 1922 р., а ставка продподатку була більшою. До того ж голод 1921-1923 рр. відсунув нормалізацію становища в сільській місцевості на рік-півтора. НЕП втілювалась не завжди послідовно і повно, оскільки значні сили в партії і тодішньому суспільстві вбачали в ньому "повернення до капіталізму". НЕП подолав продовольчу кризу, збільшилися об'єми сільськогосподарського і промислового виробництва, зріс матеріальний рівень життя населення. За законом від 22 листопада 1922 р. земля передавалась селянам в приватне користування чи оренду. Швидко відновлювались господарства, зроста господарча ініціатива і зацікавленість людей у результатах праці, що призвело до підвищення продуктивності праці. У 1925–1926 рр. країна вийшла на рівень довоєнного виробництва, підвищився життєвий рівень населення. У внутрішній політиці відбувались зрушення: амністія колишніх повстанців і членів некомуністичних партій. Система управління економікою залишалась командно-адміністративною, а незмінність авторитарного характеру політичної системи породжували сумніви щодо тривалості НЕПу.

За Конституцією 1919 р. Україна була проголошена незалежною державою. Проте у перспективі передбачалося злиття радянських республік в одну державу. Суверенітет був дуже обмежений. Контроль здійснювали КП(б)У, Червона армія та Надзвичайна комісія. 28 грудня 1920 р. укладено Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР. Об'єднувались комісаріати: військовий, морський, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу та вищі ради народного господарства. У 1922 р. розгорнулася дискусія про об'єднання республік. Нарком у справах національностей Й.Сталін висунув проект "автономізації". Він передбачав їх включення до складу Росії на автономних правах. У жовтні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію про відносини на попередніх засадах. В.Ленін запропонував концепцію "федерації": радянські республіки на рівних правах об'єднувались у федеративну державу, у якій утворювались федеральні органи законодавчої і виконавчої влади, не підлеглі жодній союзній республіці.

30 грудня 1922 р. Перший з'їзд Рад СРСР затвердив Декларацію про створення Союзу і Союзний договір. Їх мали передати ЦВК на розгляд та доопрацювання і остаточно прийняти на II з'їзді Рад СРСР. Республіки виступали на рівних засадах. Створювались союзні Наркомати, союзно-республіканські, та республіканські. Головою ЦВК на Україні обрано Г.Петровського. Х.Раковський виступав проти такого союзного будівництва і вимагав залишити більше прав республікам. Остаточне оформлення СРСР відбулося в січні 1924 р. – було прийнято Конституцію (складалася з 2-х частин – Декларації та Договору про утворення СРСР). Встановлено право виходу з

СРСР, однак реальна влада належала єдиній всесоюзній партії, а права республік були фіктивними. За нормами міжнародного права Союзний договір не був підписаний, замість нього підписали внутрішньодержавний акт – Конституцію. Створення СРСР було як позитивним (оформила свій державний статус, зберегла власні органи влади, чіткі кордони), так і негативним (відсутність юридичного механізму виходу зі складу СРСР, диктатура комуністичної партії на владу) явищем для України.

2. УСРР в умовах форсованої індустріалізації. Колективізація села, методи здійснення та соціально-економічні наслідки. Голодомор 1932–1933 рр.

Наприкінці 1920-х рр. у внутрішній політиці СРСР відбувся різкий поворот. Фундаментом соціалізму повинна була стати велика машинна індустрія. Передбачалося перетворення держави з аграрної в промислову, різке збільшення капіталовкладень в військово-промисловий комплекс. Підприємства важкої промисловості мали випускати паралельно різні види озброєння. Індустріалізацію планувалося провести в стислі строки. Рішення про індустріалізацію прийняте на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року, але до 1928 р. її здійснювали помірно. 1929 р. оголосили "роком великого перелому". Ідеологічною основою радянської модернізації мала стати побудова соціалізму в окремо взятій країні; загострення класової боротьби на шляху просування до соціалізму; ліквідація куркульства як класу. Державний терор став засобом управління в радянській державі. В СРСР почалася форсована індустріалізація.

Джерелами індустріалізації мали стати: перерозподіл коштів на користь промисловості за рахунок сільського господарства; експорт сировини, продовольства; залучення особистих коштів громадян (державні позики, ощадкаси); замороження зарплатні робітників і службовців, згортання виробництва товарів широкого вжитку, введення карткової системи; використання безкоштовної примусової праці політичних в'язнів. Перша п'ятирічка (1928–1932 рр.) передбачала напружені, але реальні темпи приросту промислової продукції. В Україні спостерігались жорстка централізація економіки, директивне господарювання, перекид у бік важкої промисловості, нестача кваліфікованих кадрів, форсовані темпи реалізації запланованих заходів. Україна отримала 20% загальних капіталовкладень, 400 з 1500 підприємств будувалися тут. Було споруджено найбільшу в Європі Дніпровську ГЕС (1932), Харківський тракторний завод, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Запорізький алюмінієвий завод тощо. За роки п'ятирічки фактично зникло безробіття, було створено енергетичну базу. У другій (1933–1937) і третій (1938–1941) п'ятирічках інвестування зменшилося. Проте були запроектовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції. Більше уваги приділялось засвоєнню нової техніки та підготовки кваліфікованих кадрів. Були збудовані Харківський турбогенераторний завод, Краматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці

тощо. Було налагоджено виробництво радіальних, свердловальних, шліфувальних та інших верстатів.

Інтенсифікація праці робітників відбувалася двома шляхами: 1) ентузіазм населення, який підтримувався державою у вигляді таких методів як "соціалістичне змагання" (О.Стаханов), зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами; 2) інтенсифікація праці відбувалась шляхом примусу і страху. У катастрофічних провалах здійснення планів, в аваріях, що почастішали, почали звинувачувати "ворогів народу", "шкідників", з вини яких нібито і траплялися зриви і прориви. Першою політичною справою став так званий Шахтинський процес 1928 р. над інженерами шахт Донецького басейну.

У багато разів зріс рівень виробництва, а промисловий потенціал збільшився в 7 разів. Країна перетворилась на індустріальну, з'явилися нові галузі промисловості (кольорова металургія, електрометалургія, маргарінова промисловість тощо). Почалась урбанізація – перед війною кожен третій житель країни мешкав у місті. Негативні сторони індустріалізації: пограбоване і поневолене село; демонтовано НЕП і запроваджено адміністративно-командну систему; низьким залишався життєвий рівень населення; створено атмосферу напруження, пошуку шкідників, розпочалися масові репресії.

Курс на колективізацію був проголошений XV з'їздом ВКП(б) 1927 р. У 1929 р. розпочалась суцільна колективізація. Вважалося, що соціалізм неможливо будувати без ліквідації приватної власності на землю і переходу до колективного господарства. Почали створювати комуні, радгоспи. У 1927 р. колективізацією було охоплено 1% селянських господарств. Поштовхом до початку колективізації стала хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. У сільському господарстві був неврожай, але влада вдалася до прямої реквізиції зерна, що означало крах НЕПу. Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло: завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі (створити канал перекачування коштів із села до міста на потреби індустріалізації); забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною; ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад; перетворити неконтрольовані державою індивідуальні селянські господарства на велике виробництво, повністю підконтрольне державному керівництву.

5 січня 1930 р. видано постанову ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву". Селян силою заганяли до колгоспів, усупільнювали худобу, птицю, реманент. Здійснюючи опір владі, селяни вирізали худобу. За 1928–1932 рр. її кількість зменшилась удвічі. У 1930 р. колективізацією було охоплено 3,2 млн. селянських господарств. Відбувалась ліквідація куркульства як класу. Куркулів ділили на 3 категорії, кожній з яких передбачалася міра покарання: 1) активні вороги радянської влади і учасники антирадянських виступів (10-річне ув'язнення або розстріл); 2) пасивні вороги радянського ладу, хто на підставі законодавства боронив свою власність (конфіскація майна, виселення до північних і східних районів СРСР); 3) лояльні

до політики більшовиків, що не чинили опору, однак не бажали йти до колгоспів (переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі). Було розкуркулено понад 200 тис. селянських господарств. Кампанія розкуркулення здійснювалась терористичними методами. Прокотилася хвиля селянських виступів та повстань. Й.Сталін зробив маневр і написав у березні 1930 р. статтю "Запаморочення від успіхів". Місцеве керівництво (партійні комітети та радянські організації) звинуватили в перегибах при проведенні колективізації. Селянам дозволялося виходити з колгоспів, однак це був лише тимчасовий маневр спрямований на заспокоєння населення. Половина селян знову вийшли з колгоспів, проте їм не повертали майно, землю давали погану. Директивний лист ЦК ВКП(б) "Про колективізацію", прийнятий восени 1930 р. закликав найрішучішими методами й темпами завершити цей процес. Повторне об'єднання селян у колгоспи мало завершитись до кінця 1931 р. До липня 1935 р. 93% селянських господарств входили до колгоспів (98% посівних площ).

Після 1934 р. вдалося подолати кризу колгоспного ладу. Ліквідували карткову систему, введену 1928 р. У середині 1937 р. існувало 27347 колгоспів, які об'єднували 3 млн. 757 тис. селянських дворів. У 1933 р. УСРР дала державі 317 млн. пудів хліба, в 1935 – 462 млн., в 1938 р. – 545 млн. пудів. У процесі створення колгоспів селянам залишали лише невелику присадибну ділянку землі. Щоб вони не могли продати отримані з неї продукти на ринку, 1930 р. заборонили приватну торгівлю. Хлібозаготівельний план для колгоспів ставав відомим під час збору врожаю. Держава вилучала весь врожай. Незацікавлені матеріально, колгоспники лише робили вигляд, що працюють. Втрати продукції були колосальними, хліб масово "розбазарювався". Щоб уникнути голодування, люди починали приховувати продукцію від обліку. У 1931 р. відбулося зменшення посівних площ на 48% від запланованих. План хлібозаготівель збільшився на 44%, і для його виконання в колгоспах вилучалося продовольче і посівне зерно. У 1932 р. в 44 районах почався голод, який припинився лише після зібрання урожаю. 7 серпня 1932 р. ВЦВК й РНК СРСР ухвалили постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Розкрадання колгоспної власності каралося розстрілом, а за "пом'якшуючих обставин" – позбавленням волі на строк не менш 10 років. Узимку 1932–1933 р. смертність у регіонах УСРР сягала 20% населення. Починаючи з весни 1933 р. смертність від голоду стала масовою. Під час голодомору ніхто не складав статистику померлих, тому кількість жертв коливається від 3 до 10 млн. Голодомор був спрямований на знищення сільського населення. На місце померлих влада переселяла селян з областей Росії. Трагедія 1932–1933 рр. остаточно зламала опір колгоспній системі, суттєво підірвала сили у відстоюванні національних прав.

3. Українізація, її суть та результати.

У перші післяреволюційні роки ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси з суспільством. Одним з кроків у цьому напрямку стало утворення 1922 р. СРСР. Збереження за УСРР статусу навіть формальної, але окремої державної одиниці мало великий позитивний вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури, основи для майбутнього територіального усамостворення України. У 1926 р. з 69 млн. неросіян, які проживали у СРСР, українське населення становило 31 млн. (44%). Такі демографічні показники вказують на політичне значення УСРР у ССРР. Проте ці цифри перебували у різкій невідповідності до частки українців у партійно-державному апараті. Наприкінці 1920 р. у партії більшовиків українці складали лише 19,0%, а у квітні 1922 р. – 23,3%, частки росіян й євреїв дорівнювала відповідно 53,6% і 13,6% (українці становили близько 80% населення УСРР) Тільки 11% особового складу КП(б)У вважали рідною мовою українську, а розмовляли нею всього 2%.

Москва мала намір виправити цю невідповідність, залучивши до управління в республіках представників неросійських національностей. Таким чином вона хотіла розширити соціальну базу свого режиму. У 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику "коренізації" партійно-державного апарату у неросійських республіках. В УСРР ця політика набрала форми "українізації". Першим кроком для її здійснення було усунення від влади відвертих російських шовіністів. Перший секретар КП(б)У Е.Квірінг (1921–1925) та другий секретар Д.Лебедь не приховували свого ворожого ставлення до політики "українізації". Д.Лебедь весною 1923 р. проголосив теорію боротьби двох культур. На його думку, російська культура була революційною, прогресивною і міською, тимчасом як українська – контрреволюційною, відсталою і сільською. У їхньому протистоянні українській культурі належало відступити і загинути. Цю теорію засудило центральне керівництво як прояв російського шовінізму. У квітні 1925 р. на посаду першого секретаря КП(б)У призначили Л.Кагановича, який твердо повів лінію "українізації" партійно-державного апарату.

Одним з головних напрямів «українізації» стало розширення сфери вживання української мови у державному житті. З серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватися курси української мови. У 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві. Якщо 1922 р. українською велося лише 20% усього діловодства, то 1927 р. цей показник досяг 70%. Паралельно зростала кількість українців у партійно-державному апараті. У 1923 р. їхня частка становила 25–35%, у 1926–1927 р. – 52–54%. Одним із найголовніших наслідків «українізації» було витворення нових українських державно-партійних, господарських та культурних еліт, їх кістяк складали національні комуністи. До

них належали Г.Гринько, О.Шумський, М.Яворський та ін. – люди, які були не просто виконавцями партійної волі, але й – в умовах ”українізації” творили її.

Найбільший вплив ”українізація” справила на розвиток національної освіти. Вона збігалася в часі з розгортанням більшовиками культурної революції, головним напрямом якої була ліквідація неписьменності. До революції 1917 р. в Україні взагалі не було українських шкіл, наприкінці 1920-х років 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Частка україномовних вишів зросла з 19,5% 1923 р. до 69% 1929 р. Центром науки стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Різко збільшилась кількість української преси. У 1933 р. вона становила 89% тиражу газет у республіці. Виникли україномовні стаціонарні театри. У 1931 р. вони склали три чверті театрів УСРР. На українській сцені йшли п’єси не лише з національного репертуару, а й світова класика у перекладі на українську мову. У 1928 р. радіомовлення українською мовою велося в 11 містах УСРР. У цьому ж році розпочалася державна програма поширення радіомережі. У 1927–1929 р. у Києві збудовано найбільшу в Європі кіностудію. У 1928 р. в УСРР діяло 6 тис. кінотеатрів, в яких глядачі могли дивитися фільми української тематики – ”Тарас Шевченко”, ”Борислав сміється”, кінокартини, присвячені історії козацтва і гайдамаччини.

Період ”українізації” був часом розквіту різних літературних угруповань, до них входили відомі літератори В.Блакитний, М.Хвильовий, П.Тичина, В.Сосюра, М.Бажан, М.Куліш, Ю.Яновський, особливо високою майстерністю вирізнялася група неокласиків – М.Зеров, М.Драй-Хмара, М.Рильський, П.Филипович. Творчість режисера Л.Курбаса та його театру ”Березіль” порівнюють з діяльністю найбільших авангардистів-реформаторів тогочасного театрального мистецтва в Європі. Поставлені Л.Курбасом п’єси молодого драматурга М.Куліша ”Комуна в степах”, ”Мина Мазайло” були так само яскравим явищем українського мистецтва. Фільми О.Довженка створили йому славу ”першого поета кінематографа”. Наслідки ”українізації” виходили за межі виключно культурної сфери. Вона викликала серйозні зміни в соціальній і національній структурі суспільства, наявність розвинутої україномовної інфраструктури спинила процес русифікації населення у містах УСРР.

Хоча ”українізація” мала характер офіційної лінії, вона проходила не зовсім гладко. Центральне партійне керівництво намагалося звести її до півзаходів. Його ставлення було двоїстим: формально воно підтримувало розширення сфери вживання української мови, але українців не допускали до найвищих урядових ланок. Наприкінці 1920-х років їхня частка серед членів ЦК КП(б)У не перевищувала 25%. Українці не призначалися на найвищі посади у республіканській партійній ієрархії. ”Українізація” мала скромні успіхи серед працівників вищої освіти, робітників Донбасу, чиновників всесоюзних наркоматів та комсомольської номенклатури. У державних організаціях, показники впровадження української мови часто були фіктивними. Обов’язкові складання іспитів для державних чиновників переносилися, але, навіть склавши

іспит з української мови, значна частина чиновників продовжувала користуватися російською. "Українізація" спричинила сильний опір з боку російських і російськомовних партійних та державних бюрократів, військових керівників, технічної інтелігенції, священників Російської православної церкви. Наслідки "українізації" не обмежувалися лише УСРР. Зокрема, М.Скрипник як голова Народного комісаріату освіти надав значну допомогу українському населенню поза межами УСРР на Кубані і Дону, у Казахстані, Середній Азії, Сибіру, Поволжі, задовольняючи його національно-культурні потреби.

Не тільки українці скористались з політики «коренізації». До 1930 р. в УСРР було 25 національних районів. У 1924 р. у складі УСРР утворилася Молдавська АСРР. Національним меншинам в УСРР у місцях їхнього компактного проживання також було гарантовано право на освіту рідною мовою. Початкова освіта на території УСРР здійснювалася понад 20 мовами. У 1920–30-х р. в УСРР існували єврейське і німецьке відділення при Одеському інституті народної освіти, Одеський німецький педагогічний інститут, Ново-Полтавський єврейський сільськогосподарський інститут, низка національних відділів при вишах. Мовами національних меншин виходили 35 газет і журналів. У Криму, який з 1920 р. був частиною РСФРР, провадилася політика "татаризації". Під проводом кримськотатарського комуніста В.Ібрагімова у 1920-х рр. існувала мережа татарських культурно-освітніх установ.

Жодна з республіканських версій "коренізації" у ССРР не зайшла так далеко, як українська. За десять років "українізації" українці перетворилися на повноцінну, сконсолідовану націю.

4. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період.

За Ризьким миром (березень 1921) між ССРР і Польщею – Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя увійшли до складу польської держави. Польща мусила лише тимчасово окупувати Галичину (за Паризькою конференцією 1919), але 1923 р. Рада послів великих держав визнала постійну окупацію. До 1923 р. у Відні існував еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем. Він звертався з нотами протесту проти окупації та за відновлення незалежності. Державам Антанти був потрібен надійний кордон проти більшовицької Росії та переможеної Німеччини. Ним могла стати тільки сильна Польща. Українські землі становили третину польських територій, а українці 16% населення. У 1920–30-х рр. Західна Україна залишалась відсталою аграрною країною Польщі. Польська держава ділилась на "Польщу А" (основні польські землі) і "Польщу Б" (служила ринком збуту продукції та джерелом сировини). Українці зазнавали утисків у сфері мови та освіти. У 1923 р. заборонили вживати термін українець, натомість, "русин", "руський". Школи ставали двомовними з перевагою польської мови. Рівень життя населення різко впав. Ворожнеча між українцями і колоністами досягла 1930 р. апогею. Уряд, під виглядом боротьби з українськими терористами, здійснив жорстокі погроми

мирного населення. "Пацифікація" (заспокоєння) охопила понад 500 сіл. Пацифікація надовго загострила українсько-польські відносини. У середині 1930-х рр. поляки зробили спробу нормалізації стосунків, проте українці її не сприйняли.

На першому Конгресі українських націоналістів, що проходив у Відні з 28 січня до 3 лютого 1929 р., було прийнято рішення про об'єднання Української військової організації, Групи української націоналістичної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді в одну організацію – Організацію Українських Націоналістів (ОУН, голова Є.Коновалець). Метою ОУН було створення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Досягти поставленої мети передбачалося шляхом національної революції і встановлення диктатури. ОУН представляла домінуючу силу українського громадського життя як на території України, так і за кордоном. Насильство сприймалося як основний політичний інструмент у боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. ОУН застосовувала тактику "перманентної революції" – здійснення постійних збройних акцій. У відповідь на терористичні дії ОУН польський уряд розпочав репресивну політику "пацифікації" (утихомирення), спрямовану в першу чергу проти активістів ОУН. Однак під "пацифікацію" підпадали й інші представники українського національного руху. Після убивства 1938 р. Є.Коновальця таємним агентом НКВС П.Судоплатовим в ОУН намітився розкол. Радикально налаштоване крило пішло за С.Бандерою, більш помірні – за А. Мельником. У 1939 р. організація розділилася на ОУН(б) і ОУН(м).

У 1918 р. Румунія окупувала Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину і частину Мармароцини (Закарпаття). Режим на підконтрольних Румунії українських територіях був введений ще жорстокіший ніж в Західній Україні. Здійснювалась тотальна румунізація та асиміляція українського населення. Заборонили українську пресу, здійснювали румунізацію православної церкви. Економіка залишалась напівкустарною, найбільш питому вагу складала харчова промисловість. Тяжким було соціальне становище населення: низький життєвий рівень, жорстока експлуатація, високий рівень безробіття, захворюваності, смертності. Аграрна реформа 1921 р. була реакційною і абсурдною: тоді як у Європі ліквідовувалося поміщицьке землеволодіння, у Румунії воно збільшувалося. Селянські ж наділи урізалися. Спілкуватися українською мовою заборонялося не лише в офіційних установах, а навіть у крамницях та на вулицях. Замість учителів-українців призначалися румуни, яким підвищили заробітну плату на 50% (у Росії за русифікацію платили 15% надбавки!). Тож українці Румунії опинилися в найгіршому становищі порівняно з іншими народностями цієї держави. У 1927 р. була створена єдина легальна українська партія – Українська національна партія під проводом В.Залозецького та Ю.Сербинюка.

У 1919 р. відбулося Хотинське повстання, а 16 вересня 1924 р. –

Татарбунарське повстання. Повстанці захопили жандармський пост і розміщені в Татарбунарах державні установи. Були створені загони, які мусили підняти на боротьбу жителів навколишніх сіл. Всього у виступі взяло участь до 6 тис. чоловік, поряд з українцями – росіяни, болгари, гагаузи, навіть молдавани. На боці влади виступили жителі німецьких хуторів і колоній. Бої тривали до 22 вересня. Багато повстанців загинули. Пізніше, до різних термінів ув'язнення засудили 85 чол. СРСР прагнув повернути Бессарабію, але дипломатичними методами це зробити не вдавалося. Різкий злам у ставленні румунської влади до українців настав у 1937 р., що було пов'язано з посиленням фашистських і великодержавно-шовіністичних тенденцій у країні, підготовкою пануючого режиму до війни. Режим короля Кароля II став авторитарним. У 1938 р. була прийнята нова конституція відверто реакційного змісту. Вона значно погіршувала становище нерумунського населення. Тільки у 1940 р. румунський уряд, опинившись у складній зовнішньополітичній ситуації, дещо лібералізував свою національну політику. У 1940 р. Бессарабія та Північна Буковина зазнали нової анексії, тепер уже з боку СРСР, а їхнє населення відчуло на собі всі жахи "советизації". Дії СРСР прискорили прихід до влади в Румунії генерала Антонеску. Він встановив фашистську диктатуру і зробив Румунію союзником гітлерівської Німеччини. Ці зміни влади негативно вплинули на становище українців, які залишалися в Румунії.

У 1920–30-х рр. Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини. Ставлення до українців тут було кращим ніж в Польщі і Румунії. Чеська влада вирішувала проблеми в аграрному секторі шляхом передачі селянам окремих земель угорських поміщиків, засновувались українські школи, гімназії, діяли товариства "Просвіта", були створені українські театральні осередки, хори тощо. У Празі було створено Український вільний університет, педагогічний інститут ім. Драгоманова, у Подебрадах – Українську господарську академію, де здобували освіту українці з Чехословаччини, Польщі, Румунії. Офіційно Закарпаття мало назву Підкарпатська Русь. Після Мюнхенської угоди 1938 р. закарпатські українці зажадали автономії. 11 жовтня затверджено уряд Карпаторуської держави. 26 жовтня прем'єром став А.Волошин. Угорський диктатор Хорті почав вимагати передачі Словаччини і Закарпаття Угорщині. 2 листопада 1938 р. Віденський арбітраж схвалив цю претензію. Українці були змушені перенести столицю до м. Хуст. Уряд А.Волошина заходився будувати державність, збройні сили, налагоджував економічне життя. Адміністративні органи, система освіти й видавнича справа переводилися на українську мову. Велике враження справили події в Закарпатті на жителів Галичини. Туди виїхала група ОУН для допомоги у створенні організації національної оборони "Карпатська Січ". 14–15 березня Угорщина почала загарбання Закарпаття. А.Волошин 14 березня заявив, що Карпатська Україна стала незалежною. 15 березня у Хусті сейм ухвалив низку документів. Підтвердив незалежність,

затвердив прапор (синьо-жовтий), герб, гімн ("Ще не вмерла Україна"). Кілька тисяч січовиків стали до бою з 40 тис. угорською армією. 18 березня угорці ввійшли до Хусту. Тиждень тривала боротьба. Загинуло понад 5000 українців. Боротьба допомогла закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації.

5. Основні тенденції культурного розвитку 1920-30-х років.

Після завершення громадянської війни, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в

Україні. Культурний розвиток України у 1920-і роки – відбувався в складних економічних і соціальних умовах. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії». Цей факт визнається не тільки прихильниками, але і критиками радянської влади. Справа в тому, що революція привела в рух різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, були і незадоволені більшовизмом. Останні, як правило емігрували: В.Винниченко, С.Черкасенко, Т.Шаповал, Д.Донцов, О.Олесь.

За радянських часів уперше за довгі роки українська культура одержала державну підтримку, були створені умови для отримання освіти, для всебічного культурного і духовного розвитку всього народу, незалежно від соціального і економічного стану. Характерною рисою суспільного життя став загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищувалась національна свідомість, збільшувалась зацікавленість людей до всього нового.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику українізації, яка передбачала підготовку, виховання і висунення національних кадрів у всіх галузях освіти, науки, культури; організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928р. питома вага газет українською мовою становила 56% загальних тиражів, то у 1930 р. - 89%. Враховувались освітні і культурні запити національних меншин. Вже у 1924-1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник. При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

Вже на початку 1919 року Радянська влада в Україні проголосила основні принципи радянської системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безкоштовність і обов'язковість шкільної освіти. Раднаркомом України було видано декрети про школу, згідно з якими церква відокремлювалася від держави і школа від церкви, скасовувалася плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, всі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. Створювалася десятирічна двоступенева школа, на базі семи класів будувалася професійно-технічна школа. Було встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху. Після остаточного встановлення на Україні Радянської влади, перші її успіхи були саме в ліквідації неписьменності, у розвитку вищої школи, науки і техніки. Зокрема, всупереч прогнозам західних спеціалістів, які вважали, що на ліквідацію неписьменності у колишній Російській імперії буде потрібно сотні, а то й тисячі (!) років, це завдання фактично було вирішене за 20 років. Радянська влада охопила всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом другої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах — до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932-34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти. В Україні розгорталася мережа культосвітніх закладів. З 1928 по 1941 рр. кількість клубів в УРСР збільшилася з 11 до 25 тис., а бібліотек — з 9 до 22 тис. У республіці функціонували 115 музеїв. Особливо плідними у справі розвитку української освіти, науки та культури були 20-ті роки. Національно – культурне піднесення першого пореволюційного десятиріччя деякі автори називають Українським ренесансом (відродженням). Це відродження пов'язується з проведенням в Україні ленінської політики «коренізації» («українізація»), яка була спрямована на підготовку й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі закладів освіти, культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Це справді яскравий феномен в історії українського народу. Це відродження охопило різні сфери життя, і передусім – освіту, науку, літературу, мистецтво. Уже до кінця 20-х років політика українізації принесла свої результати. Зокрема, до 1927 року 78% шкіл, 40% технікумів, 33% вузів працювали з українською мовою викладання; тираж українських газет підвищився у 5 разів і за кількістю назв склав на початку 30-х років 89% від загальної кількості газет. Українізація вийшла за межі республіки. Так, на Кубані, де на той час мешкало 3 млн. українців, діяло 240 українських шкіл, педінститут, видавалися українські книжки. Рідною мовою могли навчатися й національні меншини, які проживали на території України, що сприяло

розвиткові різних культур. Політика українізації дуже швидко дала блискучі наслідки у поширенні освіти всіх рівнів. За десять пореволюційних років в Україні навчалось грамоті 2 мільйони дорослих. У 20-ті роки в Україні відбулися зміни і в системі вищої освіти. При вступі до вищих навчальних закладів враховувалося соціальне походження. Для покращення складу студентів за соціальним станом при вузах створювалися робітничі факультети. Перші робітфаки відкрилися у 1921 р. при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися державні стипендії. У 1925 р. діяло близько 145 технікумів, 36 інститутів і 30 робітфаків. Складна ситуація в освітній сфері в міжвоєнний період була на західноукраїнських землях. На території Польщі, до складу якої вони входили, українці зазнавали дискримінації у сфері мови та освіти. у 1923р. міністерство освіти Польщі заборонило вживати слова «українці» і «український» замість них запроваджувалися терміни «русин» і «руський». У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування західної України. Більшість українських шкіл було перетворено в двомовні (з перевагою польської мови). Полонізувалися й вищі навчальні заклади.

Наука. Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвитку української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов; О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України. Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція; її роботу очолив М.Грушевський, який в 1924р. повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції. Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 р. в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. У 1921 році медичний факультет Одеського університету одержує статус інституту (з 1994 р. – університет). Тут працювали видатні вчені світового рівня – засновники вітчизняної епідеміології та мікробіології Л.Тарасевич, Д.Заболотний; засновники терапевтичної школи М.Стражеско, Ф.Яновський. Та мабуть найвідомішим був і залишається професор-офтальмолог В.П.Філатов,

який в 1936 році заснував Одеський науково-дослідний центр очних хвороб і керував ним до кінця свого життя.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як *пролеткульт*. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «чисто пролетарської культури», яка відповідала б запитам і прагненням народу. В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М.Хвильовий, В.Сосюра), з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови. Український *футуризм*, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О.Слісаренко, В.Ярошенко, М.Терещенко). Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками». Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції. Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, головний теоретик «Гарту» - В.Блакитний - говорив про створення «комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної і безкласової». Лідери «Гарту», виходячи з того, що культура - явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. «Гарт» розпався в 1925 р., коли помер його головний організатор В.Блакитний. У 1927 р. була створена ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Пізніше – в 1930-31 рр. - в Харкові з ініціативи М.Хвильового та інших харківських письменників було створене і діяло літературне об'єднання «Пролітфронт». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного розвитку української літератури. «Пролітфронт» мав свій друкований орган – щомісячний літературно-критичний журнал де друкувалися М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Яновський, Остап Вишня, П.Панч та ін. Небувалою популярністю у 20-і роки набуває *театральне мистецтво*. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театрального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925р. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло». Особливо великою популярністю користувався драматичний театр ім. І.Франка у Києві на чолі з видатним режисером і актором Гнатом Юрою. Зростає нова плеяда майстрів сцени: А.Бучма, Н.Ужвій, Ю.Шумський.

Великих успіхів було досягнуто в *кіномистецтві*. З 1922 року почалося виробництво художніх фільмів, більшість яких було присвячено подіям громадянської війни: «Тарас Трясило» режисера П.Чардиніна. Переломний етап в розвитку українського радянського кіномистецтва пов'язаний з творчістю О.Довженка, який в 1926 році працював кінорежисером на Одеській кіностудії. В історії українського та світового кіномистецтва почесне місце посідають його фільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля». В 1958 р. на всесвітній виставці в Брюсселі його фільм «Земля» включено до почесного списку двадцяти кращих фільмів світу всіх часів і народів. Першим звуковим фільмом в Україні була документальна стрічка «Симфонія Донбасу» Д. Ветрова (1930 р.), а серед художніх – «Фронт» О.Соловйова (1931 р.). Розвиток *живопису* в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягла станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І.Трут, О.Монастирський, І.Курилас. Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до

«Об'єднання сучасних художників України». На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О.Шовкуненка (цикл «Одеський суднобудівний завод»), Ф.Кричевського («Мати», «Довбуш»), В.Коровчинського («Селяни»). Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається К. Малевич - основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

У розвитку скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В.Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т.Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР.

Переміг М.Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений в Харкові, він - автор пам'ятників Т.Шевченку у Києві і Каневі. На Донбасі добре відомий пам'ятник Артему (Сергєєву) І.Кавалерідзе, встановлений в Святогорську. Цьому ж скульптору належить проект монумента у Лохвиці, встановлений до 200-річчя з дня народження Г.Сковороди (1922 р.) Активним було *музичне життя* України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, з'явилися оперні трупи в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря.

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури - це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як *раціоналізм* - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; *конструктивізм* - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головпоштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель («Держпром»), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі.

На початку 30-х років були створені Спілки письменників, композиторів,

художників, архітекторів. У 1932 р. в культурі з'являється термін «соціалістичний реалізм», який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Прославлення міфічних досягнень, лакування дійсності стали органічними якостями ідеологізованої літератури.

І все ж навіть у таких складних умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози. На початку 30-х рр. було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим учбовим закладом став інститут, а середнім спеціальним – технікум, у 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах. Великі інститути індустріального профілю було створено в Києві, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську. В 1932 році заснований Харківський інженерний гідрометеорологічний інститут, який у 1942 році, під час Великої Вітчизняної війни, був евакуйований до Ашхабаду (столиця Туркменської РСР). В 1944 році інститут перебазувався в Одесу, яка нещодавно була звільнена від фашистів. З того часу він одержав назву Одеський гідрометеорологічний інститут, нині Одеський державний екологічний університет. На 1 січня 1941 р. в УРСР діяли 173 вузи з 197 тис. студентів і 693 середні спеціальні навчальні заклади з 196 тис. учнів. На кінець 30-х рр. Україні в основному було вирішено проблему створення кадрів інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. чоловік.

Непростими в цей час були шляхи розвитку української культури за межами УРСР. Як відомо, з 1919 по 1939 рр. Західна Україна була окупована Польщею. Північна Буковина перебувала під владою Румунії, а Закарпаття опинилося у складі новоутвореної Чехословаччини. Іноземні володарі у ставленні до місцевого населення проводили відкрито колоніальну політику. Польська, румунська та чеська адміністрації розглядали українські землі як сировинний придаток, джерело дешевої робочої сили. По-хижацькому експлуатувалися природні багатства краю. Тут хазяйнували міжнародні монополістичні об'єднання. У руках монополістів США, Франції та інших держав знаходився майже увесь видобуток нафти, значна частина карпатських лісів. Іноземні експлуататори теж вважали західноукраїнські землі територією, що має постачати дешеву сировину для промисловості Заходу. Така політика прирікала місцеве населення на нужду і рабську працю. В галузі соціальної політики утверджувалися найновіші, водночас, найвитонченіші форми експлуатації робітників та селян. Надзвичайно тяжким було становище селянства. Значна частина землі належала великим землевласникам, а селянство перебувало на низькому матеріальному і духовному рівні свого життя. Не кращими були умови життя трудящих у

містах. Безробіття й голод, антисанітарія переслідували західноукраїнського робітника. В 20-30-х рр. на Західній Україні соціальні суперечності, моральна деградація і виродження виявилися особливо рельєфно. Нові, досі невідомі джерела багатства перетворювалися на джерела злиднів. Перевага техніки нібито купувалися ціною моральної деградації. Західноукраїнське населення було позбавлено державної підтримки у розвитку освіти, науки, мистецтва. Урядові установи нових господарів проводили на українських землях політику денаціоналізації, мали на меті знищити українську культуру, мову і українську національність взагалі. Так, не випадково польські колонізатори навіть назву Західної України замінили на «Східну Малу Польщу». Вони висунули теорію, згідно з якою нібито в «Східній Малій Польщі» нема українців, а є окремі етнографічні групи населення: лемки, бойки, русини, гуцули та ін., яких потрібно прилучити до польської культури, або попросту полонізувати. Урядові кола Польщі запроваджували дискримінаційні заходи в галузі освіти і культури, закривали українські школи, культурні заклади, припинялися україномовні видання, переслідували українську літературу та мову.

Під гаслом чистки суспільства від «гайдамацького елементу» розпочалося масове звільнення українських робітників, зміщення з різних посад української інтелігенції. Шовіністичні політичні кола Польщі придушували українську культуру. Для цього й вигадані були «наукові» докази про те, що культура західноукраїнських трудящих начебто є «ані українською, ані польською» і, отже, заслуговує на знищення. Особливо злісні дискримінаційні заходи вживались у галузі освіти. Уряд Польщі практикував масове переселення вчителів-українців вглиб Польщі і насаджував у школах Західної України польських учителів-шовіністів. Під час тоталітарного режиму посилювався наступ на українську культуру. Польська мова стала офіційною урядовою мовою на окупованих землях, в усіх установах та навчальних закладах. У школах з українською мовою навчання документацію дозволялось вести тільки польською мовою. Український селянин чи робітник не мав права звернутися рідною мовою в суд або будь-який інший державний заклад. 31 липня 1924 р. польський уряд прийняв ганебний «кресовий» шкільний закон («кресами», тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусії). Згідно з цим законом вживання української мови (як і білоруської) в школах практично заборонялося. Дітей українців у полонізованих школах шляхом морального, а то й фізичного примусу змушували називати себе поляками, що живуть на польській землі. Дітям українських трудящих доступ до навчання у ВНЗ був закритий. По-перше, через великі кошти на навчання, а, по-друге, взагалі українці не допускалися до навчання. Шовіністична антиукраїнська політика Польського уряду на західноукраїнських землях призвела до того, що з існуючих на Західній Україні в 1913 р. 2800 українських початкових шкіл на

1938 р. залишилося лише 360. Якщо одна польська гімназія припадала на 16 тис. осіб, українська – на 230 тис. Значна частина населення залишалася неписьменною, доступ українцям до вузів обмежувався. Навіть у Львові із дев'яти тисяч студентів у 1936 р. українці складали лише 11,5%, у Чернівецькому університеті у 1939 р. – лише 3,5%. Ні один з вузів не працював з українською мовою навчання. Але, водночас, не припинялися намагання розвивати національну освіту. В 1921 р. представники демократичної громадськості створили у Львові таємний Український університет і Вищу технічну школу. Ректором університету був літературознавець і поет В.Щурат. Після державного перевороту в 1926 р. ці заклади були розігнані, а майно конфісковане. Антиукраїнські тенденції особливо посилювалися після державного перевороту Пилсудського в 1926 р. Протягом 20-х рр. польський уряд поступово ліквідував усі відділення культурно-національного товариства «Січ». Незважаючи на складні умови в життєдіяльності вищої школи та наукових установ Української РСР у міжвоєнний період, за це двадцятиріччя було підготовлено нове покоління української інтелігенції та спеціалістів народного господарства, які, використовуючи досвід та потенціал попередніх поколінь, своєю працею створили потужний економічний і науково-технічний потенціал країни. Він дозволив вистояти в тяжкій сутичці з ворогом в роки суворих випробовувань у Великій Вітчизняній війні і одержати перемогу над фашистськими загарбниками.

Питання для самоперевірки та повторення:

1. НЕП в Україні: мета, цілі і шляхи реалізації.
2. УСРР-УРСР в системі Радянського Союзу.
3. Політика коренізації, її особливості та наслідки.
4. Сталінська соціально-економічна політика 20-х-30-х рр. в Україні та її наслідки.
5. Порівняйте причини та наслідки голоду 20-х та 30-х років ХХ ст.
6. Репресії в Україні: характер, масштаби та наслідки.
7. Українське питання на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.346-385;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.244-306;
3. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.- Донецк, БАО, 2002. - С.252-284;
4. Історія України. (Під ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996. - С.139-153;
5. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.332-391;
6. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.266-316;
7. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.609-650;

- 8.Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.167-192;
9.Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.372-441.

Тема 13.Україна в роки Другої світової війни та її складової частини – Великої вітчизняної війни.

- 1.Українське питання напередодні та в початковий період війни. Доля західноукраїнських земель.
- 2.Напад фашистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим в Україні та боротьба народу проти загарбників.
- 3.Відновлення радянської влади в Україні та завершення об'єднання її земель.
- 4.Основні підсумки й уроки Другої світової війни.
- 5.Культура в роки Великої вітчизняної війни.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати радянсько-німецькі договори 1939р. і західноукраїнські землі;
- охарактеризувати «визвольний похід» Червоної армії в Західну Україну;
- визначити процес включення Західної України, Північної Буковини та Бессарабії в СРСР. Возз'єднання з УРСР;
- охарактеризувати окупацію України військами Німеччини та її союзників;
- охарактеризувати рух опору в Україні (1941-1942);
- розкрити основні підсумки й уроки Другої світової війни.

1.Українське питання напередодні та в початковий період війни. Доля західноукраїнських земель

Наприкінці 30-х рр. західноукраїнські землі, які після Першої світової війни загарбали Польща, Румунія і Чехословаччина, стали об'єктом геополітичної гри між Німеччиною, СРСР, Великобританією, Францією, Італією. СРСР, Польща, Румунія та Чехословаччина намагалися втримати вже підвладні та приєднати нові українські землі. Ситуація була драматичною, оскільки самостійно український народ на той час об'єднатись у єдину державу не міг. Усе залежало від зіткнення інтересів Німеччини та СРСР.

Фашистська Німеччина, прагнучи перерозподілу Європи на свою користь, мала види на Україну. «Хто володіє Україною, той володітиме і Європою», заявляв А. Гітлер. Мюнхенська угода (30 вересня 1938 р.) досягнута з Італією, Францією та Великобританією значно розширила можливості Німеччини. За мовчання західних держав Гітлер розчленував Чехословаччину. У березні 1939 р. Закарпаття одержало самоврядування і було проголошено автономною українською державою – Карпатською Україною; президентом став А. Волошин, прийнято Конституцію. Однак Гітлер ніколи не

розглядав українське питання в інтересах українського народу. За згоду Угорщини увійти до антикомінтернівського блоку Гітлер віддав їй частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове. Згодом все Закарпаття увійшло до Угорщини, а уряд і президент Карпатської України залишили територію краю. Понад 100 тис закарпатців окупанти загнали до концтаборів. Стало незаперечним, що зацікавленість українським питанням продиктована бажанням Німеччини використати його задля власної мети, придушуючи прагнення до возз'єднання всіх етнічних українських земель.

У серпні 1939 р. всі західноукраїнські землі опинилися в епіцентрі зовнішньої політики Москви і Берліна. Готуючись до нападу на Польщу і прагнучи запобігти зближенню СРСР із західними державами, фашистська Німеччина запропонувала СРСР укласти пакт про ненапад. 22 серпня 1939 р., виступаючи перед своїми офіцерами, Гітлер заявив: «Я йду на союз із Сталіним. Через кілька днів я зустрінуся з ним на кордоні і потисну йому руку і разом з ним почнемо новий розподіл світу». Про цю зустріч стало відомо лише у листопаді 1990 р., коли преса повідомила, що знайдено листа директора ФБР США Е. Гувера, який підтверджує, що 17 жовтня 1939 р. Сталін і Гітлер таємно зустрічались у Львові, де підписали нову воєнну угоду замість пакту про ненапад, який за їхнім твердженням, уже вичерпав себе. Саме це і дало впевненість Сталіну в тому, що він і його країна уникнуть війни. Про зговір двох диктаторів свідчить той факт, коли після нападу фашистської Німеччини на СРСР Сталін викликав до себе повіреного Болгарії і запропонував Гітлеру через нього укласти договір, за яким віддавав Німеччині всю Прибалтику, Білорусію та Україну. Отже, 23 серпня 1939 р. було укладено радянсько-німецький договір про ненапад терміном на 10 років, який увійшов в історію як пакт Молотова-Ріббентропа. Укладення такого пакту можна тлумачити як законну спробу відвернути війну. Однак одночасно з договором було підписано таємний протокол, за яким розмежовувалися «сфери інтересів» сторін від Балтійського до Чорного моря, від Фінляндії до Бессарабії. Зміст цього протоколу (можливість введення радянських військ у прибалтійські країни, Польщу і Бессарабію, а в перспективі й у Фінляндію) виявляв імперські амбіції радянського керівництва. Саме територіальний вииграш, поширення радянської системи на нові території і були основною метою Сталіна. Таку ж мету переслідував і Гітлер. Тому договір про ненапад, і особливо його таємний протокол, значною мірою зумовлені спільністю інтересів двох тоталітарних режимів в обох державах.

Переговори з Німеччиною за таємними протоколами Сталін і Молотов вели таємно від радянського народу, ЦК ВКП(б) і всієї партії, Верховної Ради й уряду СРСР. Ці протоколи було вилучено з процесу ратифікації. Рішення про підписання їх за суттю й за формою акт особистої влади і ніяк не відбивали волі радянського народу, який не несе відповідальності за цю змову. Безпосередній результат пакту Молотова-Ріббентропа напад 1 вересня 1939 р.

Німеччини на Польщу, вибухла Друга світова війна. Гітлер розпочав війну проти Польщі в надії на те, що це буде локальна акція, така, як захоплення Чехословаччини. «Перше вересня, на думку англійського історика У. Ширера у книзі «Крах нацистської імперії», стало початком німецько-польської війни, а ніяк не початком Другої світової». За його словами, фактично Друга світова війна почалася 3 вересня, коли уряди Великобританії і Франції, пов'язані з Польщею договорами про допомогу, оголосили війну Німеччині. У той же день на бік Великобританії стали США. Водночас, більшість генералів та солдатів Німеччини, пам'ятаючи про Першу світову, були проти війни з Польщею. Напад Німеччини на Польщу з великою радістю сприйняв Сталін. 19 серпня 1939 р. він повідомив Гітлеру, що в разі нападу Німеччини на Польщу СРСР не лише залишиться нейтральним, а й допомагатиме Німеччині. Напавши на Польщу, війська Вермахту швидко наближалися до західноукраїнських земель, які за таємним протоколом мали підпасти під радянський контроль. У цих умовах згідно з договором і таємним протоколом радянські війська 17 вересня 1939 р. перейшли польський кордон і окупували Західну Волинь та Східну Галичину, тобто майже всі західноукраїнські землі. Для цього були задіяні війська Українського фронту, під командуванням маршала С. Тимошенка. Проти знесиленої польської армії, яка вела тяжкі бої з німецькими військами, кинули 67 стрілецьких і кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад, 11 артилерійських полків. На Українському та Білоруському фронтах були задіяні більш ніж 600 тис. бійців, бл. 4 тис. танків, більш 5,5 тис. гармат і 2 тис. літаків.

Сучасні українські історики вважають, що радянсько-польський конфлікт 1939 р. слід називати не «визвольним походом Червоної Армії», як вважала радянська історіографія, а справжньою війною. Дійсно це була війна, оскільки були бойові дії, вбиті та військовополонені. За свідченням В. Молотова, втрати РСЧА становили 737 убитих і 1872 поранених. Радянські дані свідчать, що до полону потрапило 230 тис. польських військових. Рядових та унтер-офіцерів (здебільшого українців та білорусів), було звільнено, а тисячі польських офіцерів відправили в концтабори і в 1940 р. були розстріляні НКВС.

Після 12-денних боїв з польськими частинами війська Червоної армії вийшли на Західний Буг і Сян, де й зупинилися. А 22 вересня на честь успішного завершення польської кампанії та зміцнення радянсько-німецької дружби в Бресті, Пінську, Перемишлі та деяких інших містах відбулися спільні паради обох військ.

28 вересня 1939 р. радянсько-німецький альянс, скріплений бойовими діями проти беззахисної Польщі, було доповнено новим договором про дружбу і кордони. За цією домовленістю кордони між Німеччиною і СРСР пройшли вздовж річок Сян і Західний Буг. Більшість території Західної України відійшла до СРСР. Частина етнічних українських земель (Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя) площею 16 тис. км², на якій проживало близько 550

тис. українців, опинилася під німецькою окупацією. Долю Північної Буковини та Бессарабії було вирішено в кінці червня 1940 року. На вимогу радянського керівництва за порадою Берліна Румунія 28 червня 1940 р. передала ці території СРСР. Водночас Червона армія перейшла кордон через р. Дністер і зайняла Північну Буковину та Бессарабію. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення до складу УРСР цих земель. Раніше постанову Народних Зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР ухвалили відповідно Верховні Ради СРСР 1 листопада і УРСР 14 листопада 1939 р. Унаслідок цього населення України напередодні війни з Німеччиною збільшилося на 8,8 млн. осіб і становило майже 41,7 млн. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. км². Після приєднання до СРСР західноукраїнських земель було проведено широкомасштабну «радянізацію», а саме: здійснювалося механічне перенесення «казармового» соціалізму, націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл землі між українськими селянами, українізація, поліпшення медичного обслуговування тощо. Однак, проводилися руйнація політичної та культурної інфраструктури, насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії проти т.зв. буржуазних спеціалістів, масові депортації населення тощо. З осені 1939 р. до осені 1940 р. було репресовано, головним чином депортовано без суду й слідства, близько 10% населення західних областей. Обманом, ніби для навчання в Києві, Харкові, Донецьку, молодь вивозили до Сибіру. Усього репресували і вислали без суду й слідства 312 тис. сімей, або майже 1,2 млн. осіб.

Рятуючись від сталінських переслідувань, багато мешканців Західної України намагалися втекти до створеного німцями на колишніх польських землях у 1939 р. генерал-губернаторства. Усього, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. до німецької зони перебралося понад 20 тис. біженців-українців. Унаслідок таких дій радянської влади ставлення до сталінського режиму різко змінилося: зростав рух Опору, активізувалася підпільна мережа ОУН. Вона не лише витримала репресії режиму, а й навіть здобула нових прихильників. Попри всю суперечливість та неоднозначність політики тоталітарного режиму в західноукраїнських землях, об'єднання в межах однієї країни вперше за багато років більшості українських етнічних територій стало визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим в Україні та боротьба народу проти загарбників.

Наприкінці 30-х на початку 40-х рр. Україна у складі СРСР була на становищі залежної республіки. Не маючи власної держави, свого уряду, армії, вона опинилася поміж гітлерівським і сталінським тоталітарними режимами, будучи беззахисною в умовах війни. Підготовка СРСР до ведення Другої світової війни покрита темрявою державних таємниць. Найпотемнішою є дата

вступу Радянського Союзу у війну, що викликає різні тлумачення у істориків. Щоби приховати правду, сталінське керівництво ввело в обіг дату 22 червня 1941 р. Аби версія про 22 червня стала більш правдоподібною, радянська пропаганда придумала «передвоєнний період», до якого включалися два попередні роки, які передували 22 червня, і вигадала цифру 1418 днів війни. Насправді «передвоєнного періоду» не було. Достатньо згадати, що за цей період, тобто з 1939 р. до червня 1941 р. європейські сусіди СРСР стали жертвами радянської агресії. За «передвоєнний період» СРСР захопив території шести європейських країн з населенням понад 23 млн. осіб. Таким чином Сталін планомірно знищив нейтральні держави Європи, установивши спільні кордони з Німеччиною. Від цього безпека радянських кордонів ніяк не могла зрости. 22 червня скоріше не початок війни для СРСР, не день вступу його в Другу світову війну, а просто день початку наступу збройних сил однієї держави (Німеччини) проти збройних сил іншої держави (СРСР) уже в ході війни, в якій обидві країни давно брали участь. Факти переконливо свідчать, що СРСР вступив у Другу світову війну не 22 червня 1941 р., як стверджували Сталін та його оточення, а з перших її днів. Жертвами сталінської агресії стали сусідні держави Європи Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Румунія, значні території яких СРСР приєднав силоміць.

Радянська історіографія стверджувала, що винуватцем війни був світовий імперіалізм, а А. Гітлер лише розпочав її. Проте нові факти свідчать, що війну наполегливо готували як Сталін, так і Гітлер. Ще 1926 р. Гітлер у книзі «Mein Kampf» («Моя боротьба») писав: «Коли ми говоримо сьогодні про придбання нових земель і нового простору в Європі, то насамперед думаємо про Росію та про підкорені їй окраїнні держави... Ця колосальна імперія на Сході дозріла для її ліквідації». Вбачаючи в СРСР головну перешкоду на шляху до світового панування, Гітлер шаленими темпами готувався до війни. У 1940 р. порівняно з 1932 р. військове виробництво Німеччині зросло в 22 рази. Ігноруючи пакт про ненапад і дружбу від 1939 р., Гітлер у грудні 1940 р. затвердив план нападу на Радянський Союз під назвою «Барбаросса» та розгрому СРСР шляхом «блискавичної» війни. На службу німецькій воєнній машині було підпорядковано військово-економічні ресурси захоплених країн з населенням 300 млн. осіб. Вермахт на 1941 р. являв собою грізну силу з дворічним досвідом ведення сучасної війни. Але Гітлер переоцінив свої сили і недооцінив противника, адже Сталін теж наполегливо і цілеспрямовано готувався до війни. Сталін же, закріпившись у Кремлі і зміцнюючи власну диктатуру, значну увагу приділяв проблемам світової соціалістичної революції, яка, за твердженнями класиків марксизму-ленінізму, могла виникнути тільки внаслідок нової світової війни. Відтак, необхідна була сильна армія. З цього приводу начальник Політуправління РСЧА Я. Гамарник у березні 1937 р. заявив: «Большевицкую миссию Красная Армия будет считать выполненной, когда мы будем владеть миром». Виходить, що Друга світова війна для сталінського керівництва була

необхідною і неминучою. До цього висновку Сталін дійшов ще 1927 р., коли почав реалізовувати політику «соціалістичного штурму». Так, за роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.) у СРСР випустили більш 4 тис. танків. А Гітлер вступив у Другу світову війну, маючи 3195 танків. США в 1940 р. мали всього близько 400 таких бойових машин. Упродовж першої і другої п'ятирічок у Радянському Союзі випустили 24708 бойових літаків. До 1935 р. всі основні кораблебудівні заводи СРСР перевели на випуск бойових кораблів. У 1938 р. Німеччина, готуючись до Другої світової війни, мала 57 підводних човнів, а СРСР, який ніби не збирався вступати у війну, мав 165 таких човнів, а на 22 червня 1941 р. 218. Прискореними темпами будувались і надводні кораблі. Таким чином, на підготовку війни РНК СРСР використала близько 50% державного бюджету 1941 р.

Сталін неодноразово на таємних нарадах наголошував на своєму плані «звільнення Європи»: «Втянуть Европу в войну, оставаясь самому нейтральным, затем, когда противники истощат друг друга, бросить на чашу весов всю мощь Красной Армии» (Соч., т. 6, с. 158). Не бажаючи розпочинати війну першим, побоюючись засудження світовою спільнотою він заявляв: «Мы вступим, но вступим последними, чтобы бросить на чашу весов гирю, которая могла бы перевесить» (Соч., т. 7, с. 14). Сталін намагався зіткнути Англію і Францію, а згодом і всю Європу з Німеччиною, а сам залишався б в тіні. Таємне рішення розпочати війну за «звільнення Європи» від фашистської загрози було прийнято 19 серпня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Офіційна наука заперечує можливість такого засідання. Проте в 1994 р. знайдено промову Сталіна на цьому засіданні. У ній зокрема сказано: «Позже все народы, попавши под «защиту» победоносной Германии, тоже станут нашими союзниками. У нас будет широкое поле деятельности для развития мировой революции». Для неї була необхідна світова війна. «Диктатура большевистской партии становится возможной только в результате большой войны», заявив Сталін 19 серпня 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), рішення якого відкрили шлях до Другої світової війни.

На радянсько-німецьких кордонах розташовувались основні сили Червоної Армії. У 1940 р. радянське керівництво розгорнуло там 22 армії. За даними маршала Г. Жукова, у прикордонних округах було зосереджено 170 (за іншими 239) дивізій і дві стрілецькі бригади, загалом 2,9 млн. осіб, на озброєнні яких було 1540 літаків нових типів, 1800 важких і середніх танків (у тому числі 1475 нових типів). Загалом на західних кордонах було зосереджено 7 тис. танків і 7 тис. літаків. Виявлені архівні документи Генштабу Червоної Армії засвідчують, що 15 травня 1941 р. розглядався план війни проти Німеччини та Румунії, який було схвалено. Раптовий удар (операція «Гроза») намічався на 6 липня 1941 р. 13 червня було здійснено загальне просування РСЧА до кордонів Німеччини і Румунії, а також інтенсивне перебезування авіації. У бойову готовність було приведено і Військово-морський флот. 14

червня 1941 р. почалося примусове виселення населення із західних прикордонних районів. Для безперешкодного і швидкого пересування радянських військ у Європу розчистили проходи в прикордонних загородах, розмінювали мости через річки. Поблизу західних кордонів створювалися величезні запаси боєприпасів, пального, продуктів харчування тощо.

21 червня на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) завершилося створення оперативних груп управління військами. Командувачем групи армій резерву Головного командування було призначено маршала С. Будьонного. Загальне керівництво Південно-Західним і Південним фронтами очолив начальник Генерального штабу генерал армії Г. Жуков. На заступника НКО генерала К. Мерецкова було покладено керівництво Північним фронтом. Проте на світанку **22 червня 1941 р.** німці обрушили шалений вогонь на прикордонні застави та місця дислокації радянських військ. Того ж дня міністр закордонних справ Німеччини зробив заяву, що «Гітлер змушений завдати удару по сталінській імперії, щоб випередити радянський напад на Німеччину». Про «випереджувальний» удар Гітлера писав і адмірал флоту Радянського Союзу М. Кузнецов. РСЧА, зазнавши поразки, залишила Литву, Латвію, Молдавію, майже всю Білорусь, Естонію і значну частину України. За три тижні війни німцям удалося повністю розгромити 30 і наполовину 70 дивізій із 170. Червона армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків і близько 10 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. Драматизм подій на фронті шокував Сталіна. Його вразило не так те, що Гітлер наважився на порушення пакту про ненапад, як те, що Червона армія, про яку він так турбувався, не змогла вистояти. Лише отямившись від потрясіння, на 12-й день війни Сталін нарешті виступив перед народом 3 липня. Які ж причини катастрофічного стану радянських військ у початковий період війни? Перш за все це: негативні явища, породжені тоталітарно-бюрократичною системою управління країною; диктаторські методи сталінського керівництва. Будучи упевненим у своїй непогрішності він особисто вирішував усі нагальні питання. Сталіну була потрібна перемога у війні будь-якою ціною, щоби виправдати передвоєнні масові репресії.

Сталін та його оточення вперто повторювали про «фактор раптовості» нападу на СРСР. Цей фактор знадобився Сталіну для того, щоб приховати свої дії з підготовки війни і виправдати власні помилки та прорахунки в організації відсічі агресору. Теза про раптовість це міф. Оскільки ще від червня 1940 р. численні резиденти закордонного відділу НКВС і розвідка генштабу отримували тривожні сигнали про наміри німецького уряду порушити радянсько-німецький пакт про ненапад. А з квітня 1941 р. така інформація отримувалась по кілька десятків разів майже щодня. Агентура інформувала Сталіна навіть про дату нападу Німеччини на СРСР. Однак він сприйняв це як провокацію. На повідомлення військового аташе у Франції генерала

Суслопарова про те, що війна почнеться 22 червня, Сталін написав: «Довідайтесь, хто автор цієї провокації, і покарайте його». Це було 21 червня 1941 р. Отже, раптовість нападу була, але не для Сталіна, а для народу та армії. Тривалий час радянські історики стверджували, що однією з причин невдач РСЧА в перші роки війни була перевага німців у бойовій техніці, особливо у танках. Творцем міфу про кількісну перевагу фашистських військ у танках та іншому озброєнні був сам Й. Сталін. Виступаючи 6 листопада 1941 р. на урочистому засіданні з приводу 24-ї річниці Жовтневої революції він назвав перевагу Німеччини в танках однією з двох причин невдачі радянських військ. Першою причиною була відсутність другого фронту в Європі. Однак, історичні документи свідчать, що на 22 червня 1941 р. СРСР мав 24 тис. танків, а Німеччина 3350. Наприкінці 1939 р. в СРСР було взято на озброєння важкий танк КВ, а згодом і середній Т-34. Обидва мали могутнє озброєння і броню. У прикордонних округах у 1941 р. цих танків налічувалося 1475. Щодо якості німецьких танків, то всі вони в 1941 р. були застарілими і легкими. Перший важкий танк Гітлер планував мати в 1942 р.

Трагічну роль відіграла і воєнно-стратегічна концепція сталінського керівництва, яка передбачала ведення виключно наступальних воєнних дій Червоної Армії. У польовому статуті РСЧА 1941 р. наголошувалося: «Войну мы будем вести наступательную, переноса ее на территорию противника». Звідси впливали практичні настанови на підготовку радянських військ, які не передбачали оборонних операцій. Саме тому значні угруповання збройних сил СРСР було підтягнуто впритул до західних кордонів. Вони і зазнали нищівного удару в перші ж години війни. Позбавлені зв'язку та управління, військові частини і з'єднання зазнали великих втрат у живій силі й техніці. Загальні втрати РСЧА на кінець 1941 р. становили 92%. У перші години війни було втрачено майже всю авіацію першої лінії 1200 бойових машин, тисячі танків, близько 25 тис. вагонів боєприпасів. Радянські війська, по суті, залишилися без бойової техніки. Унаслідок цього армія перетворилася на безладний натовп військовополонених. Лише від час битви за Київ (липень-вересень) у німецький полон потрапило близько 660 тис. осіб, з них 60 тис. командирів. Усього в перші роки війни в полон до німців потрапило близько 4 млн. осіб. Сталін оголосив їх «зрадниками», 50% полонених загинули, а ті, хто повернувся (900 тис. чол.) було кинуто до концтаборів.

Згубними були сталінські репресії 30-х років. Лише з травня 1937 р. до вересня 1938 р. було знищено близько 40 тис. командирів та політпрацівників. У червні 1938 р. були звинувачені у змові в РСЧА і розстріляні заступник наркома оборони М. Тухачевський та видатні воєначальники Якір, Уборевич, Ейдеман, Корк та іншу. Було репресовано 11 заступників НКО, 75 з 80 членів Вищої військової ради, 8 адміралів, два (Єгоров і Блюхер) із чотирьох маршалів, 14 із 16 генералів армії, 90 % командирів корпусів, 35 з 80 тис. офіцерів. Такого масового знищення керівництвом держави власних військових

кадрів світова історія не знала. Сталінські репресії проти військових кадрів продовжувалися і в роки війни. Згадуючи ці події, маршал Г. Жуков писав: «Когда фашисты наступали под Москвой, 200-300 высшего состава сидели в подвалах на Лубянке... А на фронте в это время полками командовали лейтенанты». Усе це трагічно відбилося на боєздатності радянських військ і привело до відступу на схід. 30 червня 1941 р. ворог захопив Львів, а підвечір в місті відбулися Українські Національні Збори, які урочисто проголосили створення Української держави. Уряд (Українське державне правління), очолюваний Я. Стецьком, за кілька днів німці заборонили й заарештувавши Я. Стецька, С. Бандеру відправили до концтабору. Цим актом німці засвідчили, що дарувати Україні незалежність не мають наміру. За вказівкою Гітлера 1 серпня 1941 р. Галичину приєднали до Краківського генерал-губернаторства. Усім надіям на відновлення української держави було покладено край. Під керівництвом ОУН на українських землях розпочалася підготовка до боротьби проти тоталітарних режимів.

Водночас РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили рішення про евакуацію промислових та сільськогосподарських об'єктів і населення. До Росії і Казахстану вивезли 550 великих заводів і близько 3,5 млн. населення. Усе, що неможливо було вивезти, за директивою знищувалося на місці. Україна була перетворена на справжню руїну. РСЧА, зазнавши значних втрат у живій силі та бойовій техніці, продовжували відступати. За перші три тижні війни німецькі загарибники просунулися вглиб території Союзу від 350 до 650 км. 19 вересня 1941 р. після двомісячного штурму німці захопили Київ. 16 жовтня закінчилася героїчна оборона Одеси, що тривала 73 дні. На кінець 1941 р. гітлерівці захопили майже всю Україну й запровадили жорстокий окупаційний режим.

Окупаційний режим в Україні спирався на економічне пограбування, фізичний та моральний терор. А саме: забезпечення продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреб Німеччини; вивільнення «життєвого простору» для арійської раси шляхом фізичного знищення, депортації та вивезення на роботу до рейху українського населення; сприяння колонізації значної частини окупованих земель, заселення їх німецькими переселенцями. Центром окупаційної адміністрації в Україні було м. Рівне. Запроваджувалася обов'язкова трудова повинність, а грабунки, свавілля і терор зводилися у ранг державної політики. За роки війни фашисти закатували в республіці 5 млн. осіб, з них майже 1,3 млн. радянських полонених і близько 1 млн. євреїв, на роботу до Німеччини вивезли 2,4 млн. юнаків та дівчат. Каральні загони СС в УРСР спалили 250 населених пунктів, а населення розстріляли. В Україні було створено 50 гетто і 180 великих концтаборів. Значних втрат зазнали культура й освіта. Щорічно проводилася фільтрація дітей віком від 6-ти до 10-ти років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей. Отже, німецько-фашистський режим в Україні сіяв смерть, розруху, голод.

«Новий порядок» нацистів викликав всенародну боротьбу проти німецьких окупантів, який мав дві складові руху Опору – радянський та націоналістичний (ОУН-УПА). Партизанський рух пройшов кілька етапів від зародження до розгортання активної боротьби з окупантами. Із 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, які було залишено в перший рік війни на окупованій території, на червень 1942 р. діяли лише 22 загони. Решта загонів розпалися, або їх було розгромлено окупантами. Лише на кінець 1942 р. завдяки діяльності Українського штабу партизанського руху на чолі зі Т. Строчаком, утвореного 30 травня 1942 р. в Москві, розпочалось відродження партизанського руху, а 1943 р. він активізувався. Кількість його бійців зросла до 58,5 тис. У цей час формуються партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Федорова, О.Сабурова, М.Попудренка, П.Вершигори, Я.Мельника, М.Наумова. Знищуючи транспорт, живу силу, техніку й боєприпаси, здійснюючи «рейкову війну» та рейди у тилу німецьких військ, партизанський рух перетворився для окупантів на справжній другий фронт. На початок 1944 р. на окупованій території України діяло 39 тис. партизанів. Для боротьби з партизанським рухом німецьке командування змушене було відкликати з фронту до 120 тис. солдатів та офіцерів.

Влітку 1943 р. з'єднання С.Ковпака здійснило похід від Путивля до Карпат. Певний час ковпаківці, дійшовши згоди із загонами УПА, разом проводили бойові операції проти німців. Активну боротьбу з окупантами вели й партизанські загони українських націоналістів. ОУН вела завзяту визвольну боротьбу не лише на західноукраїнських землях, а й Чернігівщині. Документи свідчать, що від вересня 1941 р. і до лютого 1942 р., оунівці створили в Чернігові обласний провід ОУН, а також організації в багатьох районах. Вони залучили до своїх лав інтелігенцію, молодь, представників різних верств населення і створювали збройні загони (загін під керівництвом Стрільця). Улітку 1943 р. з Волині здійснила рейд на північно-східні землі України військова частина УПА під командою Верещака. Переправившись через Дніпро, вона провела ряд успішних боїв проти німців і радянських партизан. І лише у вересні 1943 р., коли Червона армія визволила Чернігівщину від гітлерівців, військам НКВС вдалося розгромити бандерівське підпілля. Похідні групи ОУН у червні 1941 восени 1942 рр. діяли в окупованих німцями Центральній та Східній Україні.

У листопаді 1941 р. в окупованому Києві з ініціативи ОУН(м) було створено Українську Національну Раду на чолі з проф. М. Виличківським, в якій діяли О. Ольжич (Кандиба), поетеса О.Теліга, журналіст І.Драч та ін. На початку 1942 р. організація була розгромлена, а її члени розстріляні у Бабиному Яру. Національно-визвольне підпілля в роки війни діяло і в Донбасі, де організатором був Є. Стахів. Враховуючи специфіку регіону, підпільники відмовилися від гасла «Україна для українців», замінивши на «Смерть Сталіну, смерть Гітлеру». У підпіллі працювали українці, росіяни, греки і

татари. Підпільні організації ОУН діяли в Костянтинівці, Маріуполі, Сталіно (Донецьку), Луганську, Горлівці. Щодо більшовицького підпілля в Донбасі, то, як стверджує Є.Стахів, «ніхто ніде не завважав ніякого сліду жодної більшовицької підпільної організації». У 1941-1942 рр. жодного просталінського підпілля на зайнятих німцями територіях СРСР не було, заявляв М.Хрущов у лютому 1956 року. Підпільний рух виник тільки після Сталінградської битви (лютий 1943 р.), коли в поліські болота висадили спеціально підготовлені десанти з офіцерів НКВС та червоноармійців.

Важливий внесок у розгром ворога зробили також УПА на чолі з Р. Шухевичем, яка була утворена у жовтні 1942 р. на Волині шляхом об'єднання кількох партизансько-військових частин. Вона вела боротьбу як проти німецьких загарбників, більшовицьких партизанів та частин Червоної Армії. Основною стратегічною метою формувань ОУН-УПА стало відродження української державності. Улітку 1943 р. УПА здійснила ряд успішних боїв проти фашистів, унаслідок чого кілька районів Волині та Рівненщини було звільнено з-під контролю німецької адміністрації. У лавах УПА на початку 1944 р. налічувалося біля 100 тис. воїнів, сотні тисяч були співчуваючими повстанцям. Для боротьби з повстанським рухом у Західній Україні сталінське керівництво наприкінці 1944 р. залучило близько 200 тис. солдатів НКВС, партизанських і винищувальних частин. Лише з лютого 1944 р. до жовтня 1945 р. Червона армія та війська НКВС провели 26 685 бойових операцій проти ОУН-УПА. У свою чергу, повстанці здійснили 6148 операцій. За цей час вбито 98 846 повстанців та підпільників і захоплено 104 990 осіб. Тисячі сімей було вислано до Сибіру (за офіційними даними 213 000 осіб). Та мабуть, ніколи не дізнаємося, скільки тисяч дітей, жінок загинуло від каральних загонів НКВС, особливо від тих, котрі, маскуючись під виглядом бандерівців, чинили страшні злочини, щоб скомпрометувати УПА в очах місцевого населення, підірвати до неї довіру. Загалом, як радянські партизани і підпілля, так і підпілля та загони ОУН-УПА своїми бойовими діями зробили вагомий внесок у розгром загарбників і звільнення України від окупантів.

3.Відновлення радянської влади в Україні та завершення об'єднання її земель.

Перемога під Сталінградом (лютий 1943 р.) і розгром німецьких військ у Курській битві (серпень 1943 р.) створили необхідні передумови для наступу радянських військ і звільненню українських земель від загарбників. Відновлення радянської влади почалось взимку 1942-1943 рр. Першим з обласних центрів було звільнено Луганськ 18 грудня 1943 р. Унаслідок успішної Донбаської операції 23 серпня 1943 р. ворог залишив Харків, а 8 березня Донецьк. У вересні 1943 р. війська РСЧА форсували Дніпро. 6 листопада війська І Українського фронту під командуванням ген. Ватутіна визволили Київ, куди й перебралися з Харкова РНК і ЦК КП(б)У. У грудні 1943

р. почався загальний наступ Червоної Армії на Правобережжі. Наступальними операціями на землях України було відзначено 1944 рік. Водночас розпочалася масова депортація народів. У травні 1944 р. з Криму поголовно виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів.

28 жовтня 1944 р. було визволено Закарпаття. Уперше вся етнічна українська територія опинилася під радянською владою. Період німецької окупації України завершився. Визволення України далось ціною не завжди виправданих втрат. На річках Міусі, Сіверському Дінці, на підступах до Дніпра, піхотні частини йшли в атаку без належної підтримки, без боєприпасів, артилерії, танків та авіації. Розгорнуті в Україні польові військкомати мобілізували на визволеній території всіх здатних тримати зброю. Не вишколених, погано озброєних, їх часто відразу кидали в бій. Великими втратами давалися й перемоги під командуванням маршала Г.Жукова. Протягом січня 1943 жовтня 1944 рр. в одній оборонній та в 11 наступальних операціях загинули і дістали поранення 3,5 млн. радянських воїнів, переважно українців. За такі втрати ніхто не відповів.

Взимку і навесні 1945 р. радянські війська спільно із союзниками завдали вермахту кілька нищівних ударів. У квітні розгорнулася Берлінська операція. Після падіння Берліна і самогубства Гітлера 9 травня 1945 р. було підписано акт про капітуляцію Німеччини. Цей день увійшов в історію як свято Перемоги. Однак війна перемогою над Німеччиною не завершилася. Згідно із зобов'язаннями перед союзниками 9 серпня 1945 р. Радянський Союз вступив у війну проти Японії. За короткий час було розгромлено мільйонну Квантунську армію. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт про капітуляцію. Цей день і став кінцем Другої світової війни, в якій загинуло понад 50 млн., серед них близько 27 млн. радянських людей. На завершальному етапі війни відбулось об'єднання українських земель. Питання про повоєнні кордони обговорювалося на Тегеранській (1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні кордони сформувалися в процесі територіальних розмежувань з Польщею, Чехословаччиною та Румунією. 21 квітня 1945 р. СРСР і Польща підписали Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, а 16 серпня його було доповнено договором про державні кордони між двома країнами. Так Західна Україна знову увійшла до складу УРСР.

У жовтні 1944 р. Радянська Армія звільнила від німецьких окупантів Закарпаття. 26 листопада за вже відпрацьованим у Західній Україні сценарієм у Мукачеві відбувся організований партійними органами з'їзд народних комітетів Закарпатської України. Він ухвалив рішення про вихід її із складу Чехословаччини і приєднання до УРСР. Акт було скріплено угодою між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. про кордони. Закарпаття возз'єдналося з Радянською Україною. Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України поставлено 10 лютого 1947 р. У цей день було підписано радянсько-

румунський договір, за яким Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину та Ізмаїльщину. Відтак усі українці опинилися в межах однієї держави й українського питання в розумінні возз'єднання українських земель не стало.

4. Основні підсумки й уроки Другої світової війни.

Підсумки Другої світової війни. Найболючіші **втрати людські.** Українцям довелося брати участь у складі різних збройних формувань. Із 4,5 млн. українців – учасників війни, близько 4 млн. воювали в лавах Червоної Армії, близько 50 тис. у складі загонів, частин і з'єднань радянських партизанів, 80-100 тис. у лавах УПА. Понад 120 тис. українців билися з ворогом у складі польських і чехословацьких формувань, а також військ США, Канади і Франції, у партизанських загонах Югославії, Бельгії, Болгарії, Греції. І це зрозуміло, бо війна роз'єднала не лише родини, а й увесь народ.

Під час Другої світової війни Україна втратила 8 млн. осіб (19,1% населення), з них військові втрати становили понад 2,5 млн. і цивільні 5,5 млн. Ці показники виявилися набагато більшими, ніж у головних воюючих державах. Так, загальні людські втрати Німеччини становлять 6,9 млн., Росії близько 6 млн., США 405 тис, Великобританії 375 тис. осіб. Військові втрати України становлять майже половину військових втрат усіх західних держав гітлерівського альянсу взятих разом. Така надзвичайно висока ціна, яку довелося сплатити українському народу за Перемогу, за визволення Європи від нацизму, за трагічні помилки та прорахунки сталінського керівництва.

Матеріальні втрати. По Україні впродовж 1941-1944 рр. двічі пронісся смерч війни. На руїни було перетворено 714 міст та 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. закладів освіти та науки, 19 тис. бібліотек, більш як 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Водночас були евакуйовані на Схід СРСР понад 550 великих підприємств. З серпня 1941 р. було вивезено за межі республіки 59,8% великої рогатої худоби, 82,1% овець, 26, % свиней, 14, % коней. Прямі економічні втрати СРСР становили 679 млрд. крб., а в Україні – 285 млрд. крб. у цінах 1941 р. Це 42 % усіх втрат СРСР протягом війни. Загальна сума збитків, яких зазнали населення і господарство України, сягнула майже 1,5 трлн крб.

Політичні підсумки. Після війни статус України змінився. Наприкінці війни було створено республіканські військове і закордонне міністерства. 1945 р. Україна разом з іншими учасниками антигітлерівської коаліції виступила фундатором ООН.

Уроки. 1) Політика «умиротворення» агресора, безпринципних сепаратних угод тощо – до добра не призводить. Агресії можна запобігти лише спільними зусиллями всіх або більшості країн і народів. Друга світова війна

показала приклад міжнародного згуртування перед спільною загрозою. Саме антигітлерівська коаліція країн з різними суспільно-політичними системами відіграла доленосну роль. 2) Власну безпеку не можна забезпечити за рахунок безпеки інших. Її можна забезпечити, дотримуючись норм міжнародного права і моралі. 3) Проти війни треба боротися тоді, коли вона ще не почалася. 4) Слід усім країнам і народам визнати право кожного народу жити так, як він цього бажає. .

5. Українська культура в роки Великої Вітчизняної війни.

Чорною хмарою прокотилося фашистське лихоліття через Україну. Гітлерівські загарбники масово знищували цивільне населення, примусово вивозили на каторжні роботи сотні тисяч людей. Було зруйновано 17 тис. промислових підприємств, майже всі колгоспи і радгоспи. Колосальних втрат зазнали наукові, культурно-освітні, медичні установи, вузи, школи. Гітлерівці знищили в Україні 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл, позбавили оселі близько 10 млн. людей. Надзвичайно жорстоке ставлення до жителів міст і сіл викликало масовий опір окупантам, населення піднялося на боротьбу з ворогом. Напад гітлерівців на СРСР 22 червня 1941 р. поклав початок новим, надзвичайно важким випробуванням в історії українського народу та його культури. Для переважної більшості населення УРСР війна з фашистами була справді вітчизняною війною, боротьбою проти іноземного поневолення, проти насильства і руйнування. Разом із народом, який готувався дати відсіч агресорові, стали діячі культури. На початку війни майже третина українських літераторів пішли на фронт. Деякі з них брали участь у партизанській боротьбі. Надруковані на другий день війни вірші П. Тичини «Ми йдемо на бій» та Л. Первомайського «В бій» закликали народ на боротьбу з загарбниками.

22 червня при Спілці художників УРСР створено бригаду для виготовлення антифашистських плакатів. При АН УРСР організовано Науково-технічний комітет сприянню оборони. Відбувалася евакуація на схід закладів науки та культури, музейних цінностей. На осінь 1942 р. гітлерівці окупували велику частину території СРСР, зокрема, всю Україну. Захопивши Україну, фашисти здійснювали плани її перетворення на колоніальну країну, а її «життєвий простір» передбачався для «арійських панів». Почалося знищення місцевого населення, пограбування національних багатств, вивезення до Німеччини промислового устаткування, ресурсів, людей у рабство. Українська радянська інтелігенція віддавала всі сили боротьбі з фашизмом. Під гаслом «Все для фронту, все для перемоги» розгортали свою діяльність в евакуації вчені, працівники культури. Науковці АН УРСР розробляли важливі оборонні й народногосподарські проблеми. На Сході функціонували евакуйовані з України ВНЗ. Патріотичним пафосом, вірою в перемогу сповнені твори письменників України — М. Бажана, П.

Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, Ю. Яновського та ін. Літератори могутнім словом закликали народ до священної війни. Частина з них стали командирами бойових підрозділів, політпрацівниками, рядовими солдатами, військовими кореспондентами, воювали у тилу ворога. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як «Ми йдемо на бій» П.Тичини, «Клятва» М.Бажана, вірші Л.Первомайського. У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика. Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. відновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Було випущено декілька книг, зокрема «Україна в огні» О. Довженка. Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків. Велике мобілізаційне значення мали публіцистичні виступи на сторінках української преси О. Довженка, М.Бажана, Ю.Яновського, А. Малишка та ін. Серед значних прозових творів тих років — «Ніч перед боєм» О. Довженка, «Земля батьків» Ю. Яновського, «Золоті ворота» Л. Смілянського, «Кров України» В. Собка, сатиричні і гумористичні оповідання Остапа Вишні. Із фронтової дійсності взяті сюжети оповідань і новел І. Ле, Л. Первомайського, П. Панча, А. Головка. Значним явищем у драматургії воєнних років стала п'єса І. Кочерги «Ярослав Мудрий».

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співпрацювали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці («За Радянську Україну!», «За честь Батьківщини!»). З Москви українською мовою вела передачі радіостанція «Радянська Україна» (П.Панч, О.Копиленко, Д.Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К.Гордієнко, В.Владко). Діяла пересувна прифронтowa радіостанція «Дніпро». Провідними темами у творчості композиторів періоду війни були патріотизм, віра в перемогу над ворогом. Близько 350 музичних творів, зокрема, 4 симфонії, 6 опер, понад 130 пісень, романсів написали в евакуації композитори України. Серед них виділялись кантата-симфонія А.Штогаренка «Україно моя», «Український квінтет» Б.Лятошинського, опера М.Вериківського «Наймичка». Але найбільшу увагу приділяли створенню масової бойової пісні. Лише за два перших місяці війни київські композитори створили понад 40 пісень і кілька похідних маршів. У роки Великої Вітчизняної війни тривала творча діяльність Спілки радянських художників України (правління тимчасово знаходилося в Уфі). Не припинялася й виставкова діяльність. У галузі живопису плідно працювали О. Шовкуненко, К. Трохименко, С. Беседін, М. Глущенко, М.Дерегус та ін. Ще до закінчення війни, з початком визволення території України, Радянський уряд вживав

заходів щодо розвитку українського образотворчого мистецтва. У Київському художньому інституті були відкриті нові факультети і майстерні, 1946 року заснований Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва,

У радянському тилу продовжували творчу діяльність 42 українських театральних колективи. У репертуарі евакуйованих з України театрів основне місце посідала героїко-патріотична тема. Були створені фронтові філії драматичних колективів — фронтові театри, які давали спектаклі і концерти у частинах діючої армії, шпиталях, у тилу. Київський театр опери та балету ім. Т.Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів. Всього театри України послали на фронт 108 концертних бригад, які несли воїнам українську пісню, танці, музику, їхні виступи бачили і слухали сотні тисяч бійців. Велику роботу проводила українська радіостанція ім. Т.Г.Шевченка під керівництвом Ю. Шумського, яка транслювала виступи українських акторів. Глибокого патріотизму було сповнене українське кіномистецтво. Вже наприкінці 1941 року відновили свою роботу студії художніх фільмів: Київська (в Ашхабаді) та Одеська (в Ташкенті). Українськими кіно митцями в цей період було створено кілька високопатріотичних художніх фільмів, бойових кінозбірників. Зокрема Київська кіностудія поставила фільм «Олександр Пархоменко» режисера Л.Лукова, «Як гартувалася сталь»

М.Донского, «Партизани в степах України» І.Савченка. Вищим досягненням в умовах війни став фільм «Райдуга» М.Донского за сценарієм В.Василевської. Ця картина одержала багато призів і серед них «Оскар» - премію Академії кіномистецтва США. У 1946 році цей фільм удостоївся Державної (Сталінської) премії. Діячі кіномистецтва України працювали над створенням художніх та хронікально-документальних фільмів. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії, своєрідний літопис боротьби з окупантами. Популярності набула документальна стрічка «Битва за нашу Радянську Україну», створена під керівництвом О.Довженка (1943 р.). Одночасно О.Довженко написав кіноповість «Україна в огні», в якій спробував об'єктивно дослідити причини поразок радянських військ на першому етапі війни. Але з ініціативи Сталіна концепція фільму була розкритикована.

Тема Великої Вітчизняної війни вже ніколи не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапорonoсці» прославив ім'я Олеся Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно повоєнних років і наступних десятиліть. З початком Великої Вітчизняної війни та загрозою окупації території України німецькими військами було забезпечено перебазування у глибокий тил понад 70 українських вищих навчальних закладів, серед них 3 університети (з 6), 28 індустріально-технічних інститутів (з 34), 18 сільськогосподарських інститутів (з 21), 12 медичних інститутів (з 14), 6 художньо-музичних вузів (з 9), 4 педагогічні інститути (з 74).

В евакуйованих українських вузах при великій допомозі братніх радянських народів відновлювалася навчальна робота. Основними районами розташування вищих навчальних закладів УРСР були Урал, Західна Сибір, Середня Азія, Казахстан та Поволжя. Матеріальні збитки, нанесені тільки вищій школі України фашистськими окупантами, склали біля одного трильйона карбованців. Тому відбудова матеріально-технічної та навчальної бази вищих навчальних закладів у післявоєнний період стала одним з головних завдань відновлення освітньої сфери в Україні. Ця робота розпочалася ще під час війни, по мірі визволення української території від загарбників. З квітня 1943 р. по квітень 1944 р. на території республіки було відкрито 106 вищих навчальних закладів. 1 листопада 1944 року почалися заняття в Одеському гідрометеорологічному інституті (нині ОДЕКУ), який повернувся з евакуації і відроджувався у важких післявоєнних умовах, в зруйнованому місті, щойно звільненому від фашистів. Бюджет УРСР по вищих навчальних закладах на 1945 р. складав 305 млн. крб. На початок 1945–1946 навчального року в республіці діяло вже 150 вузів, в яких навчалися близько 100 тис. студентів стаціонару.

Під час визволення українських земель у 1943-44 рр. радянським керівництвом велика увага приділялась відновленню соціокультурної інфраструктури. Поновлювалася робота культурно-освітніх установ, навчальних закладів, мистецьких осередків. Після нападу Німеччини на СРСР рішенням революційного проводу ОУН (бандерівської) у Львові було проголошено «Незалежну самостійну Українську державу» під протекторатом Німеччини. Але німці мали інші плани щодо України, намагаючись перетворити українську землю на свою колонію, а українців - на рабів; вони не визнавали бандерівського уряду та розігнали його. Пізніше націоналістичні сили утворили Українську Повстанську армію (УПА); вона почала вести бойові дії проти радянської армії і проти свого народу - проти тих, хто підтримував армію в боротьбі з фашизмом. Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники - члени ОУН, вважали, що співпраця з окупаційною гітлерівською владою ослабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори О.Теліга та І.Ірлявський страчені фашистським гестапо.

Відсутність єдності серед ватажків в УПА, відмова від взаємодії з радянськими партизанами, які боролись з фашистами в тилу, відштовхнула від них значну частину українського населення, яке вбачало в бандерівцях фашистських посіпак. У 1943 р. з лояльних гітлерівцям членів націоналістичних угруповань було сформовано дивізію СС «Галичина», яку радянські війська розгромили влітку 1944 р. під Бродами. Залишки цього формування також влилися до загонів УПА, закладаючи соціальну базу

пізнішої громадянської війни на Західній Україні. Після визволення України радянською армією від фашистів банди ОУН вели безуспішну боротьбу з радянською владою до початку 50-х рр. Наприкінці другої світової війни завершилося об'єднання українських земель у складі УРСР. Частина українців залишилася на етнічних землях Польщі, Чехословаччини, Румунії. Під виглядом боротьби з бандерівщиною маріонетковий уряд Б. Берута у Польщі учинив депортацію українців у західні регіони ПНР; лише в кінці 50-х рр. їм дозволили повернутися на рідні згарища.

Питання для самоперевірки та повторення:

1. Охарактеризувати пакт Молотова-Ріббентропа та його наслідки для України.
2. Розповісти про початок війни 1941-1945 рр. в Україні.
3. Визначити адміністративний устрій та окупаційний режим в Україні під час війни 1941-1945 рр.
4. Охарактеризувати рухи опору в Україні проти окупантів в роки Другої світової війни.
5. Розповісти про визволення України та наслідки війни. (1941-1945 рр.)
6. Включення УРСР у світову повоєнну політику та в ООН.

Додаткова література з теми:

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.307-325;
2. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.- Донецк, БАО, 2002. - С.284-321;
3. Історія України /Під ред.Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.392-418;
4. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.317-364;
5. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.650-653;
6. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.195-212;
7. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.442-484.

14.Роки посилення сталінського тоталітаризму (1945-1953рр.).

«Хрущовська відлига» (1953-1964рр.).

1. Економічний та суспільно-політичний стан України у другій пол. 40-х поч. 50-х рр.
2. Рух опору на Західній Україні. Положення УГКЦ.
3. Сталінські репресії в Україні: масштаби та демографічні наслідки.
4. Реформи Хрущова та їх наслідки для України.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати післявоєнну відбудову й розвиток України(1945-початок 50-х р.);
- визначити внутрішньополітичне становище України ;
- охарактеризувати п'ятирічний план на 1946-1950 рр.;
- розкрити міжнародну діяльність УРСР після Другої світової війни;
- пояснити ліквідацію греко - католицької церкви (УГКЦ) у західних областях УРСР;
- охарактеризувати Україну в умовах десталінізації, реформи Хрущова та значення;

1.Економічний та суспільно-політичний стан України у другій пол. 40-х поч. 50-х рр.

Повоєнна Україна у багатьох важливих відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою була раніше. Значно розширились кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть всі українці опинилися в межах однієї держави. До цих змін прагнули пристосуватися як українське суспільство, так і радянський режим. Величезних збитків від воєнних дій та окупації було завдано господарству республіки – крім пограбованих і виведених з ладу тисяч промислових підприємств, було вщент розорено сільське господарство. Руйнувань та занепадів зазнали міста і села України.

На Україні промислове виробництво у 1945 складало лише 26% рівня 1940 р. Звідси і приголомшуючі вимоги Сталіна: він закликав відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний період і навіть перевершити його, і все це менш ніж за 5 років. По 1950 р. промислове виробництв на Україні на 15% перевищило рівень1940 р. На західній Україні, де важкої промисловості майже не було, прогрес відчувався особливо вражаючи – до1950р промислове виробництво зросло на 250%. У 1950 р. Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Сільське господарство залишалося у важкому стані. Багато земель за часи війни були занедбані. Тим часом з партійними директивами необхідно було всіляко дбати про розширення посівних площ. Зменшувалося поголів'я худоби, гостро бракувало кваліфікації кадрів. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів. Заробітна плата булла незначною. За таких умов виснажлива праця колгоспників уже не забезпечувала зростання виробництва сільгосппродуктів. Зберігалось встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. Таке закріпачення продовжувалося аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки. Відбудова сільського господарства в Україні проходила повільно. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми, та й ці кошти часто не доходили до села і направлялись в інші галузі, зокрема на оборону. Пріоритет надавався відбудові

промисловості. В результаті технічна оснащеність колгоспів залишалися на низькому рівні.

У 1950 р. валова продукція сільського господарства України, з урахуванням наслідків проведеної грошової реформи 1947 р. становила 91% від рівня 1940 р. Україна стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці. Серед широкого кола малодосліджених проблем історії України є чимало таких, що стосуються повоєнної відбудови сільського господарства республіки. Раніше ця відбудова здебільшого зображалась як суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства і тривалий час замовчувалася голод, що лютував в Україні у 1946-1947 рр., муки й поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну. Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблема конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Соціальна невлаштованість деяких категорій населення до часу залишалася невирішеною. Проте поступове наростання незадоволення в їх середовищі й активізація девіантної поведінки стали деструктивним елементом на тлі покращення радянських життєвих реалій. За даними управління міліції МВС УРСР, її органами за бродяжництво і жебракування лише у другому півріччі 1951 р. було затримано 16 тис. 700 осіб; за 1952 р. – 21 тис. 128; за перше півріччя 1953 р. – 10 тис. 662. Слід відмітити, що лише в другому кварталі 1953 р. було порушників 6 тис. 331 чол. Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних та силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, побутової злиденності були загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю сутнісною природою. Вони стали найсприятливішим середовищем для виникнення, соціального пристосувального трансформування і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних елементів.

2. Рух опору на Західній Україні..Положення УГКЦ.

Нині достовірно відомо, що негласною підставою для проведення операції “Вісла” була боротьба з українським підпіллям УПА на теренах Холмщини, Лемківщини з одного боку, та польським підпіллям Армією Крайового на теренах Західної України з другого. Роздмухувалась братовбивча громадська війна, втягувався в її кривавий вир усе ширший прошарок людей. За офіційними (вочевидь значно применшеними) даними понад 200 тис. жителів західних областей було депортовано. Національний склад населення західноукраїнських земель змінювався також в результаті радянської кадрової політики. Вчителів із східних областей України до сіл західної місцевості було направлено майже 44 тис. чоловік.

Утвердження радянської влади у Львові в 1944 р. дало поштовх для інших стрімких політичних процесів. Вони стосувалися передусім освітньої галузі й стали найважливішим каталізатором антирадянських виступів у студентському середовищі Львова в перші повоєнні роки. Політика “радянзації” передбачала сукупність дій політичного, соціального, економічного та військового характеру, спрямованих на інтеграцію західноукраїнських земель до складу СРСР. Складовою частиною цього процесу було формування “радянського народу”. Ця штучна ідеологічно-політична конструкція була нав'язана неросійським народам Союзу РСР як інструмент їх русифікації. Самодіяльним підпільником став студент історичного факультету Львівського пединституту Петро Васьків. Він почав гуртувати навколо себе однодумців, писав вірші зі словами “Слава Україні”. До складеного ним списку ввійшли 12 студентів. Разом з однокурсником Степаном Роханським П.Васьків взявся виготовляти і розповсюджувати листівки у Львові. Кількість акцій опору збільшилася в 1946-1947 рр. у зв'язку зі значним притоком у ВНЗ Львова сільської молоді. На початку 1946/1947 навчального року секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький звернувся з проханням до ЦК КП(б)У про створення в місті додаткового відділу НКДБ. Він аргументував це значним зростанням у ВНЗ терористичних повстанських організацій та груп із числа сільської молоді. Навколо Львова було запроваджено 30-ти кілометрову зону посиленого паспортного режиму. На під'їздах до міста ретельно перевірялися поїзди. У гуртожитках працювало чимало агентів, часто завербованих провокаційними методами. Місцевих студентів викликали в НКВС і НКДБ, де під тиском погроз змушували до співпраці. Такі заходи з боку радянських охоронних органів мали певний успіх, зокрема у виявленні нещодавно легалізованих у Львові підпільників. З метою тотального контролю за суспільними настроями радянська влада в перші повоєнні роки встановила цензуру на приватне листування.

1948 р. охарактеризувався повільним спадом підпільної активності. Частина людей просто стомилася від активних бойових дій, постійного переслідування й, піддавшись радянській пропаганді, пробувала пристосуватися до нових умов. Хоча переважна більшість студентів у той час критично ставилася до ідеологічних нововведень, усе ж процеси радянзації поглиблювалися. Українське підпілля поступово втрачало вплив на студентську молодь. Вона дедалі рідше пов'язувала своє майбутнє з безкомпромісною боротьбою проти радянського режиму. Опозиційний студентський рух на початку 1950-х рр. був не далекий від вичерпання. У 1950-1952 навчальному році в львівському університеті тричі знаходили листівки антирадянського змісту. Ті осередки опору, які спорадично продовжували виникати в навчальних закладах Львова, діяли розрізнено й мали самодіяльний характер. Втім, незважаючи на несприятливу політичну ситуацію, рух опору радянському режиму тривав. У кінці 40-х і на початку 50-х років УПА зіткнулася з нестачею

зброї і боєприпасів. Арешти значної частини підпільників ОУН ослабили політичний вплив, а знищення багатьох керівників УПА розладнало координацію бойових дій. Із суцільною колективізацією початку 50-х років і зубожінням селян загострилася проблема харчування. Все це привело до психологічного зриву багатьох членів та провідників ОУН і УПА. Із загибеллю командира УПА Романа Шухевича практично припиняється організована боротьба, але розрізнені збройні виступи ще продовжувалися до середини 50-х років.

Тоталітарному режимові ціною жорстоких репресій і великої переваги у військових силах вдалося придушити український повстанський рух. У той час, коли С.Бандера, Л.Ребет і З.Матла вели переговори про створення єдиного органу націоналістичного руху за кордоном (Колегії уповноважених), сфабрикована за грою пошта остаточно зруйнувала шанси на досягнення компромісу і підштовхнула до формування “ОУН за кордоном”. Із 1955 р. загострилися відносини між С.Бандерою й англійською розвідкою. Як політичний діяч він провадив своєрідну подвійну гру – з одного боку, вимагав від підпілля постачати англійцям розвідувальну інформацію про СРСР (це завдання було, вочевидь, нереальним), а, з іншого, – закликав робити акцент на боротьбі власними силами за незалежність України. Від 1955 р. встановилися контакти Закордонних частин ОУН із Федеральною розвідувальною службою ФРНУ. 1963 р. конференція ЗЧ ОУН на пропозицію Я. Стецька вирішила вважати чинними тільки ті рішення проводу ОУН в Україні, які були ухвалені до 1950 р., а також скасувати всі рішення щодо структури керівних органів організації, які стали наслідком “ліквідаційних та провокаційних акцій КДБ в Україні”. Сьогодні увагу багатьох дослідників привертає ще одна проблема, яка у радянські часи не досліджувалася – релігійна ситуація в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х років. У роки війни державне керівництво СРСР на чолі зі Й.Сталіним переглянуло свої позиції щодо церкви та релігії. Становище релігії і церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Станом на 1 січня 1947 р. в Українській РСР налічувалися 8815 парафій православної церкви із 13813, зареєстрованих у СРСР. Таким чином, на території УРСР було мало не у три рази більше православних парохій, ніж у Російській Федерації, та майже 64% від усіх зареєстрованих православних громад у СРСР.

Загалом на 1 липня 1947 р. у Львівській області РПЦ налічувала 321 священика, 9 діаконів і 497 псаломників. У західних областях України у 1947-1950 рр., на відміну від 1946 р., спостерігалася тенденція розриву “возз'єднаних” священиків із РПЦ й офіційного виходу із цієї церкви. На кінець першого кварталу 1948 р. у Львівській області налічувалося 611 православних церков, в яких служили 322 священики. Ліквідація УГКЦ як інституції ще не означала ліквідацію греко-католицької релігійної традиції, яка залишалася серед возз'єданого духівництва і мирян, а також жила у підпільній УГКЦ. Тож

перед ієрархією РПЦ стояло завдання швидкого й реального оправославлення трьох т.зв. возз'єднаних єпархій РПЦ, а також Мукачевсько-Ужгородської єпархії. Державна влада, створивши певну відлигу для релігії, зіткнулася зі зростанням динаміки релігійності населення. Західноукраїнська молодь, вступаючи до лав ЛКСМУ, розцінювала цю акцію як формальність або як перспективний кар'єрний крок, водночас не полишаючи релігійної традиції. Свій посильний внесок щодо несприйняття комуністичної ідеології і методів її впровадження у возз'єднаних єпархіях робило як невоzz'єднане, так і возз'єднане духовництво, намагаючись стримувати вступ місцевого населення у колгоспі, а молоді – у комсомол. Радянська влада проводила свою агітацію не словами, а репресіями, виселенням, ув'язненням духовництва й мирян “возз'єднаних єпархій”.

В перші роки поширення московського православ'я у Тернопільській області центральна влада навіть опікувалася православними монастирями, оберігала їх до тієї пори, поки вела боротьбу за “возз'єднання” УГКЦ із РПЦ. Але як тільки це завдання в основному було виконим, радянський режим повів боротьбу вже й проти православних монастирів – “розсадників релігійного фанатизму”.

3. Сталінські репресії в Україні: масштаби та демографічні наслідки.

Невід'ємною частиною тоталітарної системи влади був репресивний апарат, який повинен був тримати суспільні процеси під жорстким контролем, знищуючи опозицію сталінському режиму. Органи ДПУ-НКВС розгорнули масові репресії проти всіх прошарків населення. Початок масового вишиковування “ворогів народу” поклав сфабрикований ДПУ “шахтинський процес” 1928 р., на якому група інженерів Донбасу була репресована за вигаданими звинувачуваннями у шкідництві. Із 49 засуджених у цій справі – 7 було розстріляно. Починаючи з 1929 р. масові репресії трьома хвилями прокотилися по Україні. Перша – 1929-1931 рр.: примусова колективізація і розкуркулення, процес “Спілки Визволення України (СВУ)”, ліквідація УАПЦ. Друга – 1932-1934 рр.: штучний голод, постишевський терор (проти інтелігенції та партпрацівників). Третя – 1936-1938 рр.: так званий «великий терор», в центрі якого були репресії проти військових.

Протягом 1928–1929 рр. в УСРР “за спекуляцію” було притягнуто до суду 33 тис. селян. Восени 1929 р. ДПУ оголосило про викриття підпільної організації СВУ. Процес над нею відбувся в березні 1930 р. Підсудними були 45 видатних діячів української національної інтелігенції, в тому числі академіки С.Єфремов, М.Слабченко, колишній голова уряду УНР В.Чехівський та ін. Їх звинувачували в намірах реставрувати буржуазно-поміщицький лад. У зв'язку зі справою СВУ по всій республіці було репресовано близько 5 тис. студентів, учителів, лікарів. У 1931 р. відбувся ще один процес – так званого “Українського національного центру”, за яким були репресовані 50

представників української інтелігенції, в тому числі академік М.Грушевський та ін. У сталінських застінках загинули українські академіки – геолог Н.Світальський, генетик І.Аголь, філософ С.Семківський. За фальшивими звинуваченнями були засуджені та розстріляні Д.Фальківський, І.Крушельницький та інші поети і письменники. У 1933 р. було заарештовано видатного режисера Л.Курбаса, а організований ним театр "Березіль" – закрито. У грудні 1934 р. у справі так званого "Українського центру білогвардійців-терористів" було засуджено до розстрілу 28 представників української інтелігенції. Протягом 1933 р. від наукової роботи за політичними звинуваченнями було усунуто 1649 науковців, тобто 16% загального складу. У цілому було страчено близько 500 талановитих письменників. Влада стояла на заваді творчості таких видатних кінорежисерів, як О.Довженко, І.Кавалерідзе, І.Савченко та ін. Непоправних втрат зазнали військові кадри (в передвоєнні роки було репресовано понад 40 тис. найдосвідченіших командирів червоної армії, в т.ч. 1800 генералів). Варто зазначити, що репресіям піддавалися не лише інтелігенція, партпрацівники і військові, але й робітники та колгоспники. У 1930-ті рр. терор був тотальним, охоплював усі верстви населення. Шляхом репресій відбулося остаточне утвердження сталінського тоталітарного режиму.

4. Реформи Хрущова та їх наслідки для України.

Друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію населення країни на можливість демократизації суспільного життя, подолання негативних явищ сталінського режиму, лібералізації існуючої командно-адміністративної системи в СРСР став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні котрого М. Хрущов виголосив доповідь, присвячену розвінчанням "культу особи Сталіна", викриттю і засудженню масових репресій. Листи письменників, учителів, викладачів вузів із вимогами поширювати національну мову й культуру надходили також до редакцій газет і журналів. Проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови порушували в своїх виступах на сторінках газет, журналів, по радіо.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва республіки. 4 вересня 1956 р., виступаючи у Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження І.Франка, він навів такі аргумент: "Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою або неже ж Мао Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?". Поет дорікав партійному керівництву, котре, на його думку, не розуміло питань української культури й вважало, що "шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови".

Проводячи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції й молоді, особливо у великих промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилось. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 р. в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень – листопад того ж року проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці Радянської України. За підрахунками органів КДБ, у жовтні – грудні 1956 р. кількість відповідних проявів у Харкові серед інтелігенції й молоді порівняно з 1955 р. збільшилася в 6 разів.

Помітне зростання протестних настроїв в УРСР спостерігалось у часи Угорської революції. Протягом жовтня – листопада 1956 р. органи КДБ зафіксували 141 випадок ворожих висловлювань на виправдання фашистського заколоту в Угорщині та засудження допомоги Радянської держави угорському народу. Відкриті виступи вітчизняної інтелігенції на захист рідної мови та тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми у національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратурі проводити свою діяльність на мові залежно від національного складу населення. Міністерствам і відомствам, у віданні котрих перебували середні й вищі навчальні заклади, було дано вказівку покращити ситуацію із забезпеченням підручників та посібників українською мовою. Цей фактор мали врахувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаючих навчатися рідною мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи у російських школах. Половинчастість, непослідовність хрущовської “відлиги” простежувалися практично в усіх здійснених у той період заходах, у тому числі й у сфері національної політики, що набували все більш шовіністичного забарвлення. Яскравим прикладом цьому може слугувати прийнята XXII з'їздом КПРС Програма партії (1961 р.), яка поставила завдання зближення та злиття націй серед своїх основних вимог. Прикриваючись гаслами Соціалістичного інтернаціоналізму, вище політичне керівництво здійснювало на практиці політику русифікації, котра суперечила інтересам націй і народностей Радянського Союзу. Наслідки її стали відчутними вже в середині 1960-х рр. У згаданий час поступово переводилася на російську мову наукова періодика. У 1967 р. в УРСР виходили 323 журнали й періодичні збірники, у тому числі 126 – українською і 197 – російською. Прикметно, що один із найстаріших вітчизняних університетів Харківський у 1965-1967 рр. не видав жодного наукового збірника національною мовою. Аналогічні тенденції спостерігалися в Київському, Львівському й інших університетах, науково-дослідних інститутах Академії наук УРСР.

В Україні поширювалася праця критика та літературознавця, члена

Спілки письменників України І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в котрій автор, спираючись на твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПУ 1920-1930-х рр., статистичні матеріали, намагався довести що причини всіх недоліків, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики. Отже, під час розв'язання національно-культурних проблем в Україні, піднятих громадськістю у роки “хрущовської відлиги”, правлячий режим удався до випробування ще в сталінські часи методів: від проведення широкомасштабних ідеологічних кампаній із роз'яснення небезпеки українського буржуазного націоналізму до застосування політичних репресій. Однак застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху за відродження національної мови у другій половині 1960-1980-х рр.

Питання для самоперевірки та повторення:

1. Включення УРСР у світову повоєнну політику та в ООН.
2. Хрущовська “відлига”: та її характер в Україні.
3. Гальмівні процеси у соціальному та економічному розвитку СРСР та УРСР в 60-70 рр.
4. На що спонукали відкриті виступи вітчизняної інтелігенції?
5. Розкрийте сутність опозиційного студентського руху на початку 1950-х рр.

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.387-390;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.326-340;
3. Історія України. (Під ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996. - С.181-211;
4. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.419-479;
5. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.365-398;
6. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.653-661;
7. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.213-264;
8. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.485.

15.Період застою і кризи радянського суспільства(1964-1985рр.)Часи перебудови та активізації суспільно-політичного життя в Україні(1985-1991 рр.)

1. Період застою і кризи радянського суспільства (1964-1985 рр.)
2. «Перебудова» в СРСР та її криза.
3. Активізація національного руху в Україні. Утворення суспільно-політичних рухів і партій.
4. Культурні процеси 60-80-х років. Українські «шістдесятники».

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати політико – ідеологічну кризу радянського ладу в УРСР;
- визначити етносоціальні процеси в Україні(1965-1985);
- охарактеризувати дисидентський рух в Україні, діяльність Української Гельсінської Спілки;
- розкрити заходи «перебудови, щодо подолання кризи в економіці;
- пояснити соціально-політичні засади українського «шістдесятництва»;
- охарактеризувати досягнення української радянської науки і техніки;

1.Період застою і кризи радянського суспільства (1964-1985 рр.)

Ситуація в країні почала змінюватися з приходом до влади в КПРС Л.Брежнєва, а в КП України – П. Шелеста. З липня 1963 р. до травня 1972 р. він був першим секретарем ЦК КПУ. З його іменем пов'язують посилення автономістичних тенденцій серед українського партійного керівництва. В умовах “контрольованого автономізму” нового піднесення набули дискусії навколо питань розвитку національної мови і культури, зокрема перегляду хрущовської освітньої реформи 1958 р., згідно якої вибір мови для навчання дітей залежав від волі батьків, що в умовах престижного статусу російської мови і широких можливостей службового росту надавали перевагу саме їй. За час перебування при владі П. Шелеста утворилися сприятливі умови для висунення вимог щодо піднесення статусу української мови в усіх сферах суспільного життя. Ставилося питання про переведення вищої школи на українську мову викладання, робилися певні спроби утвердження української мови шляхом збільшення кількості й, що важливо, якості україномовних наукових і періодичних видань. Серед останніх слід виділити український журнал “Всесвіт”, у якому друкувалися переклади зарубіжної літератури. Популярність журналу зросла в 70-х рр. унаслідок посилення партійної критики літературної творчості окремих авторів і звернення їх до перекладацької діяльності.

Якщо раніше спроби оцінити діяльність П.Шелеста містилися переважно у закордонних публікаціях, то ще в добу горбачовської “перебудови”, а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України. Нову хвилю публікацій про П.Шелеста у 2008 р. стимулювало його 100-річчя. Однак у Шелеста і Щербицького справді було багато спільного. Взаємини Шелеста і Хрущова не були однолінійно-мажорними. Можливо, те, що Хрущов не дотягнувся (не встиг) до Шелеста , його автоматично вважали висуванцем хрущовської доби , а Щербицького – навпаки. Це – помилкове враження. І Шелест, і Щербицький висунулися на значні керівні посади за Хрущова. У квітні 1973 р. з'явилася рецензія на книжку “Україно наша Радянська”, яка вийшла друком у 1970 р. й автором якої був Шелест. Одним із головних обвинувачень було таке: У книзі, яка має назву “Україно, наша Радянська”, непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні

події, як передождовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. Після виходу статті у засобах масової інформації розгорнулася галаслива антишелестівська кампанія.

Із від'їздом Шелеста до Москви в Україні посилювався відверто русифікаторський курс, переслідування українського руху опору. Підсумовуючи, доцільно підкреслити, що у політичній історії України ХХ ст. Петро Шелест постає достатньо суперечливим, часом парадоксальним діячем. Він не був націоналістом, що йому закидали із певних політичних причин, а сповідував ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували націонал-комуністи. Одним із головних напрямків політичного курсу його приємника В. Щербицького була мовна русифікація республіки. Проводилася організована кампанія боротьби за піднесення ролі російської культури і перетворення її на синонім усього прогресивного і престижного. Російська мова вважалася мовою міжнаціонального спілкування, а українська поступово витіснялася з усіх сфер суспільного життя і навіть на побутовому рівні.

У грудні 1972 р. відбулося святкування 50-річчя утворення СРСР. Виголошена Л. Брежнєвим промова “Про п'ятдесяті річницю Союзу РСР” послужила культивуванню ідеї про завершення творення нової історичної спільності – “радянського народу”, що утворився на основі “зближення націй і досягнення їхньої повної єдності”. Різниці в означеннях “руський”, “російський”, “радянський” планомірно нівелювалися. Формування єдиної соціалістичної нації розв'язало проблему національних відносин в СРСР. Історичне обґрунтування оформлення “радянського народу” відбулося після святкування у 1979 р. 325-річчя “возз'єднання України з Росією”. Згідно з ним ще за часів Київської Русі існувала “єдина давньоруська народність”, що послужила формуванню “старшої” російської і “молодших” – української і білоруської націй, які після розпаду Давньоруської держави продовжували зберігати єдність, будучи основою для творення в майбутньому єдиного “радянського народу”.

Новий етап нівелювання української ідентичності був пов'язаний зі святкуванням у 1982 р. 1500-річчя заснування Києва. Свято послужило для широкої пропаганди ідеї “єдності братніх народів”. Досягнення національних культур усіляко применшували, знецінювали і компрометували. На будь-які протести проти такої політики навішували ярлики націоналізму. Прагнення до національної самобутності було забороненим і шкідливим пережитком минулого. У першій половині 80-х рр. внаслідок приходу до влади нових Генеральних секретарів ЦК КПРС українське республіканське керівництво на чолі з В.Щербицьким не зазнало суттєвих змін. Короткотривале перебування при владі Ю. Андропова (з листопада 1982 р. до лютого 1984 р.) і К. Черненка (з лютого 1984 р. до березня 1985 р.) не зупинило політичного і економічного

розвитку держави на шляху стагнації.

2. «Перебудова» в СРСР та її криза

З початку 80-х років розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб СРСР. Рік у рік падав добробут населення. В радянському суспільстві процвітала корупція, казнокрадство, організована злочинність. *Радянський Союз став перед кризою усіх сфер суспільного життя.* Про потребу докорінних змін в економіці і політиці, соціальному і духовному житті суспільства, розширення демократії і гласності вперше прилюдно було сказано на квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС у доповіді М.С.Горбачова, якого перед цим, у березні того ж року, було обрано генеральним секретарем ЦК партії після смерті малоосвіченого, інтелектуально обмеженого канцеляриста К.У.Черненко.

Проголошений курс на перебудову — це реакція на глибокі кризові явища в радянському суспільстві. М.С.Горбачова та його перших соратників називали *архітекторами перебудови*. Але вони ними не були. Мав рацію нині непопулярний К.Маркс, коли говорив, що найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли тим, що, починаючи роботу, він уже має в голові проект будови. Але, як зізнався через два роки після початку перебудови Олександр Яковлев, починаючи реформи, вони з Горбачовим не мали уяви про масштаби тих проблем, які перед ними стояли. Дивна річ! Весь світ — видатні соціологи, філософи, політологи, які спостерігали еволюцію радянського монстра лише ззовні, уже давно винесли *соціалістичному вибору* свій вирок. Інакомислячі всередині країни дійшли такого ж висновку. А керівники величезної країни, які мали безпрецедентний апарат відкритих і секретних служб, що контролював всі джерела інформації, і пишалися своїм *всезнанням*, в дійсності *не знали практично нічого*.

Саме некомпетентність, невміння професійно проаналізувати ситуацію, були причиною всіх знаменитих спізнювань Горбачова. Фундатори перебудови не ставили своєю метою ліквідацію тоталітарного ладу. Вони розраховували на здійснення лише косметичних заходів, а не зведення принципово нової конструкції. Саме тому Горбачов останні роки так опирався всім дійсно радикальним перемінам. Він опирався запровадженню приватної власності, і особливо приватної власності на землю; всіма засобами протидівав будь-яким спробам радикальної економічної реформи; чинив опір відмові КПРС від монопольного права на владу. Більше всього сил він приклав на протистояння з республіками, на спроби збереження пресловутого центру, котрий день від дня ставав символом ненависної для народів багатонаціональної держави. Його нерозуміння національного питання проявилось вже під час візиту до Києва у червні 1985 року, коли він двічі називав Радянський Союз Росією. У 1991 році він характеризував СРСР як «тисячолітню державу» та «природний результат історичного процесу». Таке

ототожнення СРСР з Росією не залишало місця для окремої української ідентичності. Кожного разу Горбачов змушений був поступатися, але тільки тоді, коли вже було запізно, і поступка не мала значення.

Власне кажучи, яскравим виявом некомпетентності була сама ідея перебудови — спроби перебудувати те, що не перебудовується, реформувати те, що не реформується. Тоталітарну імперію, як з'ясувалося, в принципі реформувати неможливо. Навіть після серпневого путчу 1991 року Горбачов, повернувшись із Форосу в Москву, продовжував твердити про відданість соціалістичному вибору, про необхідність реформування КПСР, після уже фактичного розпаду імперії продовжував свої заклинання про Союз. Така стійкість була аналогічна політичній сліпоті. Згадаємо початок перебудови. У свідомості багатьох початок перебудови — *антиалкогольні дії*. Спрощене мислення підказувало: на основі тверезості населення і використання досягнень науково-технічної революції можна добитися *прискорення* соціально-економічного розвитку. Антиалкогольна кампанія завдала тяжких збитків Україні: були нещадно вирубані виноградники, а різке (майже вдвічі) зменшення обсягу випуску державного алкоголю викликало збільшення випуску самогону і в результаті призвело до того, що цукор — основна сировина для виробництва самогону — у 1988 році в Україні, головному продуценті цукру в СРСР, став відпускатися за картками. Згодом почало визрівати розуміння неминучості глибокої економічної *реформи*. Але діяли нерішуче. Спочатку звернулися до госпрозрахунку: перша, друга, третя моделі. Потім моделі відпали, почали говорити про регіональний госпрозрахунок. Далі — про самостійність підприємств, кооперацію. Згадали про оренду, потім про оренду з правом спадкування, дійшли до питання про *власність* і почали тупцювати на місці. Врятувала поява поняття про *ринок*, почали говорити про перехід від етатичної (державної) економіки до ринкової економіки. Однак про те, як переходити до ринку, не знав ніхто. Потім з'явилося незручне у вимові слово *роздержавлювання*, яке поблікло з появою містичного слова *приватизація*. За семиріччя пропонувалася маса програм, приймалося багато законів, але економічна криза невпинно вела до економічного краху.

Якщо шукати причини того, чому зазнавали невдач економічні реформи, то їх можна знайти багато. Якщо ж виділити основну, то виявиться, що всі ці реформи були *внутрішньо-системними*. Тобто вони проводились з тим розрахунком, щоб не зруйнувати стару систему влади, що існувала, а зберегти її в дещо модернізованому вигляді, і, наскільки можливо, укріпити її. Сам задум спорудити нову суспільну будівлю із старих структурних панелів і на старому фундаменті державно-монополістичної власності був неспроможним. Під тиском подій — і знову з запізненням — Горбачов заговорив все таки про необхідність рішуче відмовитися від самої системи, залишеної у спадщину більшовиками. Правда не зовсім було ясно, що саме включав Горбачов в поняття *система*. Одне очевидно, що себе самого частиною цієї системи він не

вважав. Між тим, він був прямим породженням системи, її останнім оплотом. Він щиро бажав народу добра – при умові, що це добро буде виходити саме від нього. Свою перебудову він назвав революцією, а преса уточнила – революцією зверху. Революція зверху повинна була здійснюватися по перевіреному принципу демократичного централізму. Тому центр Горбачову був необхідний. Як атаку особисто проти себе сприйняв він спочатку спроби позбутися керівної ролі КПРС, “по ініціативі якої була розпочата перебудова”, а потім і від імперії, від принципу “сильний центр — сильні республіки”. Навіть у серпневому путчі він перш за все побачив напад особисто на нього, “на президента і його сім’ю”.

Після провалу серпневого путчу була можливість продемонструвати, що в *іншу* країну повернувся *інший* президент. Але президент залишився тим самим, і цим остаточно вирішив свою долю. Роль визначних реформаторів в історії обмежується, звичайно, лише зруйнуванням старої системи. Створити ж і очолити нові альтернативні структури вони не встигають. Так і Горбачов, можливо, один із хоробрих реформаторів в світовій історії, кинув виклик системі і зруйнував її. Створити ж нову систему він не встиг і не зумів. Жодного разу він не скористався випадком, щоб заявити про себе як про людину, яка б рішуче поривала з системою.

3. Активізація національного руху в Україні. Утворення суспільно-політичних рухів і партій.

На фоні демократизації суспільного життя різко зросла політична активність населення. Результатом політичної активізації суспільства стала поява так званих “неформальних” груп та об’єднань. Однією з перших “неформальних” організацій в Україні став утворений в Києві в серпні 1987 року Український культурологічний клуб (УКК), до складу якого увійшло немало дисидентів і звільнених політичних в’язнів. Члени клубу проводили дискусії про закриті сторінки радянської історії, обговорювали питання про стан української мови та літератури. Незабаром опозиційний владі УКК, під тиском останньої, саморозпустився.

Восени 1987 року у Львові виникло “Братство Лева” молодіжна організація, яка займалась переважно питаннями культури, політології і об’єднувала людей різних політичних переконань. У 1989 році в УРСР виник Народний рух на підтримку перебудови. Влітку того ж року у Львові було створено політичну організацію республіканського масштабу, яка отримала назву Українська Гельсінська Спілка. Її очолив колишній правозахисник і політичний в’язень Л. Лук’яненко. У 1988 році процес утворення “неформальних” громадських об’єднань набув масового характеру. До осені 1988 року в Україні утворилась ціла мережа громадсько-політичних об’єднань, головною метою діяльності яких була протидія комуністичній диктатурі. Весною 1989 року за ініціативи представників київської інтелігенції було

утворено громадське об'єднання “Меморіал”. Члени об'єднання вимагали увічнити пам'ять про жертви сталінських репресій, відкрити архіви та довести до народу правду про страшні часи сталінської тиранії. Уже в 1990 році стало зрозумілим, що серед громадян України, як і громадян інших республік існують досить різні думки щодо темпів і характеру політичних реформ. Під тиском цих вимог, хоч і не відразу, комуністичне керівництво змушене було відмовитися від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС в житті суспільства.

Активізація політичного життя сприяла зростанню національної самосвідомості народів СРСР, в тому числі й українського, які вимагали кардинального вирішення національного питання, нового підходу до удосконалення національних відносин. 16 липня 1990 року Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, зробивши тим самим перший крок до здобуття повної державної незалежності. Активізував свою діяльність Народний Рух, який вимагав повернути українцям їхню справжню історію, надати українській мові статусу державної, демократизувати виборчу систему. Народний Рух, який раніше виступав за союзний договір на умовах утворення союзу суверенних держав, змінив стратегічну мету: віднині він став відстоювати вимогу побудови ненасильницьким шляхом незалежної демократичної української держави. На осінь 1991 року в Україні діяло вже понад 15 партій. Швидке зростання малочисельних політичних партій свідчило не стільки про демократизацію суспільства, скільки про слабкість демократичних сил та розбрат у їхньому середовищі. Розуміння цього проявилось, зокрема, під час створення **Демократичного конгресу**. Його установча конференція відбулася у Харкові 26–27 січня 1991 року. Та час не засвідчив практичних результатів його діяльності. Наприкінці 1990 і на початку 1991 року ейфорія, оптимізм і активність спали, а їх заступили побоювання щодо різкого погіршення економічної ситуації, яке економісти тлумачили як наслідок горбачовської політики. Тривожна двоїстість охопила Україну. З одного боку, було очевидно, що п'ять років гласності привели до епохальних змін, що комуністична ідеологія зазнала краху і комуністи не можуть відігравати керівної ролі в суспільстві, їх монополія на владу закінчилася. Натомість система ринкової економіки розглядалася із зростаючою прихильністю, відроджувалася національна самосвідомість з антицентристським спрямуванням. Поступово зникала психологія страху, яка раніше дозволяла меншості тероризувати більшість.

З другого боку, суспільство не просувалося вперед на шляху конкретних структурних змін. Пусті полиці крамниць, різке зростання цін вели до того, що частина населення була готова повернутися до старого курсу. Влітку 1991 року відчуття загальної кризи було дуже помітним, економіка перебувала у критичному стані. Однак позитивні зрушення невпинно продовжувалися.

У обережній обачливій манері Л.Кравчук почав виступати за перехід до самоуправління. Підтримка суверенності появилась від націонал-комуністів, куди перейшов новий голова Верховної Ради Л.Кравчук і його заступник І.Плющ. Як показав референдум 17 березня 1991 року, навіть чимало росіян та інших неукраїнців не були проти суверенності, якщо вона підніме рівень життя. Політичний календар України вимагав переломних, вирішальних змін. Але залишалося неясним, хто зможе їх реалізувати. В першій половині 1991 року політичне становище було нестабільним, почався процес розпаду СРСР. «Павлівське» підвищення цін призвело до зубожіння значної частини населення. Криза в економіці досягла кульмінації. СРСР опинився на краю катастрофи. Тим часом в політичному житті України виникло три проблеми: розробка нової конституції, вибори президента і, найголовніше, проблема нового союзного договору, який би передав республікам значно більшу владу в докорінно перебудованому і децентралізованому Союзі. Від вирішення останнього питання залежало, чи зможе Україна стати повноцінною, суверенною і незалежною державою. Так званий “новоогарьовський процес” за формулою “9+1” (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Таджикистан, Киргизія, Азербайджан + центр) показав, що Союзний договір стане компромісом між республіками і центром, і такий компроміс не задовольнить усіх. Спроба державного перевороту в серпні 1991 року поклала кінець перебудові.

4. Культурні процеси 60-80-х років. Українські «шістдесятники».

У другій половині 40-х рр. тривала відбудова матеріальної бази культури. І вже за п'ять років практично повністю було відновлено діяльність закладів культури, науки і освіти. Це був результат героїчної праці українського народу, а також братерської допомоги, яку надали й інші республіки. Оскільки під час окупації було зруйновано систему навчальних закладів в Україні, велика увага приділялася наданню можливості одержати освіту тим, хто був позбавлений її при гітлерівцях. Була прийнята ціла низка постанов про поліпшення роботи шкіл, організацію всеобучу. В результаті проведеної роботи на початок 50-х років в Україні кількість учнів наближалася до довоєнної. Розгорталася система вечірньої освіти для дорослих. Були розроблені заходи з поліпшення вищої освіти, поширення заочної підготовки фахівців. Відроджувалися також наукові структури. Після смерті в 1946 р. президента АН УРСР академіка О. Богомольця академію очолив академік В.Палладін.

Війна і окупація призвели до зруйнування міст і сіл України, пам'яток вітчизняного зодчества. У період першого повоєнного десятиріччя були повністю відроджені з руїн міста України. Містобудівництву цього часу притаманні поквартальна забудова, орієнтація на створення завершених архітектурних ансамблів. Фасади декорувалися різноманітними архітектурними

формами класики у поєднанні з елементами і мотивами українського бароко. Створювалися серії типових проектів жилих будинків, шкіл, дитячих садків тощо. В будівництві використовувалися нові матеріали і конструкції, що поступово призводило до зміни стилістичної спрямованості архітектури. Масова житлова забудова 60-70-х років задовольняла потребу в житлі, але це призвело до втрати своєрідності архітектури, адже 80-90 % житлових і навіть культурно-побутових споруд зводилися за типовими проектами.

Серед громадських споруд 70-х років художньо вирізняються Палац культури «Україна» (1970 р., архітектор Є.Маринченко), Будинок інституту технічної інформації (1971 р., архітектор Л.Новиков, Ю.Броєв) у Києві. У 1981 році була споруджена нова будівля Одеського театру музичної комедії на 1300 глядачів. Театр у сучасних динамічних формах створили одеський архітектор Г.Топуз та інженер А.Лобовський. У мирні роки митці створювали нові літературні, живописні, музичні твори, які збагачували українську національну культуру. У перші повоєнні роки в українську літературу увійшло покоління молодих поетів, прозаїків, драматургів, які пройшли сувору школу війни. З'явилися романи, повісті, оповідання про подвиг народу у кривавій війні. Етапним серед них є роман О. Гончара «Прапороносці». Цій же темі присвячені книги «Жива вода» Ю.Яновського, «Тайна Соколиного бору» Ю. Збанацького. Пафосомперемоги сповнені твори П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, П.Воронька. Активно розвивалися усі жанри письменства у наступні роки. На новому етапі розвитку літератури увага письменників була звернена на актуальні проблеми сучасності.

Після визволення України від фашистських окупантів тривало відновлення музичних театрів, концертних організацій, навчальних музичних закладів, створювалися нові виконавські колективи. Серед музичних творів, які виникли в повоєнне десятиріччя, увагу привертала 2-а симфонія К. Данькевича, симфонічні поеми «Пісня юнаків» та «Дніпро» С.Людкевича, опери «Молода гвардія» Ю. Мейтуса та «Богдан Хмельницький» К. Данькевича. У другій половині 40-50-х років розвитку набуває пісенний жанр. Популярними стають пісні П. Майбороди, О.Філіпенка, А. Кос-Анатольського, І. Шамо та ін. Українська хорова музика збагатилася творами Б.Лятошинського, Ф. Козицького, О.Штогаренка, М. Колесси. Визнання здобули твори українських художників Т. Яблонської, В.Костецького, Ф. Манайла, гравюри та офорти В. Касіяна, М. Дерегуса, Л.Ловицького. Таким чином, українська культура вийшла із важких воєнних випробувань знекровленою, зруйнованою, але живою. Подолавши роз'єднаність своїх земель, Україна здобула можливість відродити науку, освіту, мистецтво, спираючись на спільні зусилля Сходу і Заходу. На жаль, сталінізм не давав можливості повною мірою розгорнути широкомасштабні відбудовчі процеси. Друга половина 50-х та початок 60-х рр. в Україні були часом поступового національно-культурного пробудження. Могутній імпульс цьому процесові надав XX з'їзд КПРС та офіційне

засудження «культу особи» Сталіна. Загальносоюзний рух до оновлення мав в Україні свою специфіку, зумовлену, зокрема, національною проблематикою. Промову М.Хрущова під час декади українського мистецтва в Москві на захист української мови було сприйнято як початок нової державної політики. Наступні роки в Україні характеризувалися глибокими суперечностями. З одного боку, відбувалися процеси реабілітації, повернення в культуру спадщини репресованих митців, зростання по- бунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних, літературно-мистецьких сил («шістдесятництво»), спостерігалось пробудження серед частини молоді активного інтересу до історико-культурних та політичних питань (Клуб творчої молоді в Києві, дискусії в студентських аудиторіях, спроби мітингів, розквіт самвидаву). У цей час виникла нова хвиля української радянської інтелігенції, яка шукала шляхи до джерел, вимагала повного знання вітчизняної історії, культури. Вийшли на творчу арену молоді поети В. Коротич, В. Симоненко, В.Стус, Л.Костенко, Є. Сверстюк, які внесли новий плін у художнє життя. В «самвидаві» поширювалися есе В. Мороза («Хроніка опору», «Із заповідника ім. Берії»), твори Є. Сверстюка («Собор у риштованні»), М.Осадчого («Більмо»), І. Калинця, В. Стуса та інших, а також листи — протести до партійних і державних керівних органів проти нищення пам'яток української культури, репресій, русифікації. Трагічною була доля одного з найталановитіших поетів 60-70-х рр. Василя Стуса. У 1979 р. він повернувся до Києва після ув'язнення в Мордовії і відразу знову був засуджений на 15 років. У таборі для політв'язнів на Уралі він і помер у 1985 р. Зараз поета посмертно реабілітовано, його прах перенесений на батьківщину, йому присуджено Державну премію Української РСР ім. Т. Шевченка (1990 р.).

Літературне життя кінця 50-х – 60-х років характеризується атмосферою загального піднесення, активізацією творчої думки, взаємовпливу братніх національних культур єдиної багатонаціональної держави. У 1961-1967рр. в Україні були проведені декади і тижні російської, білоруської, узбецької, таджицької, молдавської, латиської літератур. Декади і тижні української літератури і мистецтва пройшли з успіхом майже в усіх республіках Радянського Союзу. 150-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка святкувалося всіма народами СРСР. Надбанням українського читача стали кращі твори народів СРСР, зарубіжної літератури, перекладені українською мовою. В свою чергу твори українських письменників і поетів перекладались всіма мовами Радянського Союзу - їх було більше 100 – і видавались мільйонними тиражами. У 60-80-ті роки значних успіхів у подальшому розвитку національної літератури досягли українські письменники, кількість яких постійно збільшувалась, що свідчило про свободу творчої думки і можливість кожного розкрити свій талант. Зростанню творчої активності письменників сприяла організація видання серії «Романи і повісті», альманаху «Сузір'я»,

щоквартальника «Поезія», бібліотечних серій «Витоки дружби», «Скарбниці братських літератур», «Вічний революціонер». Вийшли «Шкільна бібліотека», «Бібліотека української літератури» у 80-ти томах. Надруковані багатотомні зібрання творів І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Мирного, П.Тичини, Я. Галана та інших письменників.

Протягом тільки 60-х років письменники України написали чимало творів різних жанрів – романів, повістей, оповідань, що стали істотним внеском у розвиток української літератури. Значними були здобутки у прозі. За цей час вийшли романи «Вир» Г.Тютюнника, «Правда і кривда» М.Стельмаха, «Дикий мед» Л.Первомайського, «День для прийдешнього» П.Загребельного, «Крапля крові» Ю.Мушкетика та багато інших. Чутливою до новизни життя, до змін, що відбувались у психології сучасника, була українська поезія. Значними поетичними явищами стали збірки «Полудень віку» і «Листи на світанні» А.Малишка, «Ми – свідомість людства» П.Тичини, «Італійські зустрічі» М.Бажана, поезії П.Воронька, М.Нагнибіди, Л.Первомайського та ін..

50-70-ті рр. були часом виходу узагальнюючих наукових праць у галузі суспільних наук, літературознавства і мовознавства. Було видано першу в історії українського народу україномовну універсальну енциклопедію, двотомний «Словник української мови», 8-томну в 10 книгах академічну «Історію Української РСР», 8-томну «Історію української літератури». Велика синтетична праця «Історія українського мистецтва» удостоєна в 1971 р. Державної премії УРСР. Наприкінці 50-х- початку 60-х рр. побачили світ «Матеріали до вивчення історії української літератури» — цінне джерело, яке й нині залишається важливим посібником для кожного, хто вивчає історію української культури. Тоді ж було підготовлене фундаментальне академічне двотомне етнографічне дослідження «Українці». Побачив світ перший радянський посібник з історії української культури (М.Марченко). В 70-80 рр. виникло багато яскравих художніх творів. У цей час розкрився яскравий талант Григора Тютюнника, якого літературознавці порівнюють з відомим російським письменником В.Шукшиним. Державну премію УРСР 1978 р. було присуджено автору яскравої національної дилогії «Лебедина зграя» і «Зелені млини» Василю Земляку. Світ давній і нинішній відкривали читачі в романах П.Загребельного, С.Скляренка.

Негативні наслідки для культурного розвитку мала сумнозвісна дискусія 1968 р. про роман О. Гончара «Собор», в якому автор виявив занепокоєння негативними явищами в морально-духовній сфері радянського суспільства, а також VI пленум правління Спілки письменників України восени 1970 р., на якому було оголошено перелік «ідеологічно невитриманих» творів. Лише в останні роки побачили світ окремі твори І.Чендея, В. Дрозда, Р. Іванчука, О. Бердника. На початку 70-х рр. поширювалась критика письменників, поетів, перекладачів, науковців І.Білика, М. Лукаша, Г. Кочура, Б. Харчука, Г. Нудьги; критикувались також художні і наукові твори, зокрема: дослідження

І.Ілленка «Григорій Квітка-Основ'яненко», 8-го тому «Історії української літератури». З середини 50-х років відбувався розквіт українського кінематографу, працювали кіностудії – Київська ім. О.Довженка, Одеська, Ялтинська, а також студії хронікально-документальних та науково-популярних фільмів. В українське кіно прийшло нове покоління молодих кінематографістів, збільшився випуск картин, збагатилася їх тематика. Знаходить подальший розвиток у кінематографі біографічний жанр — фільми «Іван Франко» (режисер Т. Левчук), «Григорій Сковорода» (режисер І.Кавалерідзе). Проблеми сучасності знайшли втілення у фільмах, знятих на Одеській кіностудії: «Два Федори» (режисер М.Хуциєв), «Весна на Зарічній вулиці» (режисери Ф.Миронер і М.Хуциєв). У картинах 60-х років спостерігається звернення до внутрішнього світу героя. Увагу кінематографістів знову привертають твори української класики («Лісова пісня», режисер В. Івченко; «Вечір напередодні Івана Купала», режисер Ю.Ілленко; «Кам'яний хрест», режисер Л. Осика), зростає зацікавленість жанром комедії («За двома зайцями», режисер В.Іванов, «Катя-Катюша», режисер Г.Ліпшиць), створюються фільми для дітей і юнацтва. Однією з головних тем українського кінематографу залишається тема перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На Одеській кіностудії у 1959 році було знято фільм «Жажда», в якому розповідалось про реальні події в Одесі 1941 року, коли фашисти захопили водопостачальну станцію і місто залишилось без питної води. Радянські воїни відбили ворога, але багато з них загинули (режисер Є.Ташков). Темі боротьби радянського народу із фашистськими загарбниками присвячено багато фільмів Київської кіностудії ім. О.Довженка. Найкращі з них: «Подвиг розвідника» (1947 р.), «Вдали от Родины» (1960 р.), «В бій йдуть тільки —старіки» (1973 р.) – це, мабуть, найліричніше і найромантичніше оповідання про драматичні події Великої Вітчизняної війни. Режисер і актор цього фільму Леонід Биков, який зняв також «Ати - бати, йшли солдати» був удостоєний Державної премії ім. Т.Шевченка і Срібної медалі ім. О.Довженка. Багато фільмів студії Довженка було присвячено партизанській боротьбі у ворожому тилу на території окупованої фашистами України: «Дума про Ковпака» (1975 р.), «Підпільний обком діє» (1978 р.), «Чекайте зв'язного» (1979 р.), «Чекаю і сподіваюсь» (1980 р.), «По зову серця» (1986 р.). У 1990 році було знято кіноепопею «Війна. На західному напрямку» за однойменним романом І.Стаднюка. Виникло «українське поетичне кіно» — унікальне культурне явище, яке привернуло увагу творчістю С. Параджанова, Ю. Ілленка, Л. Осики, І.Миколайчука, допомогло українській інтелігенції об'єднувати творчі зусилля. Важливою подією для українських діячів кіно стало створення Спілки працівників кінематографії України, установчий з'їзд якої відбувся в січні 1963 року. Про велику популярність кіно свідчить той факт, що кінотеатри відвідували в середньому близько 1 млн. глядачів щорічно. А фільм Одеської кіностудії

«Весна на Зарічній вулиці» за рік в кінотеатрах подивились більше 30 мільйонів глядачів. Особливою популярністю і любов'ю серед глядачів всього Радянського Союзу користувались українські актори, які знімались в багатьох радянських фільмах: видатні режисери і актори Сергій Бондарчук, Леонід Биков, актори Борислав Брондуков, Людмила Гурченко. Продовжують і сьогодні працювати Ада Роговцева, Богдан Ступка, Василь Лановий та багато інших. У духовних надбаннях українського народу в 60-80-ті роки важливе місце посідало образотворче мистецтво, яке досягло вищого ступеня розвитку. Вже в 60-ті роки українські художники створили самобутню мистецьку школу, твори якої посіли гідне місце у загальному розвитку образотворчого мистецтва. Відроджують давню традицію українського народного живопису Т.Яблонська та В.Зарецький. Вони стали ундаторами фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся і розвивається в наступні десятиріччя. Високе визнання одержали картини «Ранок Сибіру» В.Чеканюка, «Незабутнє.1943 рік» А.Пламеницького, «Урожай» А.Сафаргаліна, «Вистояли» В.Пузиркова, «Неходженими стежками» О.Хмельницького, а також скульптурні твори М.Рябініна, А.Білоостоцького, В.Бородая, графічні роботи Г.Якутовича, О.Пащенко В.Мироненка, А.Базилевича.

Вагомим був внесок у розвиток образотворчого мистецтва художників В. Касіяна, М. Глущенко, М. Дерегуса та ін. У республіці кадри художників готували Київський художній інститут, Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва, Харківський художньо-промисловий інститут, Український поліграфічний інститут (Львів), Одеське художнє училище ім. Грекова та ряд інших середніх спеціальних навчальних закладів. За ці роки було встановлено пам'ятники О.Пушкіну та М.Лисенку в Києві (скульптор О.Ковальов) М.Шашкевичу у Поліссі (Д.Кривавич), Т.Шевченкові в Одесі, Москві (М.Грицюк, Ю.Сінькевич, А.Фуженко), І.Франку у Львові (В.Борисенко, Е.Мисько, В.Одрехівський). Розвиток науки, освіти, мистецтва в той час свідчив про потенційні можливості народу, про його потяг до реалізації себе в культурній творчості. В музиці плідною була творчість композиторів старшого покоління, її збагачувала авангардна музика композиторів-шістдесятників Л.Грабовського, В.Годзяцького, Сильвестрова, В.Загоруєва. Розвиток української музики характеризувався збагачення всіх її жанрів, зокрема великої музичної форми. З'являються опери «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г.Майбороди, «Назар Стодоля» К.Домінчина, «Украдене щастя» Ю.Мейтуса та ін. Широку популярність серед знавців і любителів музики здобули твори Г. Майбороди і П. Майбороди, А. Кос-Анатольського, А.Штогаренка, Ф.Шамо, О. Білаша та ін. Високого рівня досягла українська виконавська культура. Широкого визнання набули співаки Б.Гмиря, Д. Гнатюк, М.Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А.Солов'яненко, Ю.Гуляєв та ін. Творчі досягнення українських митців ставали відомими далеко

за межами СРСР. Нових барв набула в 70—80-ті роки музика Л.Дичко, І.Шамо, М.Скорика, Є.Станковича. Великою популярність користувалися

виконавці масової естрадної пісні С.Ротару, В.Зінкевич, Н.Яремчук.

Пропаганді народної музичної творчості сприяла діяльність таких художніх колективів, як Державний симфонічний оркестр України, хорові капели «Думка», «Трембіта», Український народний хор, Закарпатський народний хор, квартет ім. М.Лисенка та багато інших. Особлива роль у другій половині ХХ століття належала театральному мистецтву. Одним із провідних театрів республіки був Київський державний академічний театр опери і балету Української РСР ім. Т. Шевченка. Його репертуар збагатився оперою «Ярослав Мудрий» Г.Майбороди, балетами «Легенда про любов» А.Мелікова та «Світанкова поема» В.Косенка. Важливе значення мали Київський драматичний театр ім. І. Франка, російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка і російський ім. О.Пушкіна. Лабораторією творчого пошуку наприкінці епохи «застою» став Київський молодіжний театр, коли його очолював яскравий режисер Лесь Танюк. На українській сцені плідно працювали також режисери С.Сміян, А.Скибенко, О.Король, В.Афанасьєв, О.Беляцький, І.Равицький, М.Шейко. Високохудожні образи створювали актори Н.Ужвій, І.Твердохліб, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева. Видатні оперні співаки Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко виступали і були популярними на російській сцені і за межами країни. Важливим театральним центром залишалась Одеса: всесвітньовідомий академічний театр опери і балету, Український музично-драматичний театр ім. В.Василька, російський драматичний театр, театр музичної комедії ім. М.Водяного відображали творчу атмосферу і активне культурне життя нашого міста.

У 50-80-ті роки відбувався подальший процес розширення мережі клубів, бібліотек, музеїв. Вже на початок 1965 року в Україні працювали майже 30 тис. масових бібліотек, 130 музеїв, більше 23 тис. клубних закладів тільки в сільській місцевості. Тобто кожна людина – навіть в самому далекому селі – мала можливість прилучитися до культурних надбань, задовольняти свої культурні запити. Багато уваги приділялось підготовці кадрів для культурно-освітніх закладів – існували інститути культури та культурно-освітні училища.

Велику роль у подальшому піднесенні культурно-освітнього рівня широких народних мас відігравали народні університети, діяльність яких ґрунтувалась на громадських засадах. Активізувала свою роботу художня самодіяльність, що було характерно як для міста, так і для сільської місцевості. Багато самодіяльних композиторів, художників, поетів зробили свій внесок у розвиток художньої скарбниці народу. У художній самодіяльності брали участь понад 4 млн. трудящих; в Україні діяло понад 120 тис. аматорських гуртків,

105 самодіяльних народних театрів, близько 50 народних ансамблів і симфонічних оркестрів, які за своїм художнім рівнем і майстерністю. Наближались до професійних колективів. Плідно працювали самодіяльні митці і в галузі образотворчого мистецтва – їх налічувалось понад 10 тис. Широкого визнання дістали твори лауреата Шевченківської премії М.Приймаченко, а також К.Білокур, Г.Собачко, Г.Леончук, Л.Спаської, С.Чайки, Г.Верес на ін.. Діяло більше 500 студій образотворчого мистецтва, які відвідували понад 5 тис. робітників, колгоспників, службовців. Дедалі більшого розвитку в Україні набувало декоративно-ужиткове мистецтво. Народні майстри створюють килими, вишивки, тканини, гончарні вироби, різьблення з дерева та ін. Тобто однією з яскравих і характерних рис культурного життя українського народу був розквіт народної самодіяльної творчості.

Свідченням цього стало не лише збільшення кількості самодільних письменників, поетів, композиторів, танцюристів, музикантів, співаків, а й піднесення художнього рівня самодіяльної народної творчості, наближення її до професійного мистецтва. Значними були досягнення науки. Вчені України зробили великий внесок у розвиток фізики, технічних та сільськогосподарських наук. Так, у 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів. Школа академіка В.М. Глушкова була однією з найвпливовіших у кібернетиці. Україна стала центром досліджень із техніки зварювання металу: під керівництвом академіка Є.О.Патона працював інститут електрозварювання і мостобудування. На Україні конструювались і будувались ракети і літаки, трактори й комбайни, великі автобуси і морські кораблі, телевізори та багато іншої техніки, товарів споживання тощо. Радянська Україна брала активну участь у засвоєнні космосу. Біля витоків космонавтики стояли академік С.П.Корольов, юнацькі роки і навчання якого пройшли в Одесі, академік В.П.Глушко, який народився і навчався також в Одесі. Космонавтом № 4 у світі був українець П.Р.Попович. В Одесі народився один з перших космонавтів Г.Т.Добровольський, українського походження були радянські космонавти Г.Т.Береговий, Г.С.Шонін, А.А.Волков, В.А.Ляхов, Л.Ф.Кизим, Л.І.Попов, В.В.Васютін, А.С.Левченко. Це герої, які двічі й тричі літали в космос. СРСР мав неофіційний статус країни, громадяни якої читають найбільше в світі. Тільки у 1970 році в Україні було видано більше 8 тис. назв книжок, наприкінці 80-х років – майже 8,5 тис. видань при загальному тиражі майже 200 млн. примірників, з них українською мовою – майже 100млн. У республіці видавались газети і журнали: загальнополітичні, літературно-художні, фахові, розраховані на працівників різних галузей промисловості і сільського господарства, науки, культури. Як книги так і періодичні видання були доступними: кожна сім'я мала можливість передплачувати 10 і більше періодичних видань.

У 80-х рр. продовжується розвиток української культури. Повернулися до творчості реабілітовані письменники. У процесі відродження української літератури й культури гідну роль відіграли «шістдесятники», загартовані у протистоянні офіційній ідеології. Л. Костенко вела діалог минулого із сучасним, заглиблюючись у проблему обов'язку митця перед народом (роман «Маруся Чурай»); В. Голобородько філософськи осмислив сенс людського життя; Р. Іваничук, використовуючи історичну тематику, розкрив правду про минуле українського народу («Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю»). Таким чином, розвиток української культури протягом 50-80-х років ХХ століття був яскравим і плідним, відбувалося поступове накопичення й узагальнення наукових і мистецьких надбань, яке сприяло усвідомленню необхідності глибоких соціокультурних перетворень заради збереження українського народу та його культури. Протягом 1986-88 рр. спочатку в літературно-мистецькому середовищі та в культурницькій пресі, а потім у ширших колах інтелігенції розгорнулися дискусії. Українська інтелігенція на перший план висувала проблематику захисту національної мови й культури, повернення історично-культурної спадщини в повному обсязі.

Питання для самоперевірки та повторення:

1. Правозахисницький та дисидентський рух в Україні.
2. Перші кроки перебудовчих процесів в Україні (кінець 80-х - поч. 90-х рр.) Які теми й проблеми висвітлювала українська література 50-80-х рр.?
3. Як розвивався український кінематограф радянського періоду?
4. Які соціально-політичні умови призвели до руху «шістдесятників»?
5. У чому, на вашу думку, виявляються суперечності у розвитку культури 50-60-х років?
6. Як розвивались музичне, театральне, образотворче мистецтво 50-80-х рр.?
7. Якими були науково-технічні досягнення Радянської України?

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.387-390;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.326-340;
3. Історія України. (Під ред. Ю.Зайцева).- Львів, 1996. - С.181-211;
4. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/. - К., 2001. - С.419-479;
5. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.365-398;
6. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.653-661;
7. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.213-264;
8. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.485-565.

16. Україна – незалежна держава. Поступ у ХХІ ст.

1. Проголошення незалежної України та перші кроки на шляху її затвердження.
2. Розбудова незалежної української держави: соціально-економічні, політичні, культурно-релігійні проблеми.
3. Багатопартійність в Україні в умовах незалежності.
4. Зовнішньополітичні акції України.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати основні державотворчі процеси в Україні;
- визначити політичне життя в Україні в умовах незалежності;
- назвати основні соціально-економічні, політичні, культурно-релігійні проблеми.
- визначити значення багатопартійності в Україні в умовах незалежності;
- назвати основні напрямки зовнішньої політики України;

1. Проголошення незалежної України та перші кроки на шляху її затвердження.

Багато століть український народ боровся за право самому розпоряджатися рідною землею і своєю долею, за незалежну й самостійну українську державу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», в якій проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Попри всі незгоди та дискусії більшість парламенту і опозиція були єдині в розумінні необхідності такого кроку. Сумніви багатьох депутатів щодо його доцільності були розвіяні проголошенням державного суверенітету Російської Федерації, яке відбулося напередодні у Москві. В цьому документі вперше проголошувалось верховенство законів республіки стосовно законодавства СРСР, до якого вона тоді входила. Це положення Декларації було внесено до чинної тоді конституції УРСР як окрема стаття. Вказувалось на самостійність, повноту і неподільність влади в межах республіки, недоторканість її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Підкреслювалось, що від імені народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР. Законодавчо закріплялися необхідність утворити національний банк, цінову, фінансову, митну служби, намір забезпечити національно-культурне відродження українського народу, вільний розвиток всіх інших народів, право мати власні збройні сили, органи внутрішніх справ, державної безпеки. Україна проголошувалась нейтральною позаблоковою державою, яка дотримуватиметься без'ядерного статусу. Історичне значення Декларації передусім у тому, що в ній сформульовано основний принцип державотворчих процесів: «Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого життя». 19-21 серпня 1991 року найближче

оточення М. Горбачова здійснило спробу припинити перебудовчий процес і зупинити розпад СРСР. Заколотники на чолі з Г. Янаєвим ізолюють М. Горбачова в Криму, створюють так званий Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), який за підтримки своїх прихильників у найвищому комуністичному ешелоні, армії та КДБ мав перейняти владу в країні. Проте демократам Росії на чолі з Б. Єльциним удалося перехопити ініціативу й за допомогою масових протестів завдати поразки консерваторам. **24 серпня 1991 року** відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР, яка проголошувала незалежність України, тобто створення самостійної Української держави.

1 грудня на Всеукраїнському референдумі 90,3% виборців підтримали Акт проголошення незалежності України. Незалежність України є фактом, який на сьогодні визнали всі держави світу. 7-8 грудня в Біловезькій Пущі в Білорусі лідери України, Росії, Білорусії (Л. Кравчук, Б. Єльцин, С. Шушкевич) констатували розпад СРСР і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Засновники СНД визначили, що кожна з республік є незалежною у своїй внутрішній і зовнішній політиці державою, а нове міжнародне утворення не передбачає ніякого центру, ніяких наддержавних структур. 1 грудня 1991 року, одночасно з Усеукраїнським референдумом, на який винесли питання підтримку Акта проголошення незалежності, відбулися вибори першого президента України. З шести кандидатів переконливу перемогу здобув Леонід Кравчук.

2. Розбудова незалежної української держави: соціально-економічні, політичні, культурно-релігійні проблеми.

Україні почалися трансформації. Які мали охопити всі сфери життя. Планувалося: у політичній площині ліквідувати інститут тоталітаризму і перейти до демократичного суспільства; в економічній – ліквідувати командно-адміністративне управління народним господарством і перейти до багатоукладної економіки на ринкових засадах; у соціальній сфері – перейти від людини-гвинтика системи, влади, держави до проголошення й захисту найважливіших цивілізаційних цінностей – життя, честі, гідності, добробуту; у гуманітарній сфері – від класових, ідеологічних стереотипів до гуманістичних цінностей; у міжнародній – від політики «мирного співіснування протилежних суспільних систем» до широкої інтеграції і міжнародного співробітництва.

Також українська влада перейшла від розмов до активних дій стосовно розбудови Української держави так: Законом від 17.09.1991 р. назву УРСР було замінено на споконвічну назву держави - Україна. 8 жовтня 1991р. прийнято Закон «Про громадянство України», яким визначено статус її населення. Громадянство України отримали усі, хто проживав на її території і не був громадянином іншої держави. У листопаді цього ж року було прийнято «Декларацію прав національностей України» і Закон «Про національні

меншини в Україні», який зафіксував право кожного народу на розвиток своєї національної мови, культури, відродження історико-культурних традицій і т. ін.

У своїй державотворчій діяльності Президент і Верховна Рада України приділяли багато уваги проблемам розбудови Збройних сил. На час проголошення незалежності чисельність армії у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському та Одеському), становила 726 тис. осіб. Верховна Рада України прийняла майже півсотні документів щодо Збройних сил. На їх основі відбувалися реформування військових управлінських та організаційних структур, формування військово-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей тощо. Отже, процес розбудови Збройних сил мав керований характер. Було прийнято низку законів про розбудову Збройних сил України та її правоохоронних органів.

4 вересня 1991 р. було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала указ «Про державний гімн України» - «Ще не вмерла Україна».

28 січня 1992 р. Верховна Рада проголосила державним синьо-жовтий прапор. Малим гербом України було затверджено тризуб. З тих пір національна символіка була визнана державною.

Початок розбудови Української держави відбувався в дуже складних економічних умовах, які Україна успадкувала від попередньої епохи.

По-перше, значна частина української економіки (металургія, машинобудування) були зорієнтовані в СРСР на виробництво продукції військово-промислового комплексу (ВПК) й фінансувалася центром. З розпадом Радянського Союзу фінансування припинилося, а з проголошенням нової зовнішньоекономічної доктрини Україна не потребувала такої кількості видів озброєнь.

По-друге, за роки СРСР багато галузей народного господарства України давно вичерпало свій ресурс, потребувало нових вкладань і ґрунтовної перебудови, заміни застарілої техніки й обладнання. Останні радянські уряди активно сприяли піднесенню промисловості Кузбасу, енергетичних комплексів Сибіру, побудованих у Російській Федерації.

По-третє, українські промислові гіганти сталінських часів перетворювалися для молодії на екологічно небезпечні об'єкти, вимагали значних коштів для реконструкції, яких в Україні на початку 90-х рр. просто не було.

По-четверте, в Україні традиційно були розміщені підприємства, які виробляли не більше 20% кінцевого продукту. Зв'язані великою кількістю суміжників і постачальників в інших республіках СРСР, вони могли діяти тільки в умовах єдиної держави чи єдиного економічного простору. Для

зв'язків із Заходом, як гадали деякі реформатори, Україна була не готова, крім того, на міжнародному ринку бачити нових конкурентів ніхто не бажав.

По-п'яте, за останнє століття природні ресурси України, передусім нафта й газ, були значною мірою вичерпані, придбати їх наша держава могла тільки за світовими цінами.

Таким чином, на початок 90-х років Україна залишилася без централізованого фінансування, із застарілим технічним парком, вичерпаними енергетично-паливними ресурсами та конкретно неспроможним виробництвом. Історичного досвіду виходу з такої ситуації ще не було. Почався важкий шлях спроб та помилок. У серпні 1992 року Україна вийшла з рублевої зони, увівши в обіг тимчасовий купоно-карбованець. Уникнути руйнівних процесів в економіці не вдалося. Протягом 1994 року рівень інфляції зріз майже в 103 рази й становив більше, ніж 10 200%. Таких масштабів гіперінфляції не бачила жодна країна світу. Криза охопила всі сфери суспільного життя й поставила під загрозу саме існування незалежної України.

Катастрофічно падав економічний рівень республіки. Вуглевидобуток, на якому традиційно ґрунтувався народногосподарський комплекс України, скоротився з 165 млн. т у 1990 році до 94 млн. т у 1994 році. Рівень промислового виробництва скоротився на 28 %, сільського господарства – на 17 %. На тлі економічної кризи впав життєвий рівень населення. Якщо 1990 року середня заробітна плата в державному секторі становила 248 крб., то в 1996 році – усього 138 грн. За 1991 – 1995 рр. ціни в Україні зросли в 31 тис. разів. А заробітна плата – усього в 6 тис. разів. До державної служби зайнятості 1996 року звернулося понад 820 тис. осіб, які втратили роботу.

Рівень життя населення України на рубежі XX-XXI ст. був значно нижчий від світових стандартів. За низького рівня споживання основних продуктів населення України витрачає на харчування 68-75 % доходів, малозабезпечені родини - до 90 %. А в США та Франції питома вага витрат на харчування в доходах родини становить 18-20, Італії - 18- 19, Японії-25%. За індексом людського розвитку (UІР), який інтегрує в собі ВВП на душу населення, показники освіти та здоров'я, серед 175 країн світу Україна посіла 95 місце. За життєвим Рівнем наша країна в 90-ті роки опинилась на майже 200 місці у світі.

За 1991–1995 рр. зазнала руйнувань система соціальної допомоги населенню. Наприклад, 1995 року витрати на охорону здоров'я в Україні на душу населення становило 19,3\$ США, у той час як у Великобританії – 714 \$, Канаді – 1401\$, Німеччині – 1472\$, США – 3773\$. Медичні установи України фінансувалися не більш як на 40% від потрібного. На тлі економічної кризи і соціальних негараздів небаченими темпами зросла злочинність. Якщо в 1975 році в Україні скоєно 1,9 тис. навмисних убивств, то 1996 року – 4,5 тис. У 1996 році на обліку в МВС України перебувало 2,5 тис. стійких злочинних угруповань, 450 мафіозних груп, які об'єднували понад 10 тис. осіб.

Великою проблемою залишається фінансування вищої освіти. Законом «Про освіту» встановлено, що на цю сферу щорічно повинно виділятися не менше 10,5 % внутрішнього валового продукту, проте, цей показник становить близько 4%. Наприклад, для порівняння, видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах розвинених країн у 5-6 разів більші, ніж в Україні. Провідним центром науки залишається Національна Академія наук. Орієнтація на прикладні розробки супроводжується падінням престижу фундаментальних досліджень. Понад 90 % технологічних розробок не впроваджуються у виробництво, тобто низька віддача наукової роботи. Скоротилося майже у 30 разів фінансування наукових досліджень. Наприклад, в США, Японії на одного науковця витрачається близько 150 тис. доларів на рік, в Україні – 0,7 тис. Низький рівень фінансування створює труднощі в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні науки. Щороку в результаті міграції Україна втрачає близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. Не менш загрозливим для науки є і внутрішній «відплив умів»: понад 20 % науковців перейшли до комерційних структур.

Чимало проблем і на ниві культури, в розвитку художньої сфери. На початку творення нової держави відбулася демократизація у сфері культури. В Україні діє близько 160 національних, культурно-освітніх товариств. Разом з наявними успіхами в галузі культури простежуються негативні тенденції. Як і раніше, вона фінансується за залишковим принципом. Відсутність коштів часто стає причиною закриття культурно-освітніх установ. Відродження духовності значною мірою пов'язане з відродженням релігії і церкви у нашій державі. Значною мірою цьому сприяв закон «Про свободу совісті та релігійні організації», а також нова Конституція України, яка гарантує свободу світогляду і віросповідань. В останні роки з'явилась значна кількість релігійних громад, відновлюють діяльність старі храми, будуються нові культові споруди. Відродженню релігії сприяло зняття заборон на релігійне життя, різке загострення суспільних проблем, часткова втрата старих ідеологічних орієнтирів, повернення до традиційних цінностей. Водночас в духовній сфері існують і серйозні проблеми. Однією з найболючіших є глибокий розкол у православ'ї, яке в Україні поділене на три конфесії: Українська православна церква Московського патріархату – приблизно 8,5 тис. громад; Українська православна церква Київського патріархату – 2,5 тис. громад; Українська автокефальна православна церква – приблизно 1 тис. громад. Непоодинокими є конфлікти між греко-католиками і православними та всередині православних конфесій. Приводом до міжконфесійних зіткнень найчастіше стають поділ сфер впливу, боротьба за лідерство, культові приміщення, майно. Проте як і в попередні роки, для церковного життя була характерною його політизація. Важливою подією в суспільно-політичному і духовному житті був державний візит у 2001 р. в Україну глави Ватикану – Папи Римського Івана-Павла II. Його візит став закликом до порозуміння, до процесів єднання віруючих усіх

конфесій. Україна, за словами Папи, має виразне європейське покликання, підкріплене християнськими коренями культури, і тому треба сподіватися, що ці корені допоможуть зміцнити національну єдність і далі розвивати незалежну Україну.

3. Багатопартійність в Україні в умовах незалежності.

Одним з головних елементів демократичної політичної системи є багатопартійність, адже саме політичні партії є ланкою між урядом і народом. Становлення української багатопартійності пройшло декілька етапів: 1) Зародження багатопартійності (1988–1990 р.); 2) Вихід багатопартійності на державний рівень (травень 1990 – серпень 1991 р.); 3) становлення багатопартійності (з серпня 1991 р.). Проте зміцненню і консолідації новостворюваних партій перешкоджало зокрема те, що був відсутній «Закон про політичні партії в Україні», який вступив в силу лише 28 квітня 2001 р. Розвиток соціально-політичних, державотворчих процесів гальмувало й те, що у нас створено понад 100 політичних партій різного спрямування, які часто виступали дестабілізуючим фактором у Верховній Раді і суспільстві в цілому. Всі ці політичні партії фактично належать до трьох класичних політичних напрямів – лівого (Комуністична партія України, Соціалістична партія України та селянська партія України); правого (Демократична партія України, НРУ, Українська республіканська партія, Християнсько-демократична партія України); центристського (Партія зелених України, Народно-демократична партія, Соціально-демократична партія України). У березні–квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради (головою її було обрано лідера Соціалістичної партії України О. Мороза), а у червні – липні цього ж року – вибори Президента України (ним став Л. Кучма, за якого у другому турі віддали свої голоси понад 52 % виборців). Президентські вибори 1999 р. знову привели на посаду Президента держави Л. Кучму.

Вибори Президента України 2004 р. стали переломними в історії держави. Кандидатом від влади став чинний Прем'єр-міністр України Віктор Янукович. Опозиційні сили згуртувалися навколо лідера «Нашої України» Віктора Ющенка, колишнього Прем'єр-міністра у 2000-2001 рр. Переголосування 26 грудня 2004 р. привело до перемоги Віктора Ющенка (51,99%). Інавгурація нового Президента України Віктора Ющенка відбулась 23 січня 2005 року. Сподівання українців на краще життя, після виходу на Майдан і приходу нового президента, знову виявилися марними. 17 січня 2010 року відбувся перший тур чергових президентських виборів в Україні, у результаті якого переможця виявлено не було. 7 лютого було проведено другий тур виборів, у якому перемогу здобув на той час опозиційний лідер Віктор Янукович. Вибори президента 2010 р. змінили кольори влади з помаранчевого на біло-синій.

Президентом України було обрано Віктора Януковича. 2013 листопад - 2014 лютий «Революція гідності». 2014р. підписання Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом. 2014р, червень обрання П.Порошенка Президентом України.

4. Зовнішньополітичні акції України.

Зовнішня політика, як відомо, значною мірою є продовженням і розвитком політики внутрішньої, її спрямування є невід'ємною складовою формування в цілому незалежної Української держави, створення її відповідних інститутів. Основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.). Для обґрунтування власної чіткої лінії України на міжнародній арені 2 липня 1993 р. Верховна Рада республіки схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ визначив базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, засади, на яких реалізовувалася зовнішньополітична діяльність України. Важливим моментом у процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу стало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила основні принципи зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки держави. Отже, протягом 1991-1999 рр. активно тривало вироблення концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі її формування (1991-1994 рр.) в його основу хоча й було покладено принцип «балансу інтересів», але перевага надавалася швидкій інтеграції до європейських структур. З 1994 р. у зовнішньополітичному курсі відбулись важливі зміни, розставлено нові акценти у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. Після проголошення незалежності набагато збільшилась кількість країн, з якими Україна встановила дипломатичні відносини. Нині дипломатичні відносини встановлено зі 152 країнами світу. Дипломатичні та консульські представництва наша держава має у 78 країнах на всіх континентах. У Києві діють 61 зарубіжне посольство, вісім представництв міжнародних організацій, два почесні консульства. У Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Маріуполі, Сімферополі працюють 10 консульських установ іноземних держав і два представництва міжнародних організацій.

Виникає, однак, і чимало гострих проблем. Однією з них стало виконання нашою державою своїх зобов'язань щодо практичної реалізації без'ядерного статусу. Після розпаду Радянського Союзу Україна одержала значний ядерний арсенал і була третьою за потужністю ядерної зброї державою після США і Росії. Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. Україна послідовно дотримувалася наміру добровільно стати без'ядерною державою. Важливою подією стало підписання 14 січня 1994 р. тристоронньої угоди між Україною, США і Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. У березні

1994 р. Президент України Л. Кравчук відвідав США, де підписав заяву про дружбу та співробітництво між двома країнами. У лютому 1994 р. Україна першою серед країн СНД підписала в Брюсселі угоду «Партнерство заради миру», яка передбачає тісні контакти з НАТО, насамперед у реформуванні Збройних сил, підготовці офіцерів, проведенні спільних навчань, наприклад, «Сі Бриз», які відбуваються практично щороку на Чорному морі. У грудні 1999 р. в Одесі відбулись командно-штабні навчання «Сі Бриз-99», у яких брали участь ВМС України і США, а також представники флотів Болгарії, Великої Британії, Греції, Грузії, Італії, Румунії, Туреччини. Підписана 1994 р. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС після завершення процесу ратифікації, в якому взяли участь Верховна Рада України, Європейський парламент і парламенти 15 держав - членів ЄС, набрала чинності 1 березня 1998 р. Ця Угода стала свідченням спільних намірів ЄС та України сприяти розвитку взаємовигідних відносин. Як відомо, після проголошення незалежності Україна виявила інтерес і бажання до рівноправного включення до загальноєвропейського інтеграційного процесу. Україна становить також реальний інтерес для країн Західної Європи, що зумовлено її геополітичним розташуванням. Європейські країни зацікавлені в розвитку широких економічних, політичних та культурних відносин з нашою країною. Проте під час саміту країн ЄС у Гельсінкі у грудні 1999 р. наголошувалося: ситуація в Україні поки що не дає підстав для надання їй статусу асоційованого члена ЄС. Таким є висновок керівництва ЄС. Важливим кроком на шляху утвердження нового образу України на міжнародній арені стало рішення Верховної Ради України від 16 листопада 1994 р. про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також ратифікація Договору про СНО-1, який набрав чинності. У червні 1996 р. Україна відмовилась від стратегічної, а ще раніше – від тактичної ядерної зброї. Таким чином, Україна першою у світі цілком добровільно здійснила намір стати без'ядерною.

Що ж до вступу України до НАТО, то представники її політичного істеблішменту однозначно заявляють: цього не буде. Принаймні найближчим часом. Партнерство з НАТО має бути особливим, спеціальним, як про це свідчить укладена в липні 1997 р. у Мадриді угода – Хартія «Україна – НАТО». У листопаді 1998 р. Указом Президента Л. Кучми затверджено державну програму співробітництва України з НАТО до 2001 р. Україна і НАТО співпрацюватимуть не тільки у військовій та політичній сферах, а й у сфері інформаційних технологій, екології та освоєння космосу. Програма передбачає також спільну боротьбу з тероризмом, нелегальним поширенням наркотиків і розповсюдженням ядерних технологій. Новим кроком на шляху тісного співробітництва з НАТО став саміт спільної комісії НАТО – Україна. Це була перша в історії альянсу зустріч на найвищому рівні з державою-партнером. Участь у ній 25 квітня 1999 р. у Вашингтоні взяли Л. Кучма і Б. Клінтон. Важливою подією у взаємовідносинах стала участь українських військових у

миротворчій операції в Іракові 2003-2005 рр. З 1996 р. Україна є спостерігачем Руху неприєднання, який об'єднує 114 позаблокових та нейтральних країн світу. Україна бере активну участь у миротворчих акціях ООН з початку кризи в колишній Югославії, де протягом шести років у Боснії перебував 240-й спеціальний український батальйон. Одним із важливих аспектів зовнішньополітичної діяльності України є розвиток її зв'язків з країнами «великої сімки». Про це свідчать державні візити Президента України Л. Кучми до США, Канади, Японії, Німеччини, Італії, Франції та Великобританії. На найвищому рівні контакти встановлені також з лідерами Австрії, Бельгії, Фінляндії, Норвегії, Швеції та Швейцарії. Предметом особливої уваги української зовнішньої політики є розбудова відносин з державами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією. Як відомо, Польща, Чехія, Угорщина в березні 1999 р. стали повноправними членами НАТО. Перспективними напрямками зовнішньої політики України є Близький Схід і Африка. Багато економічних та політичних інтересів пов'язує Україну з такими державами, як Ізраїль, Туреччина, Єгипет, Лівія, Іран, Кувейт, ПАР. Активізується латиноамериканський напрямок зовнішньої політики України. У цьому регіоні є 33 самостійні держави, з яких Аргентина першою визнала державну незалежність України.

Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України посідають відносини з країнами СНД. Ставлення України до СНД визначається її економічними та політичними інтересами, а також національним законодавством. Україна виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Статут СНД не підписаний Президентом України і не ратифікований Верховною Радою. Отже, Україна не є членом СНД де-юре, а має особливий статус, який впливає з ратифікованої нею Біловезької угоди разом із згаданими застереженнями Верховної Ради. Крім того, Україна є асоційованим членом Економічного Союзу СНД. Водночас Україна не є учасником Ташкентської угоди від 15 травня 1992 р. про колективну безпеку.

Отже, нині Україна є нейтральною й позаблоковою державою. Цей статус означає, зокрема, неможливість її вступу до будь-якого військово-політичного блоку. Згідно з міжнародним правом змінити ситуацію можна лише в разі відмови від такого статусу, але це складний процес.

Питання до самоперевірки та повторення:

1. Громадсько-політичні процеси в незалежній Україні: труднощі та надбання.
2. Зовнішня політика та економічні процеси в незалежній Україні.
3. Проблеми становлення громадянського та правового суспільства на початку ХХІ ст.
4. Євроінтеграційні процеси в Україні: труднощі і надбання.
5. Євромайдан і Революція Гідності 2013-2014 рр.

6. Реформи в Україні після Революції Гідності.
7. Україна й українці у протистоянні збройній агресії РФ.

Додаткова література з теми:

1. Бойко О.Д. Історія України, К.: Академія, 2002. - С.459-485;
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1996. - С.360-405;
3. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. Новое дополненное издание.- Донецк, БАО, 2002. - С.4-2-471;
4. Історія України /Під ред. Г.Д.Тимка/.- К., 2001. - С.490-497;
5. Новітня історія України /А.Г.Слюсаренко та ін/.-К., 2000. - С.399-470;
6. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2004. - С.660-663;
7. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах.-К., 1992. - С.265-271;
8. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1991. - С.566-672.

17. Культура в часи перебудови та становлення незалежної держави.

1. Відродження історичної та культурної спадщини українського народу.
2. Досягнення і проблеми розвитку культури суверенної України.
3. Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору наших днів.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити основні етапи в історії новітньої української культури;
- охарактеризувати досягнення архітектури і будівництва у відродженні України;
- визначити шляхи відновлення і розвитку системи освіти в ХХІ ст.;
- охарактеризувати здобутки української літератури і мистецтва перших десятиліть ХХІ ст.;
- назвати досягнення української науки і техніки;
- визначити культурні процеси сучасності.

1. Відродження історичної та культурної спадщини українського народу.

Культурні надбання кожної нації – це безцінний скарб всієї людської цивілізації. Збережена та примножена протягом багатьох тисячоліть, культура становить унікальну історичну пам'ять кожної сучасної держави, забезпечує духовний зв'язок минулих, сьогоденних та майбутніх поколінь.

Відсутність чітких державних кроків з відродження української культури призвели до помітного занепаду суспільної моралі, втрату моральних цінностей, зміну світогляду від первинних основ духовного розвитку до безвідповідального споживання матеріальних благ, посилення соціальної байдужості, апатії та агресії. Ці тенденції яскраво простежуються як у

повсякденній культурі спілкування більшості громадян, так і низькому рівні політичної культури та свідомості суспільства, неможливості консолідації зусиль для вирішення спільних проблем. Більшість українців не бачить перспектив у майбутньому, не вірить у можливість покращення ситуації в державі, молодь не має моральних авторитетів та достойних прикладів для наслідування. Подібний стан багато в чому зумовлений слабким державним фінансуванням галузі культури, яка самотійно не може протистояти загрозливим тенденціям до її утисків, створення загального відчуття байдужості до історичних традицій та утвердження стереотипу матеріального споживання над ідейним створенням, популяризація культу сили, багатства та влади. Через брак державних коштів закриваються музеї, мистецькі центри, книгарні та театри, приміщення яких потім незаконно приватизовуються. Не краща ситуація спостерігається у вітчизняному книгодрукуванні. Систематично скорочується випуск українських книжок, а ті нечисленні, хоча й безумовно успішні спроби популяризації та відродження української книги не мають державної підтримки і часто здійснюються за кошти приватних осіб.

Великий вплив на неможливість культурного об'єднання має штучна спекуляція політичними силами спірними питаннями: мови, історії, релігії.

Державна культурна політика має бути орієнтованою на забезпечення, підтримку та розвиток традиційних українських духовних цінностей. Основні завдання держави – проводити активну політику з пропаганди зміцнення інституту сім'ї та традиційних родинних цінностей: любові, взаємоповаги, доброти. Всебічно сприяти відновленню та утвердженню цінностей солідарності, взаємодопомоги і патріотизму, проводитимемо активну інформаційну політику з понять національного спадку (мови, звичаїв, традицій, цінностей). Державна підтримка відродження спонсорства та меценатства допоможе знайти необхідні кошти для відновлення та реставрації історичних пам'яток, забезпечити їхнє утримання у належному стані та постійний догляд. На основі програмно-цільового фінансування культурних програм, можна виділити гроші для забезпечення відновлення українських музеїв, театрів, бібліотек, мистецьких центрів: проведення капітальних ремонтів приміщень, оновлення музейних експонатів з приватних колекцій, книжкових фондів, популяризація культурного відпочинку серед широких верств суспільства. Важливе значення має процес відродження української літератури та кіномистецтва. Добра традиція з проведення різноманітних книжкових ярмарок, виставок та форумів має бути продовжена і отримати гідну фінансову підтримку для популяризації та розповсюдження української книги. Особливо це стосується української літературної класики, художньої та науково-популярної літератури, сучасних письменників та молодих авторів, дитячих книжок. Програма «Українська книга» має бути безстроковим національним проектом, завдяки якому українське книгодрукування вийде на світовий рівень розвитку. Книговидавництва та друкарні отримуватимуть від держави посилену

допомогу у вигляді певних податкових пільг, організації в Україні літературних подій міжнародного значення.

Культурний розвиток держави неможливий без охорони її історичної спадщини. Архітектурні пам'ятки минулих епох, що збереглися до нашого часу – є національною гордістю кожної нації. Україна багата на історично-архітектурні пам'ятки, що збереглися ще від часів сивої давнини.

Характерною особливістю сучасного стану культури є неоднозначність процесів у гуманітарній сфері. Так домінування плюралізму в духовному розвитку суспільства дає змогу ознайомити широкий загал із шедеврами світової культури, які раніше з ідеологічних причин були недоступними; стимулює творчу активність митців. Але водночас плюралізм відкриває шлях для проникнення в духовну сферу антикультури. Пропагуючи насилля, антигуманність, вона за відсутності стійкого культурного імунітету становить серйозну загрозу для суспільства. Це зумовлює потребу радикальних, але виважених, далекоглядних і продуманих змін.

2. Досягнення і проблеми розвитку культури суверенної України.

90-ті роки ХХ ст. започаткували сьомий етап історії української культури. Акт про державну незалежність України, прийнятий 24 серпня 1991 р., відкрив нову сторінку в історії культури України. Чи не вперше український народ отримав можливість вільно творити.

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. починається розбудова самостійної держави і проводиться формування власної культурної політики, спрямованої на забезпечення вільного розвитку національної культури та збереження культурної спадщини. Держава формує законодавчу базу, яка могла б забезпечити розвиток культури та вільний доступ усіх громадян до її здобутків. Так, у 1992 р. Верховна Рада прийняла «Основи законодавства України про культуру», де були задекларовані основні принципи державної політики в галузі культури, спрямовані на відродження і розвиток культури української нації та культури національних меншин, забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей, створення матеріальних та фінансових умов розвитку культури. В «Основах» зазначені пріоритети у розвитку культури, права і обов'язки громадян у сфері культури, регламентована діяльність у цій сфері; у тому числі професійна творча діяльність, міжнародні культурні зв'язки.

У розділі IV «Оснoв законодавства про культуру» йдеться про фінансування і матеріально-технічне забезпечення культури, зокрема, ст. 23 передбачає, що держава гарантує необхідність асигнувань на розвиток культури в розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України. Передбачаються також форми недержавного фінансування цієї сфери. Конституція України (1996 р.) підтвердила зафіксований попередніми

законодавчими актами принцип державності української мови (ст. 10), проголосила гарантії та свободи у галузі літературної, художньої, наукової й технічної творчості, захист інтелектуальної власності та авторських прав (ст. 54). На жаль, фінансово-економічні проблеми останнього часу не дають можливості фінансувати сферу культури у повному обсязі, так, як це передбачено чинним законодавством України. За відсутності належного державного фінансування в Україні створюються інші механізми матеріального забезпечення сфери культури: створюються благодійні фонди, культурні товариства, об'єднання митців, зароджується діяльність меценатів. Проте поки що це не може замінити повноцінного державного фінансування. У цих умовах відбувається комерціалізація культури, коли створюються низькопробні, але прибуткові культурні проекти.

Через матеріальні труднощі, особливо в перші роки незалежності, скорочувалася кількість закладів культури (перш за все у сільській місцевості), а багато талановитих митців виїжджали за кордон у пошуках достойного заробітку. Загальмувався розвиток кінематографії, за останні роки українські фільми практично не знімаються, а технічні потужності вітчизняних кіностудій використовуються для зйомок реклами та відеокліпів. Не кращі часи переживає книговидавництво – більшість видань на полицях книгарень російськомовні, до того ж видрукувані за межами України. Ще одна проблема української сучасної культурної сфери – переповнення культурного простору зразками зарубіжної масової культури (кінематографічна продукція, музика, телебачення, літературні твори тощо). Ці далеко не найкращі твори маскультури витісняють національну культуру з активного вжитку, особливо в молодіжному середовищі. Значні труднощі доводиться долати Національній академії наук України, що через недостатнє фінансування втрачає кращих спеціалістів. У процесі розбудови нової держави актуальною стає проблема людини як творця. По суті відбувається зміна світоглядного ставлення до людини, гуманістичного усвідомлення ролі людини у процесі творчості. Гуманістична орієнтація суспільства має на меті втілення у практику пріоритетів загальнолюдських цінностей, які знаходять вираження у національній культурі. У площині відродження національної культури актуальною залишається мовна проблема, адже культура і мова належать до найголовніших духовних цінностей кожної особистості та всього суспільства.

Усе це свідчить про необхідність реформ у культурній сфері, стрижнем яких має стати реформування культурної політики. Водночас зрозуміло, що за будь-яких реформ повинні зберегтися державне фінансування як головне джерело підтримки культури (незалежно від форм власності та господарювання), а також переважна частина матеріально-технічної інфраструктури культури. Процес реформування культурної сфери повинен містити такі головні моменти:

– формування нової законодавчої бази для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та українським особливостям і узгоджувалась із законодавством про «неприбуткові» організації як серцевиною такого законодавства;

– реорганізація державних та регіональних інституцій, які донині «керували культурою», аби спрямувати їхню діяльність на рейки підтримки культури як такої, незалежно від підпорядкування та форми власності;

– реорганізацію майнових та фінансово-господарських взаємовідносин у культурній сфері в напрямі трансформування культурної інфраструктури у складову «третього сектору суспільного виробництва»;

– заохочення недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (спілок, фондів, професійних гільдій, творчих колективів), які забезпечуватимуть здоровий розвиток культури через різноманітність творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування;

– гуманізація культурного життя і передусім у сфері освіти та науки;

– створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняної культури, національної культурно-мистецької продукції, аби забезпечити їх конкурентоспроможність, не допустити нової «культурної колонізації» України, сприяти її входженню в континуум світових культур.

Таким чином, ми стоїмо сьогодні на порозі великих зрушень у розвитку української культури. Багатовіковий досвід її розвитку, в якому були часи піднесення і занепаду, розквіту і згасання, свідчить, що наша культура має сили та резерви для виходу з кризового стану, але це потребуватиме максимально зосереджених зусиль всього народу, державної та міжнародної підтримки, докорінних змін у сучасній культурній сфері. Стає зрозумілим, що глибинна структурна перебудова всіх сфер життя українського народу, включення в загальноєвропейську та загальносвітову цивілізацію неможливі без концентрації громадської уваги на культурній роботі, без визнання пріоритетності вирішення завдань духовного оновлення країни. Письменник Р. Іваничук влучно зазначив: «24 серпня 1991 року Україна раптово перемістилася з Азії в Європу, і хоч Європа вважається світовою «модницею», все ж вона оцінюватиме нас за нашим розумом. Що ми бідні – всі бачать, що ми потенційно багаті – теж усі знають, але шануватимуть нас європейські народи не за наші скарги на злидні, не за наш традиційний український мазохізм і навіть не за матеріальний достаток, що є річчю набутою, а передусім за рівень просвіченості наших громадян». Незважаючи на серйозні проблеми і згадані вище негаразди, культура України була й залишається яскравим явищем світової культури, становить ще невикористаний резерв у загальнолюдській цивілізації У ХХІ ст. Україна ввійшла незалежною державою. Поступово вона посідає гідне місце у світовій системі економічних, політичних і культурних зв'язків.

3. Особливості та характерні риси українського соціокультурного простору наших днів.

Сучасні досягнення української культури дають змогу критично подивитися на власний, притаманний їй тип культури та з'ясувати її історичні й культурні межі. Сучасна людина починає усвідомлювати, що культурна самобутність її народу невіддільна від культурної самобутності інших народів, що усі ми підпорядковані «законам» культурної комунікації. Особливістю сучасного стану української культури є формування, поряд із традиційною культурою, образу нової культури. Перший образ відображений насамперед ідеями історичної і органічної цілісності та спадковості традицій. Новий образ все більше асоціюється з глобальними ідеями, єдністю людства та його долі. Планетарне мислення стає домінуючим, народжується новий тип людини і нові картини світу у творах мистецтва.

Однією з особливостей вітчизняної культури є новий тип культурної комунікації, що, передбачає:

- всезростаючу здатність до розуміння чужої культури;
- визнання іншої культурної самобутності, іншої істини, вміння включати їх у свою позицію і своє світобачення;
- визнання правомірності існування багатьох поглядів на істину, вміння будувати діалогічні відносини і йти на розумний компроміс;
- зростання ваги усвідомленої рефлексії, вироблення нових способів вирішення культурних проблем.

З року проголошення незалежності України і розбудови самостійної держави Україна були створені більш сприятливі умови для розвитку культури. Чимало творів нового смислового ґатунку з'явилися у майстернях художників, письменників, драматургів. Усе це склало досить строкату панораму культурного життя в новому ідеологічному просторі. Пошуковий новаторський вектор сучасного образотворчого мистецтва, світоглядна, аксіологічна, етнокультурна його парадигматика на сьогоднішньому етапі розвитку досить різнопланова.

Після завоювання незалежності в літературі та мистецтві України стверджується плюралізм, сама думка про можливість існування якого у тоталітарному суспільстві була ірреальною. Провідним у новому постіндустріальному суспільстві стає постмодернізм. Характерними рисами постмодернізму є деканонізація традиційних цінностей, деконструкція естетичного суб'єкта, стильовий синкретизм, інтертекстуальність, цитатність як метод художньої творчості, фрагментарність і принцип монтажу, іронізм, пародійність, гедонізм, естетизація потворного, змішування високих і низьких жанрів, театралізація всіх сфер культурного буття, репродуктивність і тиражування, орієнтація на споживацьку естетику, запозичення принципів інформаційних технологій. У культурі постмодернізму поєднуються толерантність, плюралістичність, відкритість, антитоталітарність як

заперечення влади над природою й особистістю і водночас – втрата ціннісних критеріїв, емоційності, цинізм, поверховість, естетична вторинність. У постмодернізмі авангардистській установці на новизну протистоїть бажання опанувати досвід світової культури шляхом її іронічного цитування. Постмодернізм відверто стверджує, що текст не відображає реальності, а творить нову реальність (дійсність не виявляється, існують лише тексти). Сприйняття світу як грандіозного звалища накопичених людством артефактів, традицій, образів, стилів за умови того, що немає системи координат, принципової ієрархії цінностей, перетворює художній текст на випадковий бріколаж, який постулює хаос як спосіб організації.

Дослідники зазначають, що український постмодернізм є вторинним явищем щодо західного, оскільки не виростає на ґрунті глобальної інформатизації суспільства. Його простором перетворень стають передусім відроджені змісти національної традиції, зокрема барокової, класицистичної, романтичної, авангардної. Для діяльності літературних гуртів «Бу-Ба-Ву», «Лу-Го-Сад», «Нова дегенерація», «Пропала грамота» характерне карнавальне блазнювання, в якому іронічній трансформації піддаються усталені цінності. Герої романів Ю. Андруховича «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», книг О. Забужко профанують світ швидше від неспроможності порозумітися одне з одним, їхнє плетиво словес – радше спосіб приховати порожність буденності їхнього буття. Однак та ж сама іронія породжує життєстверджуючу стихію народного карнавалу, як у спектаклі «Енеїда» в театрі ім. І. Франка в Києві. Панівним стилем у творчому житті стає авангардизм, який імперативно насаджується творчими угрупованнями, як свого часу партія насаджувала соцреалізм. Високий рівень політизації суспільства привів до того, що в галузі літератури найбільшого поширення набула публіцистика. З'явилися нові молоді літератори, які намагаються по-новому вирішити літературні проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом. Це – дочка Ліни Костенко Оксана Пахльовська, О. Забужко, Ю. Андрухович, К. Москалець, Є. Пашковський та ін. Панораму культурного життя України в новому ідеологічному просторі відбиває активна виставкова діяльність митців як усередині країни, так і за її межами:

- у живописі та графіці (С. Поярков, А. Блудов, П. Бевза, В. Шерешевський, С. Лопухова, Е. Бельський, В. Шкарупа, С. Принь, А. Гідора, В. Макєєв, Т. Свірелі, В. Куць, І. Горін, Н. Яковчук, С. Савченко, О. Малих та ін.);

- у скульптурі (О. Пінчук, О. Денисенко, Р. Романишин, О. Дергачов, М. Дерев'янка, С. Дерев'янка, Б. Бистров, В. Микитенко, О. Кузьмін, О. Смірнов, О. Сухоліт та ін.);

- у декоративно-прикладному мистецтві: А. Бокотей, В. Гінзбург, О. Шевченко, Р. Петрук, І. Тарнавський, які працюють у техніці скла та вітража;

– Б. Данілов, Л. Боннський, Н. Береза, Н. Ісупова та С. Козак, які працюють у кераміці;

– Жоголь, Г. Забашта, Г. Грищенко, Т. Місковець, Мороз, М. Кірницька, Н. Максимова, Н. Шимін, В. Хоменко, О. Потієвська, які працюють у текстилі;

– О. Федоров, С. Заварзін, Г. Корнієнко, С. Вольський та інші, які працюють у галузі сучасного ювелірного дизайну.

Отже, сучасний стан української культури, як і культури у всьому світі, характеризується як досягненнями та перспективами, так і втратами та протиріччями. Утворення української незалежної держави відкриває перед національною культурою нові можливості. Подальший розвиток української культури великою мірою залежить від політичних та економічних чинників. Будемо мати надію, що сучасна політична ситуація призведе до економічного зростання, яке, у свою чергу, має активізувати українське культурне життя.

На культурі не економлять і не заробляють. Умова для успішного розвитку держави одна: має бути прямий державний захист культури, необхідно вкладати достатньо коштів в освіту, науку і культуру, їх пріоритет, первісність перед усіма іншими проблемами суспільства і держави незаперечні і доведені історією, досвідом розвитку всіх передових країн світу.

Культура – неначе вічна золота нитка історії, що з'єднує покоління, епохи, часи і спрямована в майбутнє. Спільна турбота про неї – живодайна. Українська культура накопичила великі цінності. Завдання нинішніх поколінь – зберегти і примножити їх.

Питання до самоперевірки та повторення:

1. Який стан і проблеми народного мистецтва на сучасному етапі.
2. Охарактеризуйте особливості культурного відродження на сучасному етапі.
3. Визначити особливості театральної Одеси: історія і сучасність.

Додаткова література з теми:

1. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Навч. Посібник. – К., 2002.
2. Висоцький О.Ю. Історія української культури. - Дніпропетровськ, 2009.
3. Історія української культури ХХ ст.: у 2 кн. — К., 1993-1995.
4. Історія українського радянського кіно: у 3 т. — К., 1986.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997
6. Попович М.В. Нарис історії культури України. — К., 1998.
7. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К., 1995.
8. Украинская Советская социалистическая республика: Энциклопедический справочник. — К., 1987.
9. Феномен нації: Основи життєдіяльності. — К., 1998.
10. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К.,

1996.

11. Шейко В.М. Історія української культури. — Харків, 2001.

12. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація.— Харків, 2001.

13. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури. — Харків, 2003.

Навчальне електронне видання

КРАСНЯНСЬКА НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА
СЛОБОДЯНЮК ОЛЕНА РОСТИСЛАВІВНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Конспект лекцій

Видавець і виготовлювач Одеський державний екологічний
університет вул. Львівська, 15, м. Одеса, 65016 тел./факс:
(0482) 32-67-35 E-mail: info@odeku.edu.ua Свідоцтво суб'єкта
видавничої справи ДК № 5242 від 08.11.2016